

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील स्वातंत्र्य
सैनिकांचे कार्य व कर्तृत्व



मराठवाडा मुक्तिसंग्राम
अमृत ७५
महोत्सव



ISSN-2320-4494
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC
Impact Factor : 2.7286

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

January Special ISSUE I 2024



ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE |



www.powerofknowledge.co.in

E-mail : powerofknowledge3@gmail.com

विशेष अंक

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील स्वातंत्र्य सैनिकांचे कार्य व कर्तृत्व

संपादकीय मंडळ

डॉ. नवनाथ आघाव

(प्राचार्य

डॉ. वसंत माळी

(उपप्राचार्य

डॉ. कृष्णा मालकर

(इतिहास विभाग प्रमुख

मुख्य संपादक

डॉ. विनोद बोरसे

प्राध्यापक इतिहास विभाग

कृपया नोंद घ्या

- या प्रकाशनामध्ये व्यक्त केलेले विचार हे पूर्णपणे लेखक व संशोधकाचे वैयक्तिक मत आहे. आणि श्री आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय आणि संपादकीय मंडळ यांच्या लेखाचे विचार प्रतिबंधित करित नाही.
- या प्रकाशनाचा कोणताही भाग कोणत्याही स्वरूपात लेखी पूर्वपरवानगी शिवाय पुनरुत्पादित केला जाऊ शकत नाही.

ISSN – 2320-4494

@ सर्व हक्क आरक्षित

प्रकाशन आणि मुद्रण

श्री आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय, देवगाव (रं. ता. कन्नड, जि. छत्रपती संभाजीनगर



“POWER OF KNOWLEDGE”

CONTENT

अ.क्र.	संशोधकाचे नाव	शोध निबंधाचे शिर्षक	पान नंबर
१६.	डॉ. बाबासाहेब केशवराव शोप	हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातील बाबासाहेब परांजपे यांचे योगदान	७०
१७.	Mr. Muneer Ahmad Dar Dr. V.B. Lamb	A historical analysis of changing status of women in Kashmir : challenges and future prospects	७४
१८.	गवळी सोनू बबन प्रा. व्ही.बी. लांब	मराठवाडयाच्या वैभवशाली ऐतिहासिक परंपरेचा संक्षिप्त आढावा	८०
१९.	Dr. Vitthal Baburao Gunde	An Overview of Vande Matram Movement in Marathwada	८८
२०.	प्रा. ओंकार गणपत डोंगरे	मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात हैद्राबाद स्टेट काँग्रेसचे योगदान	९०
२१.	डॉ. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे	मराठवाडा मुक्तिसंग्राम : एक आकलन	९३
२२.	डॉ.पी.एम. मुळे	हैदराबाद संस्थानातील मराठवाडयाच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास	९६
२३.	मनिषा शरद इंगळे	यशवंतराव चव्हाण यांचे सामाजिक व राजकीय विचार	१०२
२४.	प्रा. डॉ. केशव अंबादास लहाने	मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात महिलांचे योगदान	१०४
२५.	प्रा. डॉ. सुषमा देशपांडे	हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातील महिलांचे कार्य	१०७
२६.	प्रा. डॉ. महादेव रावसाहेब मुंडे	मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात बीड जिल्हयाचे योगदान	११०
२७.	प्रा. डॉ. महादेव रावसाहेब मुंडे रामेश्वर सिध्देश्वर झोडगे	हैद्राबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडयातील महिला	११४
२८.	प्रा. बंडू धावरा पवार	स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील राजकीय योगदान	११७
२९.	सुवर्णरेखा रतनलाल पहाडे डॉ. नवनाथ बाबुराव	विश्वप्रसिद्ध किर्तीमान - १०८ फूट भगवान ऋषभदेव ऋषभगिरी, मांगीतुंगी प्रतिमा निर्माण प्रेरणास्रोत - गणिनीप्रमुख विश्वविभूती	१२१

आंदोलनाची सुरुवात केली. निजामाच्या पक्षातील व्यक्ती, पोलीस, रझाकार इत्यादींचे जवळपास 17 हजार लोक ठार झाले. काँग्रेसचे 17 सैनिक धारातीर्थी पडले. स्वातंत्र्य सैनिकांनी सरकारी गोदामे, बँका, लुटल्या, अनेक कामकाजावर बहिष्कार घातला. त्यामुळे निजाम सरकारला मोठा आर्थिक फटका बसला.

समारोप:

हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने उभारलेला हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचा लढा हा विविध पातळ्यांवरती लढला गेला. यामध्ये लहान, थोर, शिक्षक, विद्यार्थी, वकील, व्यावसायिक, महिला, सामान्य जनता इत्यादींचा फार मोठ्या प्रमाणावरती सखोल सहभाग होता. हैदराबाद संस्थांची बिघडलेली परिस्थिती व रजाकरांचा अत्याचार रोखण्यासाठी भारत सरकारने अखेर सैनिकी कारवाई 'ऑपरेशन पोलो'ची जबाबदारी मेजर जनरल चौधरी यांच्याकडे सोपवली. अखेर दोन दिवस संघर्ष होऊन 17 सप्टेंबर 1948 रोजी हैदराबादच्या सैन्याने आत्मसर्पण केले. हैदराबाद भारतात विलीन करण्यास संमती दिली व निजामाच्या मगर मीठीतून हैदराबाद भारतात विलीन करण्यास संमती दिली तसेच मराठवाड्याची कायमची मुक्तता करण्यात आली.

संदर्भ:

1. रोडे सोमनाथ, विद्या बुक पब्लिकेशन औरंगाबाद 1999
2. काटे पी.व्ही., मराठवाड्याचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद 1999
3. वैद्य व कोठेकर, आधुनिक भारताचा इतिहास, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2001
4. गाढळ, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, 2005
5. Gazetteer of India, Maharashtra State, District Nanaded, Mumbai, 2011.

मराठवाडा मुक्तिसंग्राम - एक आकलन

डॉ. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे

कालिकडेवी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय शिर्डी, का.
Mob. No - 9421477854 Email ID - pawalend@gmail.com

❖ प्रस्तावना -

निजामानी खरे पाहिले तर हैदराबाद राज्यातील जनतेच्या सामाजिक आणि धार्मिक भावनांचा कधीच विचार केला नाही, त्याचप्रमाणे त्यांनी आर्थिक विकासाचाही फारसा प्रयत्न केला नाही, त्यांनी केवळ स्वहित जोपासण्याचा प्रयत्न केला, जनतेवर अनेक निर्बंध लादले आणि त्यांच्या विकासाच्या दृष्टीने काहीच केले नाही त्यामुळे मराठवाड्यातील जनतेत निजामाच्या आर्थिक धोरणाच्या बाबतीत असंतोष निर्माण झाला, या मधूनच विविध संघटना उदयास आल्या तसेच नेतृत्व उदय झाला यामध्ये स्वामी रामन तीर्थ, गोविंदराव बिंदू देवसिंह चव्हाण, गुरुजी केशवराव धोंडगे, चंद्रशेखर बाजपेयी, विनायकराव चारठाणकर, गुरुनाथराव कुरुडे, गंगाप्रसाद अग्रवाल, श्रीनिवासराव बोरीकर यासारख्या अनेक नेतृत्व उदयास आले, निजाम शासनातील अत्याचार, अर्थिक वांचिती आणि सामाजिक अन्याय यामुळे मराठवाड्यातील लोकांमध्ये असंतोष वाढत गेला, निजामाच्या सेनेने लोकांवर अत्याचार केल्याने जनतेमध्ये उग्रता वाढली, या अवस्थितीत लोकांनी स्वतंत्रतेच्या मार्गावर पाऊले घेतली, अनेक सत्याग्रह, मोर्चे आणि जनआंदोलन ह्या प्रकारच्या उपायांचा आश्रय घेतला, अशा परिस्थितीत भारतीय सरकारने "पोलिस अभियान" ह्या नावाखाली सैन्यक्रियेवली केली व मराठवाडा मुक्त केला, त्यामुळे मराठवाडा भारतीय संघटनात विलीन झाला आणि या उत्कृष्ट जग्याची स्मृतीस मराठवाडा मुक्तिसंग्राम दिन म्हणून साजरा केला जातो, १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाला, पण त्यावेळी संपूर्ण देश विविध संस्थानांमध्ये विखुरलेला होता, त्यावेळच्या ५६५ पैकी ५६२ संस्थानांनी स्वतंत्र भारतात

सामाविष्ट होण्याची संमती दर्शविली आणि तशी कार्यवाही केली. मात्र हैदराबाद संस्थान जम्मू आणि काश्मीर आणि जुनागड संस्थान ही तीन संस्थाने स्वतंत्र भारतात सामाविष्ट झाली नव्हती, हैदराबाद संस्थानावर निजाम मीर उस्मान अली खान यांचे राज्य होते, हैदराबाद संस्थानावर तब्बल सहा पिढ्यांपासून निझाम वंशाचे राज्य होते.¹¹ त्यांच्या निजामांच्या राज्यातून मुक्त होऊन भारतीय संघराज्यात सामाविष्ट होण्यासाठी स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली संपूर्ण हैदराबाद संस्थानात मुक्ती संग्राम चालू झाला होता, हैदराबाद संस्थानची त्यावेळची लोकसंख्या १ कोटी ६० लाख होती, यात तेलंगणा, मराठवाडा आणि कर्नाटकचा काही भाग येत होता, मुक्ती संग्राम सुरू झाल्यावर निजामाचा सेनापती कासीम रझवी याने मजलिस-ए-इत्तेहादुल मुस्लिमीन (लघुरूप एम आय एम) या संघटनेच्या माध्यमातून रझाकार नावाने मुस्लिम स्वयंसेवकांची भरती केली आणि त्यांच्या साहाय्याने जनतेवर अमर्याद अत्याचार चालू केले, देशाला इंग्रजांपासून स्वातंत्र्य मिळण्याच्या आधीपासून मराठवाडा बराच काळ निजामाच्या हैदराबाद राज्याचा भाग होता, भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या बरोबरीनेच मराठवाड्याचा हा हैदराबाद मुक्तीसंग्राम लढला गेला, निजामाच्या अन्यायी राजवटीतून मराठवाड्याला मुक्त करण्यासाठी मोठी चळवळ या काळात उभारण्यात आली, या आंदोलनाचे नेतृत्व केले ते स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी, हैदराबाद संस्थान मध्ये त्याकाळात तेलंगणा, सध्याचा मराठवाडा आणि कर्नाटक राज्यातील काही भाग येत असे आणि हैदराबाद संस्थानची त्यावेळची लोकसंख्या तब्बल १ कोटी ६० लाख होती, मुक्ततेसाठी लढा सुरू असताना रझाकारांचे जनतेवर अत्याचार करणे सुरूच होते, मात्र स्वामी रामानंद तीर्थ, गोविंदभाई श्रॉफ, दिंगबरराव बिंदू, रविनाशरण रेड्डी, भाऊसाहेब वैशंपायन, देवीसिंग चौहान, बाबासाहेब परांजपे, शंकरसिंग नाईक, विजयेंद्र काबरा

यासारख्या खंबीर नेतृत्वाखाली हा लढा खेड्यापाड्यात पोहचला.

❖ कासीम रझवी-

याचे नेतृत्व स्वामी रामानंद तीर्थ, दिंगबरराव बिंदू, गोविंदभाई श्रॉफ, रविनाशरण रेड्डी, देवीसिंग चौहान, भाऊसाहेब मराठवाड्याच्या गावागावात हा संग्राम लढला गेला, यात जीवाची काळजी न वैशंपायन, शंकरसिंग नाईक, विजयेंद्र काबरा, बाबासाहेब परांजपे या आणि इतर अनेक नेत्यांकडे होते, कश्ता अनेक स्वातंत्र्यवीर पुढे आले, मराठवाड्यात निजामांच्या पंतप्रधानास थांबवण्यासाठी पूल उडवून देणारे काशीनाथ कुलकर्णी, मुक्ती संग्राम लढ्यातील स्वयंसेवकांना शस्त्र बनवून पुरवणारे उस्मानाबाद जिल्ह्यातील भूम चे गणपतराव क्षीरसागर सुतार, मराठवाड्याची राणी लक्ष्मीबाई म्हणून विख्यात झालेल्या बदनापूर तालुक्यातील धोपटश्वर गावच्या दगडाबाई शेळके, रोहित्यांना जेशिस आणणारे बीडचे विठ्ठलराव काटकर, बर्दापूर पोलीस ठाणे उडवून देणारे लातूरचे हरिश्चंद्रजी जाधव, लातूर येथील बोरी या ठिकाणाहून निजामाचा बराच कारभार चालायचा भारतीय सैनिकांनी मराठवाड्यावर धावा बोलताच धोंडिबा शंकर सिरसाट यांनी अजबूबाजूची निजामांच्या ठाण्यावर हल्ला चढवला व निजामी सैन्याला खडबुन हद्दपार केले सर करणारे उस्मानाबाद जिल्ह्यातील होटी गावचे जनार्दन होटीकर, गुरजी तसेच परभणीत रझाकारांना हुसकावून लावणारे सूर्यभान पवार, विनायकराव चारठाणकर, विश्वनाथराव कातनेश्वरकर, पालम तालुक्यातील गुळखंड गावचे सुपुत्र मारोतराव पौळ, पाथरी येथील देवरावजी नामदेवराव कांबळे, नांदेड येथील देवरावजी कवळे, जीवनराव बोधनकर आदींच्या रूपाने मराठवाड्याच्या कानाकोपऱ्यात स्वातंत्र्य संग्राम तेजस्वीपणे लढला गेला, या मुक्ती संग्रामात श्रीधर वर्तक, जानकीलालजी राठी, शंकरराव जाधव, जालन्याचे जनार्दन मामा, किशानसिंग

राजपूत गोविंदराव पानसरे, बहिर्जी बापटीकर, राजाभाऊ वाकड, विश्वनाथ भिसे, जयंतराव पाटील आदींसारख्यांनी आपल्या जीवाची तमा न बाळगता काम केले, या सर्व हुतात्म्यांनी आणि मुक्ती संग्रामातील स्वातंत्र्य सैनिकांनी केलेल्या संग्रामाचे मोल काढणे शक्य नाही. यासीन जूबेर हैद्राबादी मंत्री याने मुक्तीसेनेने ताब्यात घेतलेली परत घेण्याची प्रतिज्ञा केली त्यामुळे औरंगाबाद जिल्ह्यातील वैजापूर तालुक्यातील जातेगाव माळावर निजामाच्या सैन्याला पुढे सरकु दिले नाहीत यामध्ये मानसिंग राजपूत, लक्ष्मण आवचार, रामलाल राजपूत, व रामचंद्र धदेवार हे आघाडीवर होते यामध्ये रामचंद्र धदेवार यांना बाळगिर मठ सरला येथे बंदुकीच्या गोळीने वेध घेतल्याने हुतात्म झाले त्यावेळी गोदामाय दुथडी भरून वाहत होती, रामचंद्र याना सिरसागर नावाच्या मर्दाने शहीदास आपल्या पाठीवरून पेलतीरी जाणून भर पावसात खड्डा केला व त्यांची विधी पूर्ण केली.

निझाम शासनाचे हे अत्याचार एवढे अमर्याद होते की हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील काँग्रेस कार्यकर्त्यांच्या शस्त्रे हाती घेऊ देण्याच्या विनंतीस स्वतः महात्मा गांधींनी सुद्धा संमती दिली, शेवटी भारताचे तात्काळीन गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी निझाम शासनाच्या विरोधात पोलीस कार्यवाहीची घोषणा केली. ११ सप्टेंबर १९४८ रोजी ऑपरेशन पोलो अंतर्गत मेजर जनरल जे.एन चौधरीच्या नेतृत्वाखाली पाच दिशेने निझाम संस्थानावर कारवाई चालू झाली, मुख्य सैन्य सोलापूरकडून शिरल्या, पहटे ४ वाजता ऑपरेशन सुरू झाल्यावर २ तासांत नळदुर्ग व सायंकाळपर्यंत तुळजापूर, परभणी ते मणिगळ, कनेरगाव, विजयवाड्याकडील बोनाकल ताब्यात घेतले, चाळीसगावकडून आलेल्या तुकडीने कन्नड, दौलताबाद तर बुलढाण्याकडेच्या तुकडीने जालना शहर ताब्यात घेतले, दुसरीकडे वारंगळ, बीदर विमानतळावर भारतीय सैनिकांनी हल्ले केले, १५ सप्टेंबर रोजी औरंगाबाद सर करून सैन्य

पुढे निघाल्या, भारतीय सैन्यापुढे रड्डाकार फार वेळ टिकू शकले नाहीत, निजामी सैन्य माघार घ्यायला लागले आणि कासीम राजवीला अटक झाली, शेवटी १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी हैदराबादचे सैन्यप्रमुख जन अल इद्रीस यांनी शरणांगती स्वीकारली आणि निझाम पराभव मानले आणि हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन झाले आणि हैदराबाद संस्थानात तिरंगा फडकला.

❖ संशोधनाची उद्दिष्टे-

- 1) मराठवाडा मुक्ती संग्राम दिन समजून घेणे
- 2) मराठवाडा मुक्ती संग्राम दिनाची परिस्थितीची जाणून घेणे
- 3) मराठवाडा मुक्ती संग्रामामध्ये योगदान दिलेल्या व्यक्तीचे विशेष जाणून घेणे
- 4) मराठवाडा मुक्ती संग्रामाचा इतिहास जाणून घेणे

❖ मराठवाडा मुक्तिसंग्राम मुख्य प्रेरणास्त्रोत-

सांविधानिक हक्क : मराठवाड्याच्या जनतेला भारतीय संविधानातील त्याच्या मूल हक्कांची ओळख होती आणि त्या हक्कांसाठी ते संघर्ष करण्याची ठरवली.

धार्मिक आणि सामाजिक स्वातंत्र्य: जनतेच्या धार्मिक आणि सामाजिक स्वातंत्र्याची नकार झाल्याने त्यांच्या मानवाधिकारांची ओळख होती.

स्वतंत्रता संग्रामाची प्रेरणा: भारतीय स्वतंत्रता संग्रामातील नेते आणि त्यांचे विचार, मराठवाड्यातील लोकांना प्रेरणा पुरवत होते, अशा प्रेरणास्त्रोतांमुळे मराठवाड्याची जनता निजाम शासनाच्या अत्याचाराविरुद्ध संघर्ष केला.

❖ संशोधनाचे निष्कर्ष-

- 1) मराठवाडा मुक्तिसंग्राम दिन का साजरा केला जातो हे समजून घेतले.
- 2) मराठवाडा मुक्ती संग्रामाच्या वेळेची परिस्थिती काय होती हे समजून घेतली.
- 3) मराठवाडा मुक्तिसंग्रामामध्ये योगदान दिलेल्या व्यक्तीचे विशेष जाणून घेतले.

4) मराठवाडा मुक्ती संग्रामाचा इतिहास समजून घेतला,

❖ समारोप-

अशा प्रकारे आपणास मराठवाडा मुक्ती संग्राम दिनाचा इतिहास जाणून घेता येतो, मराठवाडा मुक्ती संग्रामामध्ये विविध क्रांतिकारक यांनी योगदान दिले आहे. त्याचा लेखाजोखा या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून आपणास मांडता येतो. तसेच मराठवाडा मुक्ती संग्राम दिनाची तोंड ओळख ही शोधनिबंधाच्या माध्यमातून जाणून घेता येते, मराठवाडा मुक्ती संग्राम दिन कोणत्या कारणासाठी केला त्याच्या प्रेरणा स्रोत काय होते याचा अभ्यास या शोधनिबंधातून करण्यात आलेला आहे.

संदर्भ ग्रंथ-

- 1) *Srinath, Raghavan (2010). War and peace in modern India. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan. p. 75. ISBN 9780230242159, OCLC 664322508;[permanent dead link]*
- 2) भालेराव अनंत, हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, मुंबई, मौज प्रकाशन गृह, 2001
- 3) रोडे सोमनाथ, मराठवाड्याचा इतिहास, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगापूर, औरंगाबाद, 1999
- 4) काटे पी.व्ही, मराठवाड्याचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, 1999
- 5) खेडकेकर बाळकृष्ण, हैदराबाद मुक्ती लढ्याची जडणघडण, इसाप प्रकाशन, नांदेड 3 ऑक्टो, 2014

.....

हैदराबाद संस्थानातील मराठवाड्याच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास.

डॉ. मुळे पी.एम.

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

कलिका देवी कला वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय शिरूर कासार,

पो. नंबर 9420338337.

E.mail--panditmule2@gmail.com.

प्रस्तावना

सरंजामशाही अर्थव्यवस्था हाच निजामी राजवटीचा मुख्य भाग होता निजामशाहीत सर्वच सत्ताधीश आणि प्रजेला आपल्या नियंत्रणात ठेवण्यासाठी कटाक्षाने सरंजामशाही अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार केला पहिला निजाम हाच या सरंजामशाहीचा जनक होय त्याने माळवा प्रांतामधून अनेक हिंदू आणि मुस्लिम सरदारांना आपल्या राज्यात आणले युद्धात अथवा प्रशासनात राज सत्तेला सहाय्य करणाऱ्यांना निजामाने मोठ्या प्रमाणावर जहागिरी दिल्या यामधील बहुतांशी सत्तेचे जागीरदार मुस्लिम सरदार होते त्यांना जहागिरीच्या बदल्यात राज्य संरक्षणाचे कामगिरी सोपवली यात काही हिंदू जागीरदार होते परंतु त्यांचे प्रमाण नाम मात्र होते संरक्षणाची जबाबदारी जागीरदारावर सोपवलेली असल्यामुळे ते सत्तेचे आधारस्तंभ बनले या जागीरदारांपैकी मराठवाड्यातील जागीरदारांमध्ये गोपाल सिंग (कंधार जिल्हा नांदेड) सुलतानजी निंबाळकर विठ्ठल यांचा समावेश होता पहिल्या निजामांचे अनुकरण करत इतर निजामाने देखील अनेकांना जहागिरी दिल्या परिणामी सरंजामी अर्थव्यवस्थेत जोपासली गेली.

उद्दिष्ट

- 1) हैदराबाद संस्थानातील मराठवाड्याच्या आर्थिक स्थितीवर प्रकाश टाकणे.
- 2) निजाम कालीन मराठवाड्यातील जहागीरदारीचे विश्लेषण करणे

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318



July To Sept. 2023
Issue 47, Vol-05

Date of Publication
01 August 2023

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड



"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**



Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

13) EFFECT OF PHYSICAL HEALTH & ENVIROMENT ON MOTIVATION DURING PHYSICAL ... Ravi Shankar Vemra, Agra	79
14) AN EMPIRICAL STUDY ON EMPLOYEES VST Vidya R, Mysore	81
15) Challenges for the AatmaNirbhar Bharat Abhiyaan Dr. Abha Agarwal, Dhampur	87
16) Method of Teaching in Physical Education Dr.Mahesh Ramakant Patil, Dis.Jalgaon (MS)	94
17) Impact of the Vedic Mantras on the Saint Poet Sri Aurobindo Ghosh Dr. Rajeev, Saharanpur	96
18) E-Commerce- An Emerging Trend in India Mrs. Rohini Swapnil Dhikale, Nashik	99
19) Role of Foreign Direct Investment FDI on Indian Economic Growth with ... Dr. Seema Kumari, Dist.- Saran (Bihar)	103
20) GREEN LIBRARY: AN OVERVIEW, ISSUES WITH SPECIAL REFERENCE TO INDIAN ... Ms. Sunita Buiya, Mumbai	108
21) मंडल आयोगामुळे ओबीसी जातींना सामाजिक न्याय मिळाला का? एक ... प्रा. प्रकाश जनार्दन कोथळे, जि. नांदेड (महाराष्ट्र)	114
22) लक्ष्मण गायकवाड यांच्या साहित्यातील गुन्हेगारी जमातीचे चित्रण प्रा.पवळे नवनाथ जानोबा, शिरूर (का.)	118
23) नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० एक अवलोकन प्रा.डॉ. कालिदास दिनकर फड, ता.जि.औरंगाबाद	121
24) ग्रामीण साहित्य आणि समाज प्रा. डॉ. सचिन अशोक पाटील, जि. जळगांव	123
25) भारतातील लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये प्रा. डॉ. टी.जी. सिराळ, जि. हिंगोली	125

लक्ष्मण गायकवाड यांच्या साहित्यातील गुन्हेगारी जमातीचे चित्रण

प्रा.पवळे नवनाथ जानोबा

कालिकादेवी कला वाणिज्य व विज्ञान, महाविद्यालय, शिरूर (का.)

प्रस्तावना-

पूर्वीच्या कायद्याचे नाव गुन्हेगार जमातीचा कायदा (Criminal Tribes Act 1891) या कायद्याच्या पार्श्वभूमीकडे पाह्यावे असेल तर इतिहासावर भेदक प्रकाश पडावा लागतो. इंग्रजांच्या काळात जुन्या संरजामी व संस्थाने व्यवस्थेमध्ये तोडमोड झाली होती. ग्रामीण शेतकरी आदिवासी व सैन्यास किंवा व्यापारी तांड्यांना संरक्षण देणारे हेभटके लोक उद्ध्वस्त होऊ लागले. भारताचे मुख्य व्यापारी भूमार्ग हळूहळू अदृश्य होऊन त्या जागी इंग्रज कंपनी सरकारच्या आगागाड्यामधून मालाची ने आण सुरू झाली. व्यापार करणाऱ्या भटक्या टोळ्या उद्ध्वस्त झाल्या. गुन्हेगारी वाढली होती यातील प्रमुख गुन्हेगारी टोळ्या म्हणजे सन्सी मिनास हूर या होत्या. त्यांचे प्रमुख उद्योग चोऱ्या नजरबंदी करून चोरी करणे लुह, दरोडेखोरी करणे इत्यादी होते. १८५६ मध्ये या जमातींना प्रथम पंजाबमध्ये गुन्हेगारी टोळ्या म्हणून जाहीर करण्यात आले. त्यांच्या कॅम्पमध्ये त्यांनी राहण्याचे बंधन पोलिस, स्टेशनवर हजेरी देणे इ. नियम त्यांच्यावर लादले गेले. त्यांच्या गुन्हाचे स्वरूप साध्या चोऱ्यामाज्या पासून योजनाबद्ध दरोडे घालणे असे होते. इतकेच नव्हे तर गुरे म्हशी चोरण्यापासून दुसऱ्या संस्थानाच्या हद्दित लुटलुट करणे अशा प्रकारच्या चोऱ्या सरास करत होते.

बहुदा अशा टोळ्यांना कोणत्याना कोणत्या संस्थानिकांचा किंवा जमीनदारांचा आश्रय असे काळाबाजार करणे तस्कर, धान्य व तेलात भेसळ करणारे सड्देबाज, टॅक्स चुकविणारे व्यापारी गरिबांना नडणारे भ्रष्टनैकर जनतेचे कोट्यावधी रूपये हडप करणारे पुढारी अधिकारी आणि स्वार्थासाठी वा सर्वाना वेळप्रसंगी पाठीशी घालणारे काही प्रस्थापित व काही राज्यकर्ते ही मंडळी खरं तर प्रथम क्रमांकाची गुन्हेगार आहेत. त्यांच्यात निती राहिली नाही किंवा वार्डेट कामाबद्दल त्यांना कायद्याची भिती वाटत नाही. अशा माणसाबद्दल सामान्य

माणसांत भरपूर राग व व्देष आहे परंतु परिस्थितीने लाचार झाल्यामुळे तो या सर्वांपुढे मान टाकतो. या देशाचा भूमिपुत्र असून सुद्धा देशातल्याकवडीवर मालकी हक्क सांगण्याचा कवडीचा अधिकार नसलेल्या भटक्यावर चूल पेटवायला कुपाटीच्या काटक्या घेतल्या म्हणून भूक भागवण्यासाठी हुरड्यांचं कणीस घेतले म्हणून तर कधी तुड्याजवळ नवी चादर आलीच कुतून या संशयाने मनातला सारा राग द्वेष तो भटक्यावर कायदा हातात घेऊन काढतो आहे. मुळात उपेक्षित अप्रतिष्ठित व तुच्छ समजले जाणारे भटके -विमुक्त लोक इकडे आड आणि तिकडे विहीर या पध्दतीने लोकांच्या अन्याय अत्याचारास बळी पडत आहेत. भटक्या विमुक्त जमातीच्या स्त्रिया विशेषकट्टन मांग गारूडी समाजाच्या स्त्रिया बाळंतपण जवळ आले की लोकांच्या लक्षात येईल अशी छोटिशी चोरी करून स्वतःस पकडून घेतात बाळंतपण सुखाने होण्यासाठी कमीत कमी तीन महिन्यांची तुरूंगवासाची शिक्षा द्या अशी न्यायाधीशाची मनधरणी करतात. ही गोष्ट समाजव्यवस्थेस भूषण समजावे का ? सुर्यप्रकाश, हवा, पाणी जमीन यावर इतर प्राणी मात्रांप्रमाणे सर्व माणसांचा समान अधिकार असला पाहिजे परंतु इथे तर भरल्या पोटांने दुसऱ्याला लुबाडणारे प्रतिष्ठित व शिरजोर ठरत आहेत. आणि भुकेपोटी भाकरीला हात घालणारा माणूस गुन्हेगार व कमजोर ठरत आहे.

माणसाला मुळात अर्धपोटी टेवणारी त्याला मुलभूत गरजापासून उचित करणारी समाज व्यवस्थाच गुन्हेगार आहे. "छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात मावळे लोकांमधील काही पेंढारी ढग टक्कारी भिल्ल रामोशी ह्या जातीची माणसं गुप्त मार्गाने जाऊन मोठमोठ्या किल्यांना भगदाड पाडून दारू गोळ्याचे आणि सोन्यानाण्याचे खिजेने लुटून. शिवाजी महाराजांना आणून देत होते. ह्या जातीची माणसं परत ब्रिटिश राजवटीतही इंग्रज लोकांना अशाच पध्दतीने लुटालुट करून जेरिस आणत म्हणूनच इंग्रजांनी भारतातल्या अशा जातीच्या लोकांना जन्मताच ही माणसं गुन्हेगार असतात असा कायदाच करून ह्यांना बंदिस्त केले." (वकिल्या पारधी पृ.क्र.११९)१ असा कायदा ब्रिटिश राजवटीने पारधी जमातीवर लादला होता. जन्मताच गुन्हेगार जमातीचा कलंक नवीन सरकारने पुसला पण दुसरा नवीन कायदा तिच्यावर लादला तो म्हणजे "इंग्रज सरकारने केलेला कायदा नवीन सरकारनं रद्द केला म्हणून आम्ही आनंदात होतो. शिकार करून चार घास वायका मुलांच्या तोंडात घालत होतो तर तुम्ही पोलिस सरकारनं आमच्यासाठी जंगलातच येऊ नका, मारून घालण्याचा नवा कायदा केला म्हणता. आता आम्ही पारधी लोकांनी कुटं जायचं काय करावयचं, कुटं राहायचं हे तरी आम्हाला सांगा सरकार" (वकिल्या पारधी पृ.क्र.६८)२ असा कायदा केल्यामुळे या जमातीला कसे जगावे, असा

प्रश्न पडला आहे. पूर्वी प्राण्यांची शिकार करून आपली उपजिविका भागवायचे, पण जंगलातच येऊ नका असा कायदा केल्यावर आम्ही काय करावे ?

आजच्या सरकारपेक्षा गोरे लोक चांगले होते असं या कादंबरीत नायक म्हणतो. समाजव्यवस्था काही कामधंदा करू देत नाही. हातभट्टीची दारू गाळून जगावे जर गावातील पाटीललोक कारखाण्याच्या मळीपासून दारू विकतात आणि पारध्यांच्या दारू गाळण्याचा व्यवसाय बंद करतात. त्यांच्यावर अनेक गुन्हे दाखल केले जातात हे लोक आपल्या समोर येऊन श्रीमंत होऊ लागले म्हणून गावचे पाटील पारध्यांच्या वस्तीवर गुंडांच्या साहाय्याने हल्ला करून त्यांची हत्या करतात. गावातील पोलिस पाटलांची अशी स्वार्थी वृत्ती लेखकांनी या कादंबरीत दाखवली आहे.

भटक्या विमुक्तांच्या बेचाळीस जमाती आहेत प्रत्येक जमातीची भाषा परंपरा व्यवसाय देवदेवता आणि जातपंचायती वेगळ्या आहेत. ह्या जमातींना स्वतःचं गाव नाही. दलिततांना गावाबाहेर तरी स्थान आहे भटक्या विमुक्तांना एक गाव नाही पाणवठा नाही. स्मशान नाही आज इथे तर उद्या तिथे जगण्यासाठी सतत भटकती करावी लागते. कुठेही त्यांना स्थिर राहू दिले जात नाही. त्यांना रेशनकार्ड नाही. ते कुठल्या गावाचे नागरीक नाहीत. त्यांची जनगणनाही निट होत नाही. त्यांना अनुसूचित जाती-जमातींना मिळणाऱ्या राजकीय सवलती मिळत नाहीत. त्यांचा राज्यात आणि केंद्रात प्रतिनिधी नाही. एक विराट मानव समूह ह्या देशाच्या नागरीक हक्काशिवाय जगतो आहे. त्यांना सोयी सवलती मिळत नाहीत तरी ही ते जगण्यासाठी भोक मागतात. चोरी करतात एखाद्या माणसाला जगण्यासाठी चोरी करावी लागते हा त्यांचा गुन्हा नाही जन्म ताच गुन्हेगार ठरविणारा हा देश गुन्हेगार मानणारी ही समाजव्यवस्था गुन्हेगार आहे. म्हणूनच लक्ष्मण गायकवाड म्हणतात. "आम्हाला जन्म ताच गुन्हेगार ठरविणारा हा देश गुन्हेगार आहे ह्यात अतिशोक्ती काय आहे ? स्वातंत्र्याच्या पन्नास वर्षांनंतर ही भटक्या विमुक्त समाजातील माणसाला जगण्यासाठी भोक मागावी लागते चोरी करावी लागते ह्याची मला या देशाचा नागरीक म्हणून घृणा वाटते (साहित्य-समाज-आणि स्वातंत्र्य प्रस्तावना) डॉ. शरकाकुमार लिंबाळे) तुळजापूरच्या दौपदीवर पोलिसांनी केलेल्या निर्घण अत्याचार, सर्व मित्रांनी साप गारूड्यांची केलेली क्रूर चेष्टा उच्चभूमी बरखाच्या अब्रुचे काढलेले धिडवडे गावकऱ्यांनी केलेली ठोकी आणि राजापूर मधील पारध्यांची क्रूर हत्या पोटासाठी राष्ट्रध्वज विकणारी मुले आणि पोलिसांनी पिण्याची केलेली हत्या वाचली की कोणाही संवेदनशील माणसाची मान शरमेने खाली झुकेल हा अन्याय, अत्याचार कमी व्हावा त्यांना सामान्य माणूस म्हणून जगता यावे या उद्देशानेच लक्ष्मण

गायकवाड यांनी आपले साहित्य लेखन केले आहे.

लक्ष्मण गायकवाड यांनी साहित्य समाज आणि स्वातंत्र्य या वैचारिक लेख संग्रहात त्यांनी भटके विमुक्त कसे जन्म. ताच गुन्हेगार आहेत यांचे विवेचन केले आहे "आदिवास्याचे इंग्रजांच्या विरोधातील बंड थांबत नाही हे लक्षात आल्या नंतर इंग्रजांनी शेवटी १८७१ साली जगामध्ये कुठे नाही असा पशुपेक्षाही हिन समजला जाणारा कायदा केला. आपल्या स्वतःच्या हक्कासाठी लढणाऱ्या आदिवास्यांसाठी बायबर्थ क्रिमिनल म्हणजे आईच्या पोटातून जन्मतःच माणूस चोर, गुन्हेगार म्हणूनच जन्माला येतो अशा जातीची यादिच इंग्रजांनी तयार केली यात आंध्र, कर्नाटक, दिल्ली, उत्तर प्रदेश, ओरिसा, बंगाल, बिहार, गुजरात, हिमाचल राज्यस्थान, म्हैसूर, महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, मद्रास या ठिकाणी त्या त्या प्रांतात त्या जातीला ओळखणाऱ्या लोकांची शेकडो जातीची यादी भारतात तयार झाली. यात जन्मजात गुन्हेगारी कायद्याने भामटा, टकारी, कैकाडी, बरड रामोशी, कंजार, भाट, कुटबू बंजारा, लमाण, लंबाडी फासे पारधी, राज पारधी, रजपूत भामटा, छप्परबन, रामोशी वडार, काला वडार, घंटीचोर, गाडीया लोहार, पाथरूड, उचले संताल अशा अनेक शेकडो जातीला हा कायदा लागू केला. जो जो इंग्रजांच्या विरोधात बोलले बंड करेल त्यांना कुंपणाच्या आतमध्ये या सर्व जातीची लेकराबाळांसहित रवानगी इंग्रज लोक करायचे." (साहित्य समाज स्वातंत्र्य पृ.क्र.१७-१८)३ असा कायदा इंग्रजांनी केला. या कायदानुसार ही जमात जन्मतःच गुन्हेगार आहे हा कलंक स्वातंत्र्यानंतरही निघाला नाही. असे चित्रण केले आहे. इतर जमातीच्या लोकांच्या अडी-अडचणी माडण्यासाठी नेते मंडळी होती पण या भटक्या विमुक्तांचे प्रश्न संसदेत मंत्रीमंडळात मांडण्यासाठी कुणीही नाही अशी खंत हा समाज करतो. "आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर प्रामुख्याने गाववाड्यातील लोकांचा व गावकुसा बाहेरील लोकांचा थोडाफार का होईना विचार केला गेला पण ज्यांना गावचं नाही ज्यांचे आस्तित्व समाजाने नाकारले ज्यांच्या गावगाड्यास जमिनीचा संबंधच आला नाही. अशा गुन्हेगार जमातींचा व भटक्यांचा विचार केला गेला नाही. एस.सी किंवा एस.टी. च्या लोकांना राखीव जागा असल्याने राखीव मतदार संघातून आलेल्या प्रतिनिधी मार्फत त्यांच्या समस्या विधान सभेत किंवा लोकसभेत मांडता आले. यामुळे त्यांच्या समस्या समाजापुढे आल्या पण विमुक्त भटक्या जमातींना राखीव मतदार संघच नसल्याने त्यांना निवडून जाता येत नाही व त्यांचे प्रश्नही कोणी मांडत नाही" (साहित्य, समाज आणि स्वातंत्र्य पृ.क्र.१०२)४ या प्रसंगावरून लेखकांनी भटक्या विमुक्तांचे प्रश्न आडी अडचणी मंत्रीमंडळात मांडण्यासाठी किंवा संसदेत मांडण्यासाठी कोणी नेताही नाही अशी खंत व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

'उचल्या' आत्मकथनामध्ये लक्ष्मण गायकवाड यांनी समाज व्यवस्थेत जगत असतानाचे अनुभव सांगितले आहेत. ते जगत असताना सोसाव्या लागलेल्या वेदना त्यांना सांगितल्या आहेत. पोलिस लोक पारधी समाजावर कसा अन्याय अत्याचार करतात.त्यांनी चोरी केली नसली तरी त्यांना मार देऊन तुम्ही चोर आहात अशी कबूली करून घेतात व आपले प्रमोशन करून घेतात. असे अनेक प्रसंग या आत्मकथनामध्ये लेखकांनी मांडले आहेत. एवढेच नाही तर त्यांच्या वस्तीवर जावून बायकांच्या स्तनाला धरू धरू मारतात त्यांची अबु लुटतात असे कृत्य पोलिस प्रशासनाकडून केले जाते असेही चित्रण आत्मकथनात लक्ष्मण गायकवाड यांनी मांडले आहे. "जन्मतः पारधी जात व इतर भटक्या जातीचे लोक गुन्हेगार असतात आसं भारत पारतंत्र्यात असताना ब्रिटिश सरकारने कायदा केला आणि त्याची वादी झाली. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर ही पंडीत जवाहरलाल नेहरू म्हणाले की, कोणतीही जात ही जन्मतः गुन्हेगार असूच शकत नाही. आज भारत आझाद वमुक्त झाला म्हणून या गुन्हेगार जातींना विशेष मुक्त विमुक्त असे नाव दिले पण आज स्वातंत्र्यनंतरही पोलिस व शासन या जमातीची सुधारणा करण्याऐवजी निष्पाप अशा हिराबाई व तिच्या लहान मुलांवर खोटे आरोप लावून अटक करतात. भटक्या विमुक्तांच्या अशा कित्येक लोकांना पोलिस जन्मतःच गुन्हा दाखवून त्यांना जेलमध्ये टाकतात असे करून खरं तर ते लहान मुलाना गुन्हेगारीतच लोटून टाकतात.एखादा पक्षी पाळताना तो उडून जाऊ नये म्हणून त्याचे पंख उपसून टाकतात. त्यामुळ तो पक्षी जन्मभर त्याच घरी राहतो. जरी त्याने उडून जाण्याची इच्छा व्यक्त केली तरी तो उडून जाऊ शकत नाही. अगदी त्याच प्रमाणे या जमातीच्या लोकांना जन्मल्याबरोबर पोलिस कोठडी दाखवली की त्यांचा कायमचा संबंध त्याच कोठडीशी येतो. कुणी त्याला बाहेर काढण्याचा किंवा त्याने स्वतः बाहेर निघण्याचा जरी प्रयत्न केला तरी तो नरकातून बाहेर पडू शकत नाही. कारण त्याचे पंख कापलेले असतात. त्यांच्या डोक्यावर गुन्हेगाराचा शिक्का मारलेला असतो." (उचल्या पृ.क्र.१६२) ५ अशी जन्मजात गुन्हेगारीचा कलंक आजही या जमातीवरचा मिटलेला नाही ही जमात काम धंदा करून नौकरी करून उपजिविका भागवत असला तरी त्यांना जगू दिले जात नाही.असे प्रसंग आत्मकथनात मांडले आहेत."त्या पोरानी खुप विनवनी केली "साहेब, आम्हाला नौकरी करू द्या आमचं चोर म्हणून पोलिसात नांव नाही" पण त्या निर्दयी फौजदाराने काहीही ऐकलं नाही, उगवलेले रोपटं उपटून टाकावं. तसं त्या लातूरच्या फौजदाराने त्याचं जीवन सुधारण्याचा पायाच उपटून टाकून त्यांना गुन्हेगारांच्या खाईत लोटलं. आणि त्यांना गुन्हेगार बनविण्यात सिंहाचा वाटा उचलला मी जेव्हा लातूरला आलो तेव्हा

सर्व हकीकत मला कळाली. मी मॅनेजरला इचारलो त्यांनी सांगितले की पोरानी तर मिलमध्ये काहीच केलं नाही ते चांगले काम करू लागले होते पण पोलिसांनी कशासाठी धरून नेलं ते मला माहीत नाही." (उचल्या पृ.क्र. १६३)६ या वरून लेखकाला सांगायचे आहे की, नोकरी करून शेतीबाडी करून ही जमात जगण्यासाठी तयार आहे पण समाजव्यवस्था या जमातीला जगू देत नाही. तुम्ही जन्मजात गुन्हेगार आहात म्हणून परत त्या जमातीला चोरी करण्यास प्रवृत्त करतात. नाईलाजानी ही जमात उपजिविका भागविण्यासाठी चोऱ्या मोऱ्या करून जगत राहते. असे असंख्य प्रसंग लक्ष्मण गायकवाड यांनी या आत्मकथनात मांडले आहेत.

समारोप :-

अशा प्रकारे आपणास साहित्यामध्ये लक्ष्मण गायकवाड यांनी पारधी समाज, वडार समाजांच्या भटक्या विमुक्तांच्या विविध बाबींवर प्रकाश टाकला आहे. लक्ष्मण गायकवाड यांच्या साहित्यात आलेले विविध आशयसूत्र त्यात सामाजिक आणि गावगाड्याचे चित्रण, राजकीय चित्रण, गुन्हेगार जमातीचे चित्रण तसेच सांस्कृतिक व धार्मिक चित्रण अंधश्रद्धेचे चित्रण अशा विविध आशयसूत्रांचा लक्ष्मण गायकवाड यांनी अतिशय बारकाईने व प्रांजळपणे रेखाटले आहे या साहित्य लेखनामागे लक्ष्मण गायकवाड यांचा मूळ उद्देश असा आहे की या देशातील सर्व माणसे समान आहेत का ? आहेत तर मग एका बाजूला पोटाची खळगी भरण्यासाठी जगण्याची सर्व माध्यम समाजाने बंद केल्याने भाकरीचा तुकडा चोरणाऱ्या भटक्या विमुक्त समाजाला चोर डाकू म्हणून पोलिस रोजच सर्व बायकामुला सहित गुराठोरांना डांबून काढल्या सारखं धरून मारतात. कुटूंबच्या कुटूंब ह्या चोरी गुन्हेगारीच्या नावाखाली उध्ववस्था झालेली पाहायला मिळतात. असा उद्देश लक्ष्मण गायकवाड यांचा साहित्य लेखनामागे होता. भटक्या विमुक्त जमातीला जगत असताना कोण-कोणत्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते किती हालअपेष्टा सोसाव्या लगतात याचा समग्र विचार त्यांच्या साहित्यामध्ये आलेला आहे. म्हणून असे म्हणता येईल की त्यांचा उद्देश साहित्य लेखणाने पूर्ण झाला.तसेच साहित्यात गावगाड्याचे चित्रण करताना गावगाड्यातील वातावरणाचे चित्र हुबेहुब आपल्या डोळ्यासमोर उभे केले आहे. तसेच सामाजिक चित्रण करताना भटक्या विमुक्त जमातीच्या जिवन शैलीचा त्यांच्या पोषाख त्यांची भाषा राहणीमान रितीरिवाज त्यांची विवाह पध्दती कशी असते याचा समग्र विचार लक्ष्मण गायकवाड यांनी केला आहे. कौटुंबिक चित्र साकारताना कुटूंबातील जिद्दाळा नाते संबंधातील संवाद प्रेम, वात्सल्य कसे जोपासले जाते याचे ही चित्रण साहित्यातून दिसून आले आहे. पारधी लोकांना गुन्हेगार बनवण्यामध्ये समाजव्यवस्था व पोलिस यंत्रणा कशी जबाबदार आहे.

याचे चित्रण गृहकार जमातीचे चित्रण मध्ये केले आहे. सांस्कृतिक आणि धार्मिक चित्रण करताना रूढी परंपरा अंधश्रद्धा कश्या पाळल्या जातात. शिक्षणाचा अभाव असल्यामुळे ही जमात अंधश्रद्धेला बळी कशी पडते याचे ही चित्रण या प्रस्तुत प्रकरणात करण्यात आले आहे. तसेच लक्ष्मण गायकवाड यांच्या साहित्य लेखना मागचा उद्देश काय आहे? त्याचा शोध घेऊन त्यांची लेखनामागची भूमिका स्पष्ट केलेली आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) गायकवाड लक्ष्मण :- वकिल्या पारधी स्वरंग निर्मिती चरई टाणे प्रथम आवृत्ती आक्टो. २००२ पृ. क्र.-११९
- २) गायकवाड लक्ष्मण :- उनि पृ. क्र.-६८
- ३) गायकवाड लक्ष्मण :- 'साहित्य समाज आणि स्वातंत्र्य, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, प. क्र.-९०
- ४) गायकवाड लक्ष्मण :- उनि पृ. क्र.-१०२
- ५) गायकवाड लक्ष्मण :- 'उचल्या' श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, पृ. क्र. - १६२
- ६) गायकवाड लक्ष्मण :- उनि पृ. क्र.-१६३

□□□

23

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० एक अवलोकन

प्रा.डॉ. कालिदास दिनकर फड

लोकप्रशासन विभाग,

राजीव गांधी महाविद्यालय, करमाड, ता.जि.औरंगाबाद

नवीन शैक्षणिक धोरणाची मुख्य ध्येय - भारताला जागतिक ज्ञानसत्ता (Global knowledge Superpower) बनविणे हे आहे.

पार्श्वभूमी :

- १) १९६८ - साली इंदिरा गांधीच्या कार्यकालात पहिले शै.धोरण तयार करण्यात आले.
- २) १९६८ (NPE) राजीव गांधीच्या कार्यकाळात दुसरे शै.धोरण तयार करण्यात आले.
- १९९२ (POA) नरसिंहरावांच्या कार्यकाळात १९६६ च्या शै.धोरणात कार्यात्मक सुधारणा करण्यात आल्या.
- ३) २०२० (NEP) नवीन शैक्षणिक धोरण नरेंद्र मोदी सरकारच्या कार्यकाळात तयार करण्यासाठी २०१७ साली माजी ISRO Chief के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली Draft समिती तयार करण्यात आली. या समितीने २०२० मध्ये सरकारला Draft सादर केला व सरकारने जुलै २०२० मध्ये नवीन शैक्षणिक धोरण (NEP) २०२० ला मंजूरी दिली.

नवीन शैक्षणिक धोरण हे २७ प्रकरणात व चार (०४) मुख्य भागात विभागले आहे.

या शैक्षणिक धोरणाची पहिलीच ओळ, Education is fundamental for achieving full human potential, developing an equitable and just society and promoting national Development यावरूनच नवीन शैक्षणिक धोरण मानवाच्या सुप्त शक्तींचा विकास करून समान व राष्ट्रविकासासाठी सहाय्य, मदत करते. जागतिक शैक्षणिक विकास अर्जेड्याचा प्रभाव नवीन शैक्षणिक धोरणावर झालेला आहे.

भारताचा प्राचिन समृद्ध, संपन्न ज्ञान वारसा या शैक्षणिक धोरणाला मार्गदर्शक ठरतो. ज्ञान, प्रग्यान आणि सत्य ही मूल्ये मानवी

INSIGHT

Research Analysis

सौ. केशरबाई सोनाजीराव क्षीरसागर उर्फ काकू
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बीड

व

मूर्ती व शिल्प संशोधन संस्था, औरंगाबाद

यांच्या संयुक्त विद्यमाने

दोन दिवसीय राष्ट्रीय अधिवेशन

"Sculpture, Art and Architecture"

१० व ११ फेब्रुवारी २०२३

* आयोजक *

इतिहास विभाग

सौ. केशरबाई सोनाजीराव क्षीरसागर उर्फ काकू
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, बीड

10.	वेरुळचे कैलास मंदीर शिल्पकलेचा उत्कृष्ट नमुना प्रा.डॉ.निलय देशमुख	56-59
11.	शिवपट्टण (खडी) किल्ला श्री. राजगुरु गौतम धनाजी	60-65
12.	वेरुळचे कैलास मंदीर शिल्पकलेचा उत्कृष्ट नमुना प्रा.डॉ.निलय देशमुख	66-68
13.	ऐतिहासिक वारसा लाभलेले बेंबळी गावातील 'वीरगळ' भोसले धनाजी दौलतराव, प्रोफेसर डॉ. गव्हाणे किशोरकुमार गोवर्धन	69-73
14.	वर्णे, पळसदरी, ता. कर्जत, जिल्हा. रायगड येथील अपरिचित बौद्ध लेणी रोहित राजेंद्र भोसले	74-77
15.	कंधार येथील बोधिसत्व पद्मपाणि अवलोकितेश्वर मूर्ती प्रा. डॉ. विजया साखरे	78-81
16.	उदगीर येथील मंदिर- एक ऐतिहासिक अभ्यास डॉ. मारोती पोमा चव्हाण	82-90
17.	"डॉ.एम.के.ढवळीकरांच्या इतिहासलेखनातील प्राचीन भारतीय धार्मिक जीवन" प्रा.डॉ.एस.के.कमळकर	91-94
18.	बौद्ध मूर्तिकलेत समाट कनिष्कचे योगदान कृष्णा अर्जुन गावित	95-100
19.	माहूरची लेणी शिल्पे प्रा. डॉ. जाधव दत्ता उध्दव	101-106
20.	A Historical Study of temples at Chandol Dr. Shyam Prakash Deokar	107-110
21.	The Cultural Heritage of Indian Art and Architecture Dr.Vithal Baburao Gunde , Dr.Prakash Babarao	111-113

The Cultural Heritage of Indian Art and Architecture

Dr. Vithal Baburao Gunde
Mahajan Assist. Prof & Head Dept. Of History
Kalikadevi College Shirur Kasar. Dist. Beed.

Dr. Prakash Babarao
Assist. Prof Dept. Of History
Chatrapati Shivaji College
Kannad. Dist. Aurangabad.

Abstract:-

Ancient Indian culture stood for an infinite variety of symbols and rituals. The Fine Arts were valued in ancient India primarily for their capacity to reveal something of the beauty and sublimity of the divine. Art is a very precious heritage in the culture of a people, it is more so in India where the story of art is as old as the history of the race - a panorama of five that thousand years. India is the only country with only country with the largest and most diverse mixture of tradition and culture.

Key word- cultural Heritage, Indian Art

Introduction

Indian culture has a long and continuous history it to extends over 5000 years. India developed a way of life, which she modified and adjusted as and when she came into contact with outside elements. The most outstanding feature that has made Hindu culture a living force is the tradition of tolerance. Indian culture is primarily and fundamentally religious. The religious note generally permeates all the intellectual and artistic creations of the Hindus. Hinduism believes in universal toleration and accepts all religions as true. Indian culture is comprehensive and suits the needs of everyone, irrespective of caste, creed, color or sex. According to this theory no absolute affirmation or denial is possible. As all knowledge is probable and relative. In other words, it suggests that I must show restraint in making judgments: it may be likened to the story of the seven blind men trying to make out the form of an elephant by each feeling a different limb. They are convinced that the elephant is like a pillar, or a snake, or a hard substance, or a wall, or a brush with a flexible handle, accordingly as each in turn touches its leg, or trunk or tusk of body, or tail.

It is this understanding and catholicity of outlook that have been largely responsible for the advancement of Indian culture. In the words of Murthy and

Kamath (1976) in medieval times, the advent of Islam into India created many cultural complications for a time India stood surprised, but it is to the credit of Indian culture that it indianite. But it is to the credit of Indian culture that it indianite Islamic culture by absorbing the best elements. Today there are about seventy million Muslims living in India.

India has successfully upheld her tradition or religious and social toleration by her unbending insistence on the secular character of the state and her stern to refusal to convert into a Hindu nation.

Indian culture is vibrant due its incredible, a understanding of the nature of man and his relationship with other beings in universe. The association of man with the bio-diversity is India indicative of a healthy attitude towards nature.

INDIAN ART AND ARCHITECTURE

Art is very precious heritage in the culture of a people. it is more so in India. Where the story of art is as old as the history of the race a panorama of five thousand years. The essential quality of Indian art is preoccupation with Art the spirit. In India did not aim at Objective presentation at the human social facets of life. it was primarily the Fruit of the artist's creative meditation and effort to project symbols of divine reality as conceived and understood by the collective - consciousness of the people as a whole.

The tradition of Folk art was supplemented in the Maryann period by a court art of great vitality and technical competence. Maryann art is notable for the bewildering variety of its creations - there are pillars, railings, parasols, capitals, animal and human Sculptures and several other motifs. the, chalukyan art comprises the group. of temples at badami and Aihole Both the sculpture and architecture or the Kailasha temple at Ellora bear testimony to the creative spirit of the Rashtrakuta. The pallavas were Patrons of art, especially cave and temple architecture. In the southern region of Karnataka a distinctive style of architecture was developed during (1000-1300 A.D.) known as the Hoysala style. Nalanda was its greatest and most active centre during the 9th and 10th centuries. The khajuraho group of temples were erected under the patronage of the Chandel kings dedicated to Shiva, Vishnu and Jain - Pontiffs.

Indian painting has a history of over two thousand years and presents a comprehensive record of the religious and emotional life of the people. The art of painting was widely cultivated in the Gupta period and is best known through the paintings serving in the Ajantacaves.

Ancient India understood that art Form Change according to time and place and according to the period of history and region. Art in India has been intimately concerned with the experience of ramanya - the beautiful. India is the custodian of valuable traditions. Social, moral, and artistic.

Summary

Indian art is an immediate expression of Indian civilization as a whole it represents beliefs and philosophies ideals and outlooks, the materialized vitality of the society and its spiritual endeavors in Varysing stages.

Indian culture is a medley of amazing diversities and startling contradictions.

References:

- 1) Atekar AS. (1965) Education in ancient India, Varanasi Nandkishore and brother.
- 2) Anand, W. P. Gurge (1971) The contribution of Buddhism to Education (Appear presented in International seminar on Buddhist Dehli)
- 3) Banerjee R.D. (1981) The age of imperial- Gupta, Varanasi, Ramanand Vidhya Bhavan Berry, Thomas.
- 4) Das, S.K. (1987) Education system of the Ancient Hindus, Delhi.

**मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील स्वातंत्र्य
सैनिकांचे कार्य व कर्तृत्व**

**मराठवाडा मुक्तिसंग्राम
अमृत ७५
महोत्सव**





ISSN-2320-4494
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC
Impact Factor : 2.7286

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

January Special ISSUE | 2024



ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

आयोजक

www.powerofknowledge.co.in

E-mail : powerofknowledge3@gmail.com

श्री. आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय, देवगाव (रं.)

ता. कन्नड, जि. छत्रपती संभाजीनगर

संलग्नित

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

ई-संशोधन पत्रिका

मुख्य संपादक

डॉ. विनोद बोरसे



“POWER OF KNOWLEDGE”

An International Multilingual Quarterly

Peer Review Refereed Research Journal



“POWER OF KNOWLEDGE”

CONTENT

अ.क्र.	संशोधकाचे नाव	शोध निबंधाचे शिर्षक	पान नंबर
१६.	डॉ. वावासाहेव केशवराव शेष	हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातील वावासाहेव परांजपे यांचे योगदान	७०
१७.	Mr. Muneer Ahmad Dar Dr. V.B. Lamb	A historical analysis of changing status of women in Kashmir : challenges and future prospects	७४
१८.	गवळी सोनू ववन प्रा. व्ही.बी. लांब	मराठवाडयाच्या वैभवशाली ऐतिहासिक परंपरेचा संक्षिप्त आढावा	८०
१९.	Dr. Vitthal Baburao Gunde	An Overview of Vande Matram Movement in Marathwada	८८
२०.	प्रा. ओंकार गणपत डोंगरे	मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात हैद्राबाद स्टेट काँग्रेसचे योगदान	९०
२१.	डॉ. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे	मराठवाडा मुक्तिसंग्राम : एक आकलन	९३
२२.	डॉ.पी.एम. मुळे	हैदराबाद संस्थानातील मराठवाडयाच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास	९६
२३.	मनिषा शरद इंगळे	यशवंतराव चव्हाण यांचे सामाजिक व राजकीय विचार	१०२
२४.	प्रा. डॉ. केशव अंवादास लहाने	मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात महिलांचे योगदान	१०४
२५.	प्रा. डॉ. सुषमा देशपांडे	हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातील महिलांचे कार्य	१०७
२६.	प्रा. डॉ. महादेव रावसाहेव मुंडे	मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात वीड जिल्हयाचे योगदान	११०
२७.	प्रा. डॉ. महादेव रावसाहेव मुंडे रामेश्वर सिध्देश्वर झोडगे	हैद्राबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडयातील महिला	११४
२८.	प्रा. वंडू धावरा पवार	स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील राजकीय योगदान	११७
२९.	सुवर्णरेखा रतनलाल पहाडे डॉ. नवनाथ वावुराव	विश्वप्रसिद्ध किर्तीमान - १०८ फूट भगवान ऋषभदेव ऋषभगिरी, मांगीतुंगी प्रतिमा निर्माण प्रेरणास्रोत - गणिनीप्रमुख विश्वविभूती	१२१

An Overview of Vande-Mataram Movement in Marathwada.

Dr. Vithal Baburao Gunde

Department of History

Kalikadevi College Shirur Kasar, Dist. Beed

E-mail: vithalgunde@gmail.com

Mob-9421453308

Abstract: *There were many movements in the Marathwada liberation struggle, one of the most important movements was the Vande Mataram movement. The movement which united the people and forced them to participate in the Hyderabad Liberation Struggle, this paper, an attempt has been made to clarify the purpose and results of the Vande Mataram movement in Hyderabad state, particularly in Marathwada. Overall, Vande Mataram became an effective and revolutionary slogan in the freedom struggle, so the Nizam felt it was dangerous to use this slogan against the then Nizam and his government. Singing of Vande Mataram in public places was banned but regardless of the ban, patriots sang the song with the aim of intensifying the agitation against the administration and derecognize the fanatic views of the Nizam. The freedom fighters sacrificed their pleasure and even their soul by singing the song to get freedom. To secure a democratic set up of government but also preserves the Unity, Solidarity and Integrity of India.*

Key Words: *Freedom struggle, Vande-Mataram, Marathwada*

Introduction

This song was written in the novel Anandamath written by the famous writer Bhankimchandra Chatterjee in 1882. This song later became the inspiration for the Indian freedom struggle since the armed revolution of 1857. Although this struggle was not successful, the British started to be opposed in various forms. After the formation of the National Congress, the feelings of independence started to awaken and in such an environment the song Vande Mataram was born. In 1938 on the eve of Dussehra festival celebrations 'B' Hostel students of Osmania University sang the song Vande mataram. University authorities warned the students against it. They also ordered students to wear blue coloured Sherwani and Pajamas. Achyutha Reddy condemned it and called for Vandemataram Movement in Osmania University on 29 November 1938. The Nizam college student's leaders Abid Hussain, Ansari, Mahadev Singh and others announced their solidarity with Osmania University Vandemataram Movement. Gandhi,

Subhash Chandra Bose and Nehru showed their solidarity to the movement with their letters. During that time, a 15 year old Ramachandra Rao gave "Vandemataram" slogans with loud voices. Inspired by the Osmania University movement, similar movements erupted in Mahabub Nagar, Nanded and Aurangabad cities.

Vande -Matram Movement in Marathwada:

at that time Osmania University had intermediate colleges at Warangal, Gulbarga and Aurangabad. Students in Aurangabad College were disturbed by the tyranny of the Nizamshahi. Govindbhai Shroff was fired for inciting students. Then suddenly the students started chanting 'Vandemataram' in the hostel on 14th November, 1938 and the government immediately banned it. Students were not ready to accept this ban, mandated that they should not be forced to sing any other song. A statement was issued in which the students would sing only Vande Mataram and demanded that they should not be forced to sing any other song.

The principal, of course, rejected the demand, causing great dissatisfaction among the students. Students of classes VIII to X studying in schools also boycotted the Nizami Asafia prayer. Many students started a fast in Aurangabad. After that the students of Hyderabad also protested by blocking the car of a Nizam officer named Syed Hussain. Govind Bhai and Comrade Vidy Deshpande organized the students and sang Vande Mataram. Started the movement of saying during prayer. The Nizam government banned many students who took part in the Spread movement in the colleges of Gulbarga and Warangal, Hyderabad, from studying in the state colleges. So he went to student institutions outside Nagpur University, National Vidyalaya of Khamgaon, Apte Guruji's Vinay Mandir at Yewatmal and similarly to villages like Washim, Ahmadnagar. Some students even went to Jabalpur in Madhya Pradesh. Committees were formed in Hyderabad and elsewhere to get students admitted outside the institute and to facilitate their education. The committees were formed and wherever the students went for education, they carried the inspiration of the independence of Hyderabad state. Such students included Achyut Reddy, Narendra Dutt, Vidya Desai, D.M Deshmukh, Srinivas Rao, Umapati Rao, GB Upadhyaya, Narsingh Prasad Jaiswal, DS Desai, etc. Some of those students were arrested and imprisoned by the Nizam government.

Taking inspiration from this Vande Mataram movement, many of these students jumped into the ongoing Hyderabad Liberation War and the Indian Freedom Struggle. At that time, GT Kedar,

the then Vice-Chancellor of the University of Nagpur, had adopted a sympathetic policy of giving preferential admission to Nagpur University for the students participating in the movement. Senior socialist activist Raosaheb Patwardhan was in Ahmednagar at that time and he also helped such students coming from Hyderabad Institute.

Gradually, the movement spread throughout the student body of the Hyderabad Institute in preparation for setting up a Hindu University, it sought affiliation to Banaras Hindu University. Thus the Vande Mataram movement created a very widespread awareness among young students and citizens at that time and Govind Bhai Shroff was the architect of that important movement. The session of Indian National Congress in Tripura which was attended by Netaji Subhash Chandra Bose and Pandit Jawaharlal Nehru also passed a resolution to support the Vande Mataram movement in Hyderabad state of course, the support given by the National Congress was such that only two verses of the song Vande Mataram were acceptable to the Congress, while Muslim League found the national sentiment in any such song questionable. But it is an undeniable fact that it was the Vande Mataram movement started by Govind Bhai that inspired the young students of the Hyderabad State to join the struggle for freedom. In fact, the majority of the people of the Hyderabad State were Marathi, Telugu and Kannada speaking, even though at that time schools and colleges could not provide education in the mother tongue, Urdu was the medium of instruction. If one runs a private Marathi school, it will not get government support, while Urdu schools or Muslim institutions will get a lot of help.

All the policies of the Nizam government were full of such disparity, so the government's approach towards the movement of the citizens for their own rights was also very narrow. If the Nizam felt the fear of the Razakars who were on top of the force, the government officials used to express the fear that if the advance policy was adopted for giving concessions to the Hindus, this would attract the disfavor of the Ittehadul Muslim organizations. Nizam's Prime Minister Sir Akbar Hydari mentioned it in a letter to Mahatma Gandhi. The Vande Mataram movement, which arose as a bitter reaction against the casteist attitude of the Nizam's government, gave strength to the Hyderabad freedom struggle and the choice of that particular song became relationship of the movement in Hyderabad was also linked with the national freedom movement.

Conclusion:

The Vande Mataram movement was a unique even in the history of Marathwada freedom struggle movement in India and it cracked the citadel of the Nizam Kingdom. It has profound impact on the minds of the whole generation of young men of the days. This movement enkindled a strong flame of patriotism and defiance against the tyranny and communalism of the Nizam. Due to this unprecedented struggle by the students, the agitations that followed in the Hyderabad institutions, the political activists and leaders got a lot from the Vande Mataram movement. The Vande Mataram movement created great awareness among the students. The period from 1938 to 1948 is known as the period of freedom struggle. During this period there were mostly young activists of the Vande Mataram movement on all fronts. The unprecedented spirit shown by the students and youth through the Vande Mataram Movement in the Hyderabad Freedom Struggle and the Marathwada Liberation Struggle should be commended.

References

1. www.en.wikipedia.org/wiki/Vande_Mataram
2. Maharashtra Shilpkar -Govind Bhai Shroff, Maharashtra rajya sahitya ani sanskruti Mandal.
3. Daily Sakal News Paper
4. A landmark in vernacular education and students Movements in Hyderabad state Srinivas Rao Vaddanam

Synthesis, Characterization and Antimicrobial Studies of 1-(5-Bromo-2-Hydroxyphenyl)-3-(2-Bromo-5-Methoxyphenyl) Propane-1, 3-Dione and Its Metal Transition Complexes

S. N. Sampal¹, U. N. Chaudhar¹, B. K. Dhotre², S.V. Thakur³, A. S. Rajbhoj⁴, S.T. Gaikwad⁴

¹Kalikadevi Arts, Commerce and Science College, Shirur Kasar, Maharashtra, India

²Swami Vivekanand Senior College, Mantha, Maharashtra, India

³Milliya Science College, Beed, Maharashtra, India

⁴Department of Chemistry, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad 431004, Maharashtra, India

ABSTRACT

The ligand 1-(5-bromo-2-hydroxyphenyl)-3-(2-bromo-5-methoxyphenyl) propane-1,3-dione (L) and its transition metal complexes have been synthesized. Each metal complexes synthesized by metal nitrate with 1, 3 dione (L) in the ratio 1:2 stiochimetry. The characteration were carried out by elemental analysis, UV-Visible spectroscopy, infrared spectroscopy, ¹H-NMR, ¹³C-NMR, magnetic susceptibility, molar conductance, powder XRD and TGA for structural formulae study. The synthesized 1, 3-dione and their transition metal complexes have been screened for in vitro antibacterial, and antifungal activity using Resazurin 96 well plate method. This method is simple, sensitive, rapid, and reliable. It achieves more accurate minimum inhibitory concentration (MIC). The transition metal complexes and ligand showed moderate to excellent antimicrobial activity against all tested bacteria and fungi.

Keywords: 1, 3-dione, Metal-complexes, Magnetic susceptibility, XRD, TGA, Antimicrobial activity

I. INTRODUCTION

In pharmaceutical sector metal plays important role in synthesis of drugs. In particular 3d series are more important in human body. The transitions metal ions have great ability to form bond with organic and biological fluids. The Fe ions important role in Hemoglobin which give binding side for O₂. Pt ions forms complexes with ammonia and chlorine to form cis-platin (cis-Pt (NH₃)₂Cl₂) which is first introduced in anti-cancer drug. Zn ions regulate the function of genes in the nuclei of cells, synthesis, storage and secretion of insulin and also supporting a healthy immune system. The 1, 3-diones uses as an antibacterial, antiviral, insecticidal, antioxidant, antitumor, HIV-1 Integrase (IN) inhibitors.¹⁻⁶ The synthesis of different hetero-cyclic compounds.⁷⁻¹¹ from 1, 3-diones were known's.

Here we synthesized of new 1, 3-dione and their metal complexes characterized by various spectral analyses and also look the in vitro antibacterial screening was carried out by using micro titre plate based resazurin assay against Gram positive and Gram negative bacterial cultures. The antifungal susceptibility of 1, 3-dione and its metal complexes was tested against *Candida albicans* and *Saccharomyces cerevisiae*. In micro titre plate based resazurin assay technique was used for antimicrobial analysis and colorimetric indicator is resazurin.

II. EXPERIMENTAL

All chemicals were of reagents grade, purchased from commercial source and used directly. All metal salts were used as nitrate. Melting points were recorded by the open tube capillary method and are uncorrected. The progress of the reaction and the purity of compounds were verified by thin-layer chromatography (TLC). ^1H NMR and ^{13}C NMR spectra were recorded on a Jeol-400 MHz instrument in CDCl_3 solution. Mass spectra were taken on a macro mass spectrometer by the electrospray ionization (ESI) method. The C, H and N analyses were carried out using a Euro-E 3000. Infrared spectra were recorded on SHIMADZU FT-IR spectrometer. The conductivity of metal-complexes measured by ELICO CM 180. The TGA analysis were carried out by Ramp method using SDT Q600 V20.9 Build 20 instrument.

Synthesis of 1-(5-bromo-2-hydroxyphenyl)-3-(2-bromo-5-methoxy phenyl) propane 1,3-dione (L):

The compound 2-bromo-5-methoxy benzoic acid (0.01mol) and 5-bromo-2-hydroxy acetophenone (0.01mol) was dissolved in 20 ml dry pyridine cool the mixture below 5°C add phosphorous oxychloride (1-2 ml) drop wise and continuously stirrer for 5-6 hrs form ester. The ester dissolve in pyridine and add powdered KOH and stirrer for about 2-3 hrs. Then it was poured over crushed ice and acidified with dil. HCl. The resulting solid was crystallized from ethanol. **Yield:** 66%; **M.P.** 129°C . **Elemental analysis:** calculated C= 44.89, H= 2.83 Found C= 43.92 H=3.02; $^1\text{H-NMR}$: 15.09 δ (s, 1H, enolic -OH), 11.94 δ (s, 1H, phenolic -OH) 7.39 δ (s, 1H, =C-H ethylene), 6.87-7.78 δ (m, 6H, Ar-H), 3.85(s, 3H, O-CH₃).

$^{13}\text{C-NMR}$: (400 MHz, CDCl_3) δ /ppm = 194.86 (C=O), 178.47 (C-O enolic), 98.10 (=C-H ethylene). 55.91 (O-CH₃) **IR:** (KBr) $\nu_{\text{max}}/\text{cm}^{-1}$; 1612 cm^{-1} (ν (C=O) ketonic), 1593 ν (C=C), 1213 cm^{-1} (C-O) enolic), 3072 cm^{-1} (ν (-OH) intramolecular H-bonding in phenolic).

UV/Vis.: (DMSO): 361.50, 257 nm. **MS:** *m/e*, 428.91

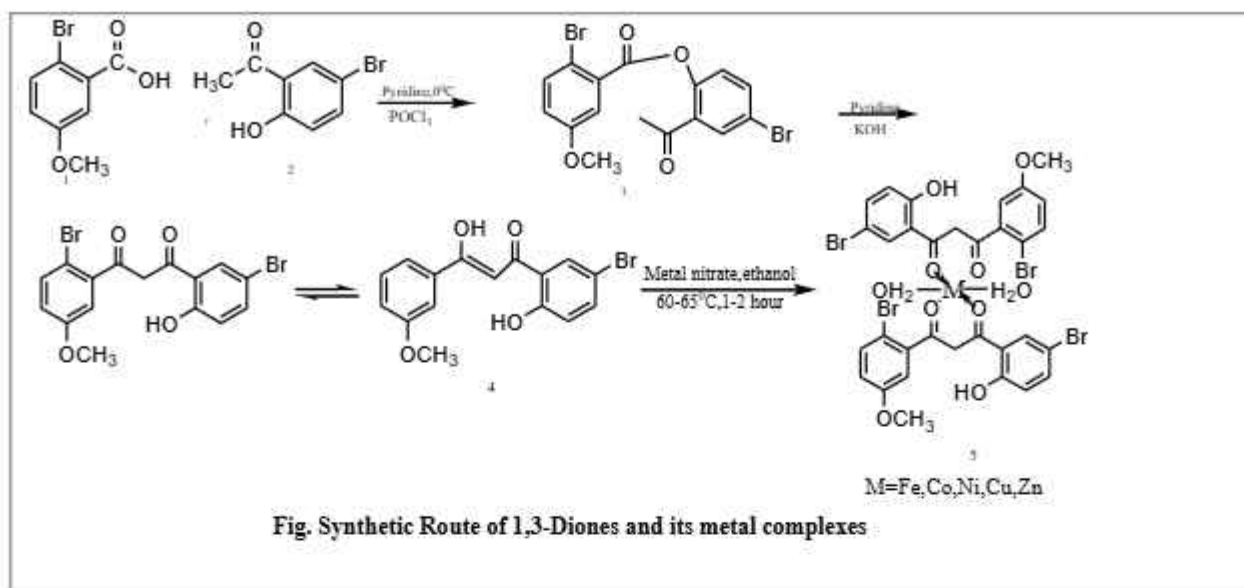
Synthesis of metal complexes of ligand (L)

A Mixture of ligand (L) (5 mmol) and 2.5 mmol of appropriate metal nitrate added in anhydrous 30 ml ethanol and the resulting mixture was refluxed at $60-65^\circ\text{C}$ for 2-3 hour whereupon the complex precipitation occurs after the addition of alcoholic ammonia. The precipitated colored solid complex washed with ethanol and crystallized by using dichloromethane.

Yield- 62- 72%.

IR (KBr) $\nu_{\text{max}}/\text{cm}^{-1}$; 1605-1612 (ν (C=O) ketonic), 1550-1585 (ν (C=C) alkene), 1213-1242 (ν (C-O) enolic), 3005-3095 (ν (-OH) in phenolic), 3600-3745 (ν (-OH) in H₂O molecules), 518-534 (ν (M-O bond in metal complex).

UV/Vis. (DMSO) nm: 256.5-258 ($\pi \rightarrow \pi^*$), 363.5- 372 (LMCT).



III.RESULTS AND DISCUSSION

All the metal complexes were found to be thermally very stable. All the synthesized transition metal complexes were highly soluble in dimethyl formamide and dimethyl sulfoxide and less soluble in other common organic solvents. The results of elemental analysis confirmed stoichiometry of ligand to metal 2:1 for all metal complexes. The study of TGA confirms two water molecules coordinated in the metal complexes reveals octahedral geometry. Spectral analysis data confirm the synthesis of β -diketone and its metal complexes. Physical and analytical data of the transition metal complexes are given in experimental section.

A) IR SPECTRA

The characteristic infrared spectral data of ligand (L) and their metal complexes are reported in Table 1. The carbonyl group ($>C=O$) stretching frequency of ligand (L) appearance at 1612 cm^{-1} . The appearance of frequency at 1593 cm^{-1} due to ($-C=C-$) double bond and the bond (C-O) appear at 1213 cm^{-1} . The metal complexes of ligand (L) shows IR frequency of carbonyl group ($>C=O$) at $1591\text{--}1612\text{ cm}^{-1}$ which were lower than IR frequency of ligand (L).¹² This lowering stretching frequency indicates that ligands coordinated with the transition metal ions. In addition, new band at $509\text{--}534\text{ cm}^{-1}$ observed due to metal-oxygen (M-O) bond vibrations in metal complexes which were absent in ligands 4.¹³ This confirms of metal ions coordinate with ligand via oxygen.

Table I: FTIR (ν/cm^{-1}) data of ligand and metal complexes.

Compounds	C=O	C-O	C=C	M-O
L	1612	1213	1593	----
(L) ₂ -Fe	1605	1220	1591	518
(L) ₂ -Co	1610	1242	1581	534
(L) ₂ -Ni	1608	1213	1585	532
(L) ₂ -Cu	1612	1242	1577	520
(L) ₂ -Cu	1610	1213	1581	532

B) ¹H NMR and ¹³C NMR SPECTRA

The ^1H NMR spectral data of the 1-(5-bromo-2-hydroxyphenyl)-3-(2-bromo-5-methoxyphenyl)propane-1,3-dione (L) shows singlet at δ 15.09 ppm due to enolic proton, a singlet at δ 11.94 ppm due to phenolic proton adjacent to the carbonyl group which confirms the formation of β -diketone.

In the ^{13}C NMR of Ligand (L) peak appeared at δ 194.86 ppm corresponds to carbonyl carbon (C=O) and enolic carbon (C-O) at δ 178.47 ppm. The signal at δ 98.10 ppm appeared shows methine linkage.

C) MAGNETIC SUSCEPTIBILITY AND MOLAR CONDUCTANCE

The molar conductance values were obtained in $\Omega^{-1}\text{cm}^2\text{mol}^{-1}$ at room temperature using DMSO as a solvent and results are recorded in Table II. The molar conductance values were obtained in the range 13-20 $\Omega^{-1}\text{cm}^2\text{mol}^{-1}$. The conductance values show metal complexes non-electrolytic in nature.¹⁴ All metal complexes were paramagnetic in nature except Zinc complexes were diamagnetic due to non-availability of unpaired electrons.

Table II:

Metal Complexes	Magnetic moment μ_{eff} (B.M)	Molar conductance	M. W.	Melting point	Elemental analysis (%) Found/ (Calcd.)	
					C	H
(L) ₂ -Fe	5.49	13	948.02	>300	39.94(40.54)	39.94(40.54)
(L) ₂ -Co	3.31	17	951.11	210	40.22(40.41)	2.85(2.97)
(L) ₂ -Ni	2.48	18	950.87	230	40.03(40.42)	2.61(2.97)
(L) ₂ -Cu	1.19	20	955.72	>300	39.77(40.21)	2.72(2.95)
(L) ₂ -Cu	Dia	14	957.56	>300	39.91(40.14)	2.77(2.95)

D) UV-VISIBLE SPECTROSCOPY

The electronic spectra of the ligands (L) exhibited bands in the regions of 259.5 and 361.5 nm, which can be assigned to intramolecular $\pi \rightarrow \pi^*$ and $n \rightarrow \pi^*$ electronic transitions due to the aromatic and carbonyl groups. In all metal complexes intramolecular $\pi \rightarrow \pi^*$ and $n \rightarrow \pi^*$ electronic transitions occur but weak d-d transition not found. All metal complexes have center of symmetry the 3d orbital cannot mix with the 3p orbital in such mixing being symmetry forbidden. Octahedral complexes can be centrosymmetric. The octahedral complexes with center of symmetry so T_{2g}-E_g transitions were very weak not observed.

E) POWDER XRD STUDIES

X-ray powder diffraction study primarily used for phase identification of a materials and can provide information on unit cell dimensions. Single crystals of the complexes could not be prepared therefore powder diffraction data used. The average crystallite size of complexes calculated using Debye Scherrer's formula.¹⁵ Powder xrd data recorded in the range 10^o-80^o. 2 θ values. All metal complexes show monoclinic crystal system.

Table III: Summary of XRD data of Metal Complexes

Parameter	(L) ₂ - Fe complex	(L) ₂ - Cu complex
Temperature(k)	298	298
Wavelength	1.540598	1.540598
Radiation	Cu K α	Cu K α
Crystal System	Monoclinic	Monoclinic
Unit Cell Dimension		

a (Å)	6.014	11.10
b (Å)	27.38	12.5
c (Å)	9.520	10.10
α (°)	90	90
β (°)	97	104.5
γ (°)	91	90
Average Particle Size (nm)	10.45	9.673

F) THERMO GRAVIMETRIC STUDY OF SOME METAL COMPLEXES

The TG/DT analysis of L-Fe Complex, the temperature range usually selected 25°C to 600°C at the rate 10°C/Min in Nitrogen atmosphere using α -Al₂O₃ as reference. The thermogram curve of L-Fe Complex shows weight loss 6.018% upto 225°C clearly indicate removal of surface two coordinated water molecules. A sudden weight loss (48.05%) from 225°C to 475°C was due to loss of one phenyl ring with two hydroxy and one carbonyl group. Further, the weight loss (29 %) from 475°C to 566°C corresponds to the decomposition of two phenyl ring and a propane-1, 3-dione moiety. On further heating above 566°C the weight remained constant corresponding the formation of Ferrous oxide. In DTA graph small endothermic peak observed at 123°C which indicates dehydration process and strong exothermic at 501°C indicates thermal decomposition of L-Fe Complex.

G) ANTIMICROBIAL ACTIVITIES

Antimicrobial activities of the ligand and its transition metal complexes were performed by the resazurin method.¹⁶ The resazurin method which is simple, sensitive, rapid, robust and reliable, and could be used successfully to assess antibacterial especially the dilution protocols, and utilized a standard concentration of bacterial suspension so that a 'true' MIC value can be obtained. The MIC values of ligand and its metal complexes shows moderate activities compare to standard.

Table IV: Antibacterial activity Ligand and its complexes MIC (μ g/ml).

Compound	Antibacterial Activity			
	Gram positive		Gram negative	
	B.subtilus	S.aureus	E.coli	P.aerugenosa
Fe-L	50	<50	100	100
Co-L	50	<50	100	100
Ni-L	50	<50	100	50
Cu-L	50	50	100	50
Zn-L	50	<50	100	100
L	50	50	100	100
Tetracycline	2	1	4	1

Table V: Antifungal activity of ligand and its metal complexes MIC (μ g/ml).

Compound	Antifungal Activity
----------	---------------------

	C.albicans	S.cerevisiae
Fe-L	150	150
Co-L	150	150
Ni-L	150	100
Cu-L	150	100
Zn-L	100	150
L	150	150
Amphotericin B(mg/ml)	1.25	1.25

IV.CONCLUSIONS

The present research work, we synthesized new ligand and its transition metal complexes. In the metal complexes reveals that 1, 3-dione and metal 2:1 stoichiometry ratio for all the prepared metal complexes. These complexes were characterized by various physicochemical and spectral analyses. It shows non-electrolytic nature and octahedral geometry with center of symmetry. powder XRD study of complexes show monoclinic crystal system. The thermal stability were evaluated by TG method whose results revealed good thermal stability for the synthesized metal complexes. As per results, it can be seen that the newly synthesized ligand and its metal complexes shows considerable antimicrobial activity against all tested bacteria and fungi compared with antibiotics Tetracycline and Amphotericin B.

V. ACKNOWLEDGMENTS

The authors are thankful to the Head, Department of Chemistry, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Chhatrapati Sambhajinagar, and Principal Kalikadevi Arts, Commerce & Science College, Shirur (ka) for providing the laboratory facility.

VI. REFERENCES

- [1]. I. Bennett, N. Broom, R. Cassels, J. Elder, N. Masson, P. O'Hanlon, *Bioorg. Med. Chem. Lett.* 9 (1999) 1847
- [2]. G. Diana, P. Carabateas, R. Johnson, G. Williams, F. Pancic, J. Collins, *J.Med.Chem.*21(1978) 889
- [3]. G. Crouse, M. McGowan, R. Boisvenue, *J. Med. Chem.*32 (1989) 2148
- [4]. T. Nishiyama, S. Shiotsu, H. Tsujita, *Polym.Degrad.Stab.*,76(2002) 435
- [5]. N.Action, A.Brossi,D.L.Newton and M.B.Spom,*J.Med.Chem.*,23(1980),805
- [6]. L. Tchertanov, J.F. Mouscadet,*J.Med.Chem.*50(2007)1133
- [7]. S. Heller, S. Natarajan, *Org.Lett.*8 (2006) 2675
- [8]. D. Simoni, F. Invidiata, R. Rondanin, S. Grimaudo, G .Cannizzo, E. Barbusca, F. Porretto, N.D'Alessandro and M. Tolomeo, *J. Med Chem.* 42 (1999) 4961
- [9]. H. Valizadeh, M. Amiri and E. Khalili, *Mol. Diver.* 16 (2012) 319
- [10]. L. Tang, S. Zhang, J. Yang, W. Gao, J. Cui and T. Zhuang, *Molecules*,9 (2004) 842
- [11]. R. Kumar and Y. C. Joshi, *J. Chem. Sci.*, 121 (2009) 497
- [12]. J. Sheikh, H. Juneja, V. Ingale, P. Ali, T.B. Hadda, *J. of Saudi Chem. Soc.*, 17, (2013) 269

- [13]. M. Vijayalakshmi, Rasayan J. Chem., 11, (2018) 857
- [14]. W.J.Geary, Coord. Chem. Rev.,7(1971) 81
- [15]. M.A Estermann,WI.F David ,K.Shankland,B.Mccusker,Ch.Baerlocher(Eds.), Oxford Science Publications, New York,p.202(2002)
- [16]. A.J. Drummond, R.D. Waigh, Recent Research Developments in Phytochemistry 4 (2000) 143.

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue (Indexed)

Dec. 2023

Peer Reviewed

SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648

Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139

ISSN – 2319-8648

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Dec. 2023

Special Issue on

Effect of Global Warming on Environment

Chief Editor

Mr. Arun B. Godam

Mr. Bhandwalkar B. N.

Editor

Mr. Shendage V. R.

Dr. Kamble S. V.

Co-Editor

Mr. Bhise D. K., Mr. Chopade V. B., Dr. Joshi R. S.,

Dr. Kale M. B., Mr. Newade S.S., Mr. Jadhav D.S.,

Mr. Bhandwalkar S. U., D., Mr. Shinde B. S.



Shaurya Publication, Latur

Index

1. Global Warming and Its Impact on Ecosystem, Agriculture and Human Health Dr. Shivaji Ramachandra Katti	08
2. Comprehensive Analysis of Global Warming and its Environmental Impacts Dr. Sayyad Shafiyoddin	14
3. India Towards Green Politics and Environmental Climate Change Dr. H. M. Natikar,	18
4. Global warming – Causes, Consequences, and remedies Dr. Maralihalli. Y. Y.	22
5. Effect of Global Warming On Environment Shendage Vaibhav Ramu	24
6. Climate Change Adaptation – Need of the Hour A.S. Kousadikar	28
7. Causes and Effects of Climate Change Dr. Ashok Laxmanrao Gore	32
8. Impact of Global Warming On Indian Economy Dr. Mule P. M	36
9. Global Warming: Causes, Effects and Solutions Prof. Dr. Acharya R.D.	39
10. Monitoring and assessment of day today variation on concentration of Cucurbitaria and Melanospora / m ³ of air in relation to meteorological conditions Shafa Khan & Ware A.L.	42
11. Climate Change Effects on Indian Economy Dr. Waghmare Poonam Manikrao	46
12. The Impact of Global Warming on the Aquatic Environment Dr. Jogdand S.K.	50
13. Impact of Global Warming On Animals: An Ecological Perspective T.S. Pathan	52
14. Impact of Climate Change on Biodiversity Dr. G. B. Honna	54
15. Electronic Waste Impact on Environment and its Effect on Global Warming Dr. Raut D. S.	58
16. Climate Change and its Multifaceted Impact on India's Economy: Challenges and Imperatives Dr. S. B. Deshmukh	61
17. Global Warming And Environmental Threats. Smita Basole	64
18. Avifaunal Study of Khadki Ghat Reservoir and their Tributaries, in Khadki Ghat and its Surrounding Area Shubhangi A. Pimpale, Shaikh F.I and Mohammad Ilyas.	66
19. Impact of Global Warming on <i>Gossypium</i> in Maharashtra Manik khandare	69
20. Global warming: Influence on plant growth and regulation Suman Ambadas Khedkar	71
21. Climate Change Policy In India Shendage Vaibhav Ramu	74
22. Effect of Global Warming On Biodiversity Dr. Ahuja Sangeeta Roshanlal	79
23. Impact of Climate Change On Coastal Area Of India Dr. Changule Shetiba Bhima	81
24. Impact of Climate Change On Agriculture	85

8 Impact of Global Warming On Indian Economy

Dr. Mule P. M

Head and Associate Prof

Department Of Economics

Kafikadevi Arts, Comma & Science College Shirur Kasar (Dist. Beel),

Abstract

India is experiencing regular cash related changes and new developments in its economy. Learning towards epic resources yet lacking capital and obvious skills, India's journey to a net-zero carbon economy is a distant dream. Natural change has undeniably begun to change the climate outlook and it is making the Indian economy fundamentally insidious. Regardless, progress will be hindered by not trying for a flood-free economy, which may be relatively close. The rapid climate change has effects on all spheres of the economy. Farming is also affected by it, leaving almost half of India vulnerable. This paper presents an observational focus on the issues mentioned. The content and methods of reasoning include speculative data culled from the 'Evaluation of Specific Changes on the Indian Locale Report 2020' given by the Government of India and some other respected research papers. This paper aims to cover climate classifications and what effect they leave on the economy. In the interim, it presents ideas to address climate woes and lift the economy. Taking green targets and gradually moving towards an ideal and green economy will be key for India.

Introduction:

A key component of global policy making today is to combat the harmful effects of climate change on our environment. Climate change as a phenomenon has grabbed the attention of the whole world mainly because it is something that mankind has been held responsible for.¹ Earth's climate is always changing. However, in the last hundred years, earth's climate has changed drastically. The earth's temperature has become warmer than before and it has had almost immediate effects on coastal areas, small islands, food security, health etc.² In some way or the other, the whole problem of climate change has more to do with the way human beings have been conducting their lives, mostly in the era of urbanization and industrialization.³ Despite the very recent attention of the global community towards this problem, the debate on climate change has thankfully begun and is likely to get more and more complex as one tries to find answers to solve the problem. But, no debate on climate change can take place if it does not take within its fold the phrase 'responsibility for damage to the environment'.⁴ Countries have debated the issue, that, who should take responsibility for the damage that has already

Been done to the environment and is it possible to bring climate change within a legal framework so that further damage can be avoided. Note that, for any action to prevent further damage to the environment, countries both developing and developed, first need to look to their domestic laws and policies. Especially, developing countries may have to shoulder the burden a bit more because on one hand they have to balance growth and on the other climate related issues

Climate Change and India: One of the major areas that will be impacted by climate change in its extremity in the near future is South Asia, especially India mainly because of its diverse terrain.¹² Climate change is expected to have a serious impact in this region as the country is rapidly exhausting its natural resources thereby destroying its environment mostly due to "urbanization, industrialization and economic growth."¹³ India faces an alarming environmental and socioeconomic challenge in its effort to protect its fast depleting natural resources. Water and air quality are worsening day by day due to increase of various pollutants in the atmosphere. In addition, the sectors that will be subjected to the highest exposure to climate change are the country's coastal eco-systems, biodiversity and agricultural productivity

The general temperature across India increased by 0.62°C, developing at a higher rate than the overall norm, yet the effects of the climate crisis were felt reliably. In some places in the 1985 and 2009 degrees, western and southern India saw half as many heatwave events as in the previous 25 years. ODI experts propose that India sets areas of strength for greater flood control targets. "In any case, human and cash-related costs will be outweighed by increased levels of overall temperature change. Second, a more significant climate uptake recovery effect will probably yield a level of benefit, including clean air, the need for business creation." Clear energy, food and water security are the major areas where the work needs to happen. These assessments are revolving neighborhood stories around a general transformation strategy, with the option of zeroing in on carbon non-partisanship by the middle of the century. There is a huge level of interaction involved. For a nation like India, environmental change is a brutal reality, it can wreak havoc materials and methods

This paper presents an assessment considering the collated and isolated data from key government records such as "Examination of Specific Change on the Indian Sector Report 2020" and research papers. Also, we have tried to pass on biological change quickly so that we remain aware through authentic information. Appropriate data have been included for time series assessment of temperature and rain storms for a comprehensive insight of the models from the open data. Also, we have given the setting of the supporting housing that make up the Indian economy and how they

are progressing due to regular change. We have highlighted construction, living, establishment and low-wage families. Then, we examine the energy needs that are key to growth and how they present a difficult situation. We have analyzed how the energy needs of developing countries drive climate change. In addition, we have looked at how we can seek movement and reform, even with critical thinking in mind of natural changes the economy. It is broadly considered that the preparation for reform of an emerging country is made up of common techniques of energy and resource generation. Such countries end up in reliably conflicting situations, masquerading as a monster's edge in progress levels.

GLOBAL WARMING'S EFFECT ON INDIAN ECONOMY

Economy, reform and climate change sometimes get in each other's way. This should be noticeable from the rainfall requirements and rainfall. Due to erratic rainfall and excess consumption, the groundwater level has fallen in different areas. This results in heavier surfaces than ever before which is reducing the recharge speed of the springs. Indian progress is based on the support of groundwater and rainfall for the most part of the year. Thus, regular changes and exchange of improvement factors have led to severe water shortages for some places around a month, continuously affecting one billion people in India. Critical Vital Turning Point: How Climate Movement Can Drive our Financial Future' projects that if steady practice and strategy continues, India will have to face the current situation. US\$6 trillion in value could be lost. In 30 years, India will lose about 3% of the full-scale public results. This figure is generally wound up higher when we reach 2070, with India losing about US\$35 trillion, or 12.6% of GDP. Despite this, striving for developmental goals while ignoring climate change is futile. In the interim, Goliath and actual recently, the climate classification covered as storms and floods have caused massive destruction of crops, property and establishment. This adversely affects human flourishing, especially heat stress. Customary residents depend on the agribusiness for work and food, leaving them markedly vulnerable to climate vagaries and change. This hinders monetary development goals of families and the economy as a whole. The proximate strategy has helped reduce metropolitan air pollution levels. It is in large part that India is not responsible for the rising temperatures, adding up to 17.8 percent of people inside and outside getting little attention. It addresses only 3.2% of the full convection.

The review of the impact of organic change on cash-related growth is surprisingly heavy. It's not quite there yet, plus it's an amazing engagement. Whatever the case, partnering with farming countries is not on the cards. In any case, it has been suggested that natural changes indeed have an impact on the economy and that a movement to a low-carbon economy is possible, provided that the activities are of monetary benefit. Through this paper we will cover how environmental change is affecting the economy of India. This is basically because the surrounding countries are not committed to the vast expanse that is threatening the present and the individuals later. Next, we will present why such small plan changes are met with reluctance and how India can project its development goals in the long run.

The climate of India is particularly wide in nature, from the crown of the Himalayas to the flat coastline, we experience a varied climate. The cold temperatures of the Himalayan Mountains cause climatic changes in the tropical climatic conditions of southern India. The eastern states received the most captivating rainfall, while the western states disappeared from the water, creating the absolutely dry deserts of the Tharp and the Indian Desert. Such vastness of climatic conditions has consistently helped India in ways. Many reports have actually raised the issue of this climate change being irreversible. The specific change report of the IPCC 2021 came as a shock to some as the report set out its scope for climate concerns and spoke of dire consequences. For India as well, ahead of time, many histories and reports have shown repeatedly changing climate models and their impact on the Indian focus. A report on the Assessment of the Indian Climate ('Assessment of Specific Change on the Indian Region Report 2020') showed that the annual mean, minimum and most unavoidable temperatures for the years 1986-2020 showed a fundamental warming of 0.15 °C, 0.13 °C, and 0.15 °C respectively. A tremendous change in prehurricane temperatures has been observed in addition to most raised warming models. The summer limit on holder India has been loosened during the period 1951-2020.

Economy and Climate Change

It is estimated that climate change could cripple India's prepared public result by about 2.6% by 2100, even while covering the overall temperature rise below 2 °C. In a situation where the overall temperature increase is more than that (4 °C), this usage is estimated at 13.4%. These figures are the result of improvements in precipitation and temperature levels and the effect of natural changes on the practicality of the work. Work feasibility should be affected by endemic vector-borne contaminants such as gastrointestinal distress, dengue, etc. The episodes of such diseases are likely due to these environmental changes.

Conclusion:

The paper has discussed the growing concerns faced by India with regard to climate change. There is an urgent need to enact specific enactments, which address climate change. 70 since, the existing legal framework in India lacks heavily when it comes to implementation, appropriate legislations need to be enacted by various State governments to minimize emissions of greenhouse gases and address climate change. It may also be useful to set longterm targets to reduce emissions of these harmful gases. There is also a growing need to deploy resources towards expanding domestic research capacity. This will help in gauging the impacts of climate change in different sectors. At present there is no conclusive research conducted on the impacts of climate change on India. 71

Other initiatives may include increase in the usage of LED lighting, use of compressed natural gas as fuel, providing for stringent vehicle emission norms and usage of renewable sources of energy. There needs to be a strong national environmental policy which should include clear cut rules with regard to environmental pollution and waste management, while giving licenses to industrial houses. Since vehicles contribute to air pollution in a significant manner, a practical solution needs to be developed to curb this issue.⁷² The State must take initiative to encourage community participation in monitoring pollutions. As shown in the paper, India has ratified several international conventions relating to Climate Change. But none of the provisions in those international agreements can be implemented by the Indian State per se. India needs to frame new laws to incorporate those provisions in order to implement them to its letter and spirit.

References

1. Mekonnen, M.M. and Hoekstra, A.Y. Four billion people facing severe water scarcity. *Science Advances*, 2016; 2(2): e1500323. <https://doi.org/10.1126/sciadv.1500323>. National Intelligence Council Special Report NIC 2009-03D. India: Impact of climate change to 2030 a commissioned research report, 2009.
2. Batten, S., Sowerbutts, R., Tanaka, M. "Let's Talk About the Weather: The Impact of Climate Change on Central Banks", Staff Working Paper No. 603, Bank of England, 2016; 1-38.
3. Asian Development Bank (1995), "Climate Change in Asia", Article by V Asthana.
4. Bhaskar Rao D V, Naidu C V and Srinivasan Rao B R (2001), "Trends and Fluctuations of the Cyclonic Systems Over North Indian Ocean", *Mausam*, No. 52, pp. 37-46.
5. Bhattacharya Sumana, Sharma C, Dhiman R C and Mitral A P (2006), "Climate Change and Malaria in India", *Current Science*, Vol. 90, No. 3, pp. 369-375.
6. GoI (Various Issues), *Economic Survey*, Government of India
7. Ministry of Environment and Forest (MoEF) (2004a), India's Initial National Communication to United Nations Framework Convention on Climate Change, pp. 72- 82, New Delhi.
8. The Hindu Survey of Environment, 2009.
9. World Health Organization (2008), "Ten Facts on Climate Change and Health", Geneva.

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8.278

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
A Peer Reviewed Refereed Journal
Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - XCVII Year – 9 May 2024

:: Editor::

Dr. Darmapurikar Bhalchandra V.

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmail.com

Mob. No: +91-9623979067 Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.

(For International contact only +91-8857894082)

Vol. I - ISSUE – XCVII May 2024 SJIF Impact Factor : 8.278 Page - i

20.	लॉर्ड मेकॉलेने भारतीय शिक्षण पद्धतीला दिलेली नवी दिशा - एक सकारात्मक बदल	प्रा. मंगेश दिघडे डॉ. अमोल मांडेकर	82
21.	शेतकऱ्यांच्या समस्या कमी करण्यासाठी सरकारची भूमिका	डॉ. मुळे पी. एम	85
22.	भारतीय सण उत्सव आणि स्त्रियांमधील कौशल्ये एक दृष्टिकोन	डॉ. लक्ष्मी विष्णू भंडारे	89
23.	महिला आरक्षण विधेयक- अन्वयार्थ	प्रा. आनंद वनदेव पवार	93
24.	कालिदासाच्या साहित्यातील स्त्रियांची सामाजिक स्थिती	प्रा. डॉ. प्रशांत बावुराव बिरादार	98
25.	मनुस्मृति दहन : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा महिला मुक्तीचा यज्ञकुंड	प्रा. डॉ. राणी जगन्नाथराव जाधव- गायकवाड	107
26.	आजच्या शिक्षणासमोरील आव्हाने	सचिन दरेकर	111
27.	आयुष्यात शिक्षणाशिवाय काही नाही...	सचिन दरेकर	113
28.	'सामाजिक संस्था आणि त्यांचे मानवी वर्तनावर होणारे परिणाम'	प्रा. डॉ. फड एल.एच.	116
29.	भारतातील ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या समस्या आणि उपायोजना	प्रा. डॉ. मीना बोर्डे-सूर्यवंशी	121
30.	सर्व समावेशित शिक्षणाचे महत्त्व	श्रीमती आशा अशोक ब्राह्मणे	125
31.	लोकगीतांना समांतर असलेली अक्षर कविता	डॉ. श्रीराम गोविंद गव्हाणे	130
32.	RBI ने ब्रिटनमधून 100 टन सोने देशात आणले	डॉ. राजेश गं उंबरकर	132
33.	शाळांची यशोगाथा (शाळेतील परसबाग घरोघरी)	श्री. सचिन परशुराम दरेकर	136

शेतकऱ्यांच्या समस्या कमी करण्यासाठी सरकारची भूमिका

डॉ. मुळे पी. एम

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

कालिकादेवी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, शिरूर कासार जि. बीड. पिन नंबर 41 3249

प्रस्तावना:

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा शेती आहे या अर्थव्यवस्थेचा जर बारकाईने अभ्यास केला तर आपणास शेतीचे महत्व अधिक असल्याचे दिसून येते जेव्हा आपण कृषी व संलग्न क्षेत्राचा उल्लेख करतो तेव्हा कृषी, वने, मत्स्य, यासारख्या घटकांचा देखील त्यामध्ये समावेश होतो खरे पाहता बदलत्या वातावरणात वाढत्या औद्योगीकरणामुळे नैसर्गिक संसाधनांच्या अतिवापरामुळे भारतीय शेती मान्सूनचा जुगार ठरते आहे व शेतकरी त्याचा बळी ठरत आहे आणि ज्या शेतकऱ्याला आपण बळीराजा म्हणतो बळीराजा सततच्या नापिकीमुळे कर्जबाजारी होतो आणि कंगाल जीवन जगतो व पोटाला चिमटा घेऊन एक एक दिवस तो मोठ्या कष्टाने समस्यांना तोंड देतो आहे त्याच्यासमोर असणाऱ्या अनंत गरजा त्याच्या जवळ असणाऱ्या अपुऱ्या साधनांद्वारे सतत पूर्ण करण्याचा तो प्रयत्न करतो आहे परंतु जेव्हा त्याला या समस्या सोडवण्यासाठी मार्ग सापडत नाही तेव्हा मात्र तो मृत्यूला जवळ करण्याचा प्रयत्न करतो व असे करून अनेकांनी आपले जीवन संपवल्याचे सत्य आपल्या समोर दररोज वर्तमानपत्राच्या माध्यमातून पाहायला मिळते.

वरील गोष्टीचा बारकाईने विचार करून शेती व शेतकरी या अनुषंगाने सरकारची भूमिका खूप महत्वपूर्ण असणार आहे सरकारने शेती आणि शेतकऱ्यांच्या समस्या लक्षात घेऊन त्या समस्या कमीत कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे व सर्वात जास्त रोजगार पुरवणाऱ्या क्षेत्राचा विकास व शेतकऱ्यांचा उद्धार करण्याचा प्रयत्न हवा हे करत असताना भारतीय शेतीच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे देखील महत्वाचे ठरते शेतीच्या विविध कालीन योजना राबवण्यास सरकारला मदत होईल व शेती आणि शेतकऱ्यांचे असणारे अनेक प्रश्न मार्गी लागतील त्या दृष्टीने आपण भारतीय शेतीचे वैशिष्ट्ये कोणती आहेत याचा विचार करू.

उद्दिष्टे

- 1) भारतीय शेतीच्या वैशिष्ट्यांचा आढावा घेणे
- 2) भारतीय शेतीच्या समस्यांचा अभ्यास करणे
- 3) शेतकऱ्यांच्या समस्या कमी करण्यासाठी सरकारच्या धोरणांचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती:

1

सदरील शोध निबंधामध्ये प्राथमिक व द्वितीय स्त्रोताचा विचार केला आहे तसेच इंटरनेट संशोधन लेख वर्तमानपत्रे नियतकालिके संदर्भ ग्रंथ मासिके इत्यादींचा आधार घेतला आहे

भारतीय शेतीची वैशिष्ट्ये.

भारतासारख्या खंडप्राय देशांमध्ये जगाच्या जवळपास 16% लोकसंख्येचे प्रमाण आहे स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात शेती व शेती संलग्न क्षेत्र भारतीय समुदायाच्या उपजीविकेचे महत्वपूर्ण साधन म्हणून ओळखले जाते मानवाच्या मूलभूत गरजा पैकी अन्न वस्त्र व निवारा या गरजांची पूर्तता शेतीच्या

माध्यमातूनच केली जाते शेती उत्पादन व उत्पन्नावर आधारित लोकसंख्या 1951-52 मध्ये 56% एवढी होती पुढे ती घटत जरी गेली असली तरी उदरनिर्वाचे महत्वाचे साधन म्हणून शेतीकडे पाहिले जाते.

रोजगार पुरवणारे क्षेत्र:-

देशातील बहुसंख्य जनता आपला रोजगार कृषी व संलग्न क्षेत्रातूनच प्राप्त करणारी आहे देशातील एकूण लोकसंख्येच्या 59% एवढा रोजगार कृषी व संलग्न क्षेत्रातून पुरवला जातो रोजगाराचे क्षेत्र म्हणून भारताच्या कृषी क्षेत्राचा दुसरा क्रमांक लागतो नेपाळमध्ये कृषी व कृषी आधारित संलग्न क्षेत्रातून 93% रोजगार पुरवला जातो म्हणजे जगात पहिल्या क्रमांकाचे कृषी रोजगार पुरवणारे तर नेपाळ असल्याचे स्पष्ट होते विकसित राष्ट्राचा विचार केल्यास विकसित राष्ट्रात कृषी क्षेत्रातून रोजगार मिळवण्याची संख्या अत्यल्प अशी आहे म्हणजेच यू. एस. ए 2% कॅनडा व नॉर्वे यासारख्या देशांमध्ये कृषी क्षेत्र 2% टक्के पेक्षा कमी रोजगार पुरवणारे क्षेत्र म्हणून ओळखले जाते.

भांडवलाचे कमी प्रमाण:-

रोजगार निर्मितीत मोठा वाटा असणाऱ्या या क्षेत्रातून भांडवलाची निर्मिती मात्र खूपच कमी प्रमाणात होते या क्षेत्रात भांडवल निर्मितीचा एकूण वाटा फक्त 6.8% एवढाच आहे 1951 मध्ये या क्षेत्राचा 17.7% एवढा वाटा होता परंतु पुढे 2011 -12 च्या आकडेवारीनुसार केवळ 6.8% एवढाच वाटा या क्षेत्राचा आहे.

कृषी उत्पादनाच्या निर्यातीत घट :-

1966 च्या हरितक्रांतीने अमुलाग्र बदल केला व कृषी उत्पादनात भरघोस वाढ झाली व अन्नधान्याची अमेरिकेकडून होणारी आयात थांबवण्यात आली काही काळ लोकसंख्या मर्यादित असल्यामुळे कृषी उत्पादनाची निर्यात 19 51- 52 मध्ये 24 % एवढी होती परंतु वाढत्या लोकसंख्येमुळे व घटत्या दराने उत्पादन वाढतो त्यामुळे हा निर्यातीचा वाटा 9.9% इथपर्यंत घटना (2011- 12) मध्ये.

सर्वात मोठे मुक्त व खाजगी क्षेत्र:-

भारतीय कृषी हे देशातले सर्वात मोठे मुक्त व खाजगी व असंघटित असे क्षेत्र आहे व ज्यावर आयकर आकारला जात नाही. शेतकऱ्यांच्या समस्या कमी करण्यासाठी सरकारची भूमिका:-

1) नियोजन काळातील कृषी क्षेत्राचा विकास -

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत कृषी क्षेत्राला विशेष महत्त्व देऊन कृषीच्या विकासासाठी काही उद्दिष्टे निर्धारित केली होती.

1) कृषी उत्पादनात वाढ करणे

2) कृषी रोजगार वाढवणे.

3) कृषी अवलंबन कमी करणे.

4) ग्रामीण भागात शेतीत आर्थिक समानता प्रस्थापित करणे वरील उद्दिष्टांची पूर्ती करण्यासाठी सरकारने जे प्रयत्न केले त्याला त्या काळात यश देखील मिळाले व अन्नधान्याच्या बाबतीत भारताला स्वयंपूर्णता प्राप्त झाली

राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान:-

हे अभियान देशातील 19 राज्य व 482 जिल्हे यांच्यात राबवली जात होते या नियमाचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे अन्नधान्य सवय पूर्णता व जमिनीची सुपीकता उत्पादकाला उत्पादन करण्यासाठी प्रवर्त

करणे हे आहे अगोदर अन्नधान्य विकास कार्यक्रम म्हणून राबवलेली ही योजना पुढे 2011 मध्ये वृद्धिंगत करण्यात आली कडधान्य उत्पादन कार्यक्रम म्हणून सुरु करण्यात आला या नियोजना मुळे शेतीची उत्पादकता टिकून ठेवण्यास वेगवेगळ्या पिकाची लागवड करण्यास प्रोत्साहन मिळाले व शेती आणि शेतकऱ्यांच्या शाश्वत विकासात मोलाचे योगदान देणारी केंद्र पुरस्कृत योजना शेतकऱ्यांसाठी संजीवनी ठरली आहे.

राष्ट्रीय फलोत्पादन कार्यक्रम:-

फल उत्पादन क्षेत्रात फळे, फुले, भाजीपाला, सुगंधी फुले, औषधी वनस्पती व मसाल्याचे पदार्थ इत्यादीचा समावेश होता या योजनेची सुरुवात 2005 -06 पासून झाली असून केंद्र व राज्याचा 85.15% असा वाटा आहे या योजनेमुळे शेतकऱ्यांना रोपवाटिका केंद्राची स्थापना फळबाग, फुलबाग तसेच आधुनिक पद्धतीने सेंद्रिय खाद्य निर्मिती केंद्र इत्यादी पुरस्कार देण्यासाठी योजना फलदायी आहे निश्चितच या योजनेमुळे शेतकऱ्यांच्या समस्या कमी करण्यात सरकारला यश मिळत आहे.

कृषी विकास कार्यक्रम:-

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर सरकारने अनेक कृषी विकास कार्यक्रमासाठी शेतकरी आणि ग्रामीण समुदायाच्या समस्या कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे हे आपणास कृषी विकासाच्या योजना वरून लक्षात येते.

1) जमीन सुधारणा: -

स्वातंत्र्य प्राप्ती पूर्वी जमिनीची मालकी जमीनदार, जहागीरदार, इनामदार, मालगुजर अशा मध्यस्ताकडे होती राज्याची जमीन सुधारणा कायदा करून भूमिहीनांना भूमी मिळवून देण्याचे काम केले आहे त्यामुळे ऐतखऊ व मध्यस्तांचे उच्चाटन कुळांचे होणारे श्वसन थांबण्यात मदत झाली त्यामुळे शेतकऱ्यांना स्थिरता प्राप्त झाली

2) तंत्रात्मक सुधारणा: -

कृषी विकास कार्यक्रमाचा दुसरा भाग म्हणजे कृषी तंत्रज्ञानात सुधारणा करून परंपरागत पद्धतीत बदल करून उत्पादकतेत वाढ करून आणण्याचे धोरण सरकारने राबवणे गरजेचे आहे ज्यामध्ये संकरित बी बियाणे रासायनिक खते जंतुनाशके आधुनिक अवजारे यांचा पाठपुरावा करण्याचा प्रयत्न केला आहे तसेच सिंचन सुविधा बदल शेत संशोधन केंद्राची निर्मिती करणे यासारखे उपक्रम राबवून तंत्रात्मक सुधारणा साध्य करता येतील व शेतकऱ्यांची समस्या कमी करता येईल

3) विपणन सुविधा: --

कृषी विपणन व्यवस्था सुधारणा करून बाजारपेठेचा विस्तार केला जाऊ शकतो तसेच कृषी मालांचे प्रमाणीकरण वजन मापाचे प्रमाणिकरण बाजार माहिती पुस्तके साठवणूक सुविधा व हमी किंमत त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादन वाढीसाठी शेती व शेतकऱ्यांची समस्या कमी केली जाऊ शकते.

5) शेतकऱ्यांना निसर्गाच्या आसमाने सुलताने संकटांना सामोरे जावे लागते नैसर्गिक आपत्ती, टोळधाड अतिवृष्टी यासारख्या संकटापासून शेतकऱ्याला संरक्षण मिळावे म्हणून पिक विमा योजना ही सरकारची महत्वपूर्ण योजना ठरत आहे ज्यामुळे शेतकरी आकस्मित ओढलेल्या संकटातून शेतकऱ्याला सावरण्याचे कार्य पीक विमा योजनेत शक्य होत आहे.

निष्कर्ष.

- 1) शेतीसाठी दीर्घकालीन वित्तपुरवठ्यांच्या सुविधांमध्ये वाढ करणे गरजेचे आहे.
- 2) सरकार पुरवत असलेल्या सुविधा अपुऱ्या आहेत त्यामध्ये वाढ होणे गरजेचे आहे
- 3) ग्रामीण शेतकऱ्यास बदलत्या तंत्रज्ञानाचा पुरस्कार करण्यास प्रोत्साहन व प्रलोभने देणे गरजेचे आहे
- 4) बाजारपेठेचा विस्तार करणे गरजेचे.
- 5) उत्पादन वाढीसाठी हमी भावाचे प्रलोभन आवश्यक.
- 6) शेतीला व्यवसायिक स्वरूप प्रदान करण्यावर भर द्यावा.
- 7) कृषी उत्पादनाला जागतिक बाजारपेठ मिळवून देण्याचा प्रयत्न करणे.

संदर्भ ग्रंथ.

1. भारताची अर्थव्यवस्था: - देसाई भालेराव निर्मला -- निराली प्रकाशन.
2. अर्थशास्त्र: - किरण जी देसले दीपस्तंभ प्रकाशन 2014
3. भारतीय अर्थव्यवस्था: - देशमुख प्रभाकर नागपूर प्रकाशन 1990
4. भारतीय अर्थव्यवस्था: - रुद्र दत्त के पी एम सुंदरम.
5. 21 व्या शतकातील भारतीय शेती पुढील आव्हाने-मधुकर शिंदे अर्थ संवाद त्रैमासिक विविध अंक



इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक ५ - जून २०२४ (त्रैमासिक)

● शके १९४५ ● वर्ष : ९१ ● पुरवणीअंक : ५

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे
- प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा
- प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक वैसाणे
- प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- डॉ.दिपक भारती
- डॉ.शिवाजी पाते
- डॉ.राम सोलंकर
- प्राचार्य डॉ.शिवदास शिरसाठ

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४२२२८९४७१, ९४०४५७७०२०
ई-मेल : rajwademandaldhule1@gmail.com
rajwademandaldhule2@gmail.com

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

अंक मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी (फक्त अंक) रु. ५००/-; सदस्यता वर्गणी : रु. २५००/-

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे २१.

टीप : या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील स्वातंत्र्य
सैनिकांचे कार्य व कर्तृत्व

मराठवाडा मुक्तिसंग्राम
अमृत ७५
महासव



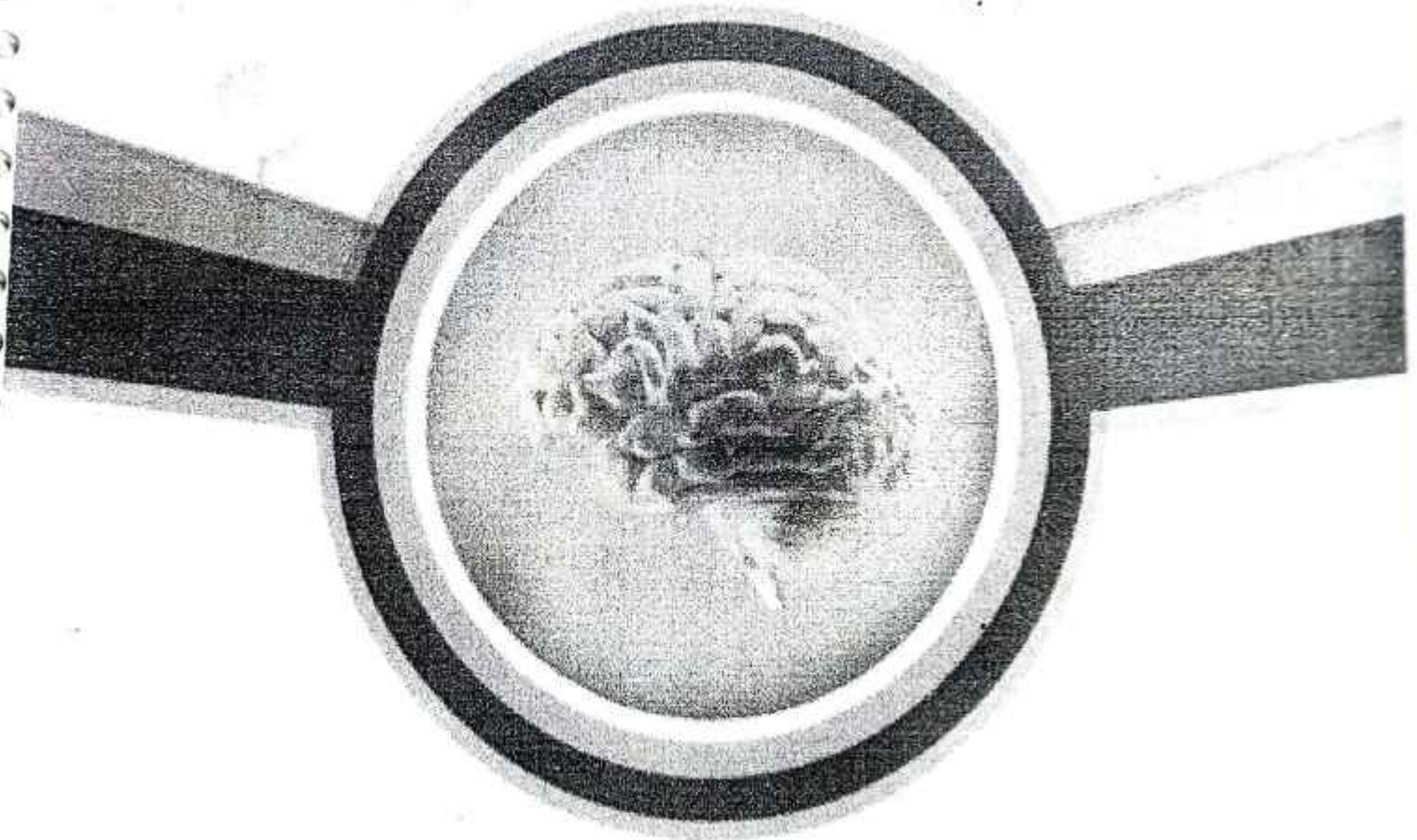


ISSN-2320-4494
RNI No MAHALI 03008/13/2012 TC
Impact Factor 2.7286

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

January Special ISSUE I 2024



ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
LIBRARY SCIENCE



www.powerofknowledge3.com

E-mail : powerofknowledge3@gmail.com

293

श्री. आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय, देवगाव (रं.)

ता. कन्नड, जि. छत्रपती संभाजीनगर

संलग्नित

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

ई-संशोधन पत्रिका

मुख्य संपादक
डॉ. विनोद बोरसे



“POWER OF KNOWLEDGE”

An International Multilingual Quarterly

Peer Review Refereed Research Journal

विशेष अंक

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील स्वातंत्र्य सैनिकांचे कार्य व कर्तृत्व

संपादकीय मंडळ

डॉ. नवनाथ आघाव

(प्राचार्य

डॉ. वसंत माळी

(उपप्राचार्य

डॉ. कृष्णा मालकर

(इतिहास विभाग प्रमुख

मुख्य संपादक

डॉ. विनोद बोरसे

प्राध्यापक इतिहास विभाग

कृपया नोंद घ्या

- या प्रकाशनामध्ये व्यक्त केलेले विचार हे पूर्णपणे लेखक व संशोधकाचे वैयक्तिक मत आहे. आणि श्री आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय आणि संपादकीय मंडळ यांच्या लेखाचे विचार प्रतिबिंबित करित नाही.
- या प्रकाशनाचा कोणताही भाग कोणत्याही स्वरूपात लेखी पूर्वपरवानगी शिवाय पुनरुत्पादित केला जाऊ शकत नाही.

ISSN – 2320-4494

@ सर्व हक्क आरक्षित

प्रकाशन आणि मुद्रण

श्री आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय, देवगाव (रं. ता. कन्नड, जि. छत्रपती संभाजीनगर

"POWER OF KNOWLEDGE"

CONTENT

अ.क्र.	संशोधकाचे नाव	शोध निबंधाचे शिर्षक	पान नंबर
१६.	डॉ. बाबासाहेब केशवराव शेष	हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातील बाबासाहेब परांजपे यांचे योगदान	७०
१७.	Mr. Muneer Ahmad Dar Dr. V.B. Lamb	A historical analysis of changing status of women in Kashmir : challenges and future prospects	७४
१८.	गवळी सोनू बबन प्रा. व्ही.बी. लांब	मराठवाडयाच्या वैभवशाली ऐतिहासिक परंपरेचा संक्षिप्त आढावा	८०
१९.	Dr. Vitthal Baburao Gunde	An Overview of Vande Matram Movement in Marathwada	८८
२०.	प्रा. ओंकार गणपत डोंगरे	मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात हैद्राबाद स्टेट काँग्रेसचे योगदान	९०
२१.	डॉ. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे	मराठवाडा मुक्तिसंग्राम : एक आकलन	९३
२२.	डॉ.पी.एम. मुळे	हैदराबाद संस्थानातील मराठवाडयाच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास	९६
२३.	मनिषा शरद इंगळे	यशवंतराव चव्हाण यांचे सामाजिक व राजकीय विचार	१०२
२४.	प्रा. डॉ. केशव अंबादास लहाने	मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात महिलांचे योगदान	१०४
२५.	प्रा. डॉ. सुषमा देशपांडे	हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातील महिलांचे कार्य	१०७
२६.	प्रा. डॉ. महादेव रावसाहेब मुंडे	मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात बीड जिल्हयाचे योगदान	११०
२७.	प्रा. डॉ. महादेव रावसाहेब मुंडे रामेश्वर सिध्देश्वर झोडगे	हैद्राबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडयातील महिला	११४
२८.	प्रा. बंडू धावरा पवार	स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील राजकीय योगदान	११७
२९.	सुवर्णरेखा रतनलाल पहाडे डॉ. नवनाथ बाबुराव	विश्वप्रसिद्ध किर्तीमान - १०८ फूट भगवान ऋषभदेव ऋषभगिरी, मांगीतुंगी प्रतिमा निर्माण प्रेरणास्रोत - गणिनीप्रमुख विश्वविभूती	१२१

4) मराठवाडा मुक्ती संग्रामाचा इतिहास समजून घेतला.

❖ समाप्तेप-

अशा प्रकारे आपणाने मराठवाडा मुक्ती संग्राम दिनाचा इतिहास जाणून घेतला येतो. मराठवाडा मुक्ती संग्रामामध्ये शिवीर क्रांतिकारक यांनी योगदान दिले आहे. त्याचा लेखाजोखा या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून आपणाने मांडता येतो. तसेच मराठवाडा मुक्ती संग्राम दिनाची तोंड जोळून ही शोधनिबंधाच्या माध्यमातून जाणून घेतला येतो. मराठवाडा मुक्ती संग्राम दिन कोणत्या कारणासाठी केला त्याच्या प्रेरणा स्रोत काय होते याचा अभ्यास या शोधनिबंधातून करण्यात आलेला आहे.

संदर्भ ग्रंथ -

- 1) *Scinath, Raghavan (2010). War and peace in modern India. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan. p. 75. ISBN 9780230242159. OCLC 664322508* (permanent dead link)
- 2) भालेराव अनंत, हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, मुंबई, मौज प्रकाशन गृह, 2001
- 3) रोडे सोमनाथ, मराठवाड्याचा इतिहास, विद्या बुक्स, पब्लिशर्स, औरंगापूर, औरंगाबाद, 1999
- 4) काटे पी.व्ही, मराठवाड्याचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद 1999
- 5) खेडकेकर बाळकृष्ण, हैदराबाद मुक्ती लढ्याची जडणघडण, इस्पाप प्रकाशन, नांदेड 3 ऑक्टो, 2014

.....

हैदराबाद संस्थानातील मराठवाड्याच्या आर्थिक

स्थितीचा अभ्यास.

डॉ. मुळे पी. एम.

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

कन्निकर देवी कला वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय शिखर कासार,

मोबा. नंबर 9420338337.

E.Mail--panditmule2@gmail.com.

प्रस्तावना

सरंजामशाही अर्थव्यवस्था हाच निजामी राजवटीचा मुख्य भाग होता. निजामशाहीत सर्वच सत्ताधीश आणि प्रजेला आपल्या नियंत्रणात ठेवण्यासाठी कटाक्षाने सरंजामशाही अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार केला पहिला निजाम हाच या सरंजामशाहीचा जनक होय त्याने माळवा प्रांतामधून अनेक हिंदू आणि मुस्लिम सरदारांना आपल्या राज्यात आणले युद्धात अथवा प्रशासनात राज सत्तेला सहाय्य करणाऱ्यांना निजामाने मोठ्या प्रमाणावर जहागिरी दिल्या यामधील बहुतांशी सत्तेचे जागीरदार मुस्लिम सरदार होते त्यांना जहागिरीच्या बदल्यात राज्य संरक्षणाचे कामगिरी सोपवली यात काही हिंदू जागीरदार होते परंतु त्यांचे प्रमाण नाम मात्र होते संरक्षणाची जबाबदारी जागीरदारांवर सोपवलेली असल्यामुळे ते सत्तेचे आधारस्तंभ बनले या जागीरदारांपैकी मराठवाड्यातील जागीरदारांमध्ये गोपाल सिंग (कंधार जिल्हा नांदेड) शूलतानजी निंबाळकर विठ्ठल यांचा समावेश होता पहिल्या निजामांचे अनुकरण करत इतर निजामाने देखील अनेकांना जहागिरी दिल्या परिणामी सरंजामी अर्थव्यवस्थेत जोपासली गेली

उद्दिष्ट

- 1) हैदराबाद संस्थानातील मराठवाड्याच्या आर्थिक स्थितीवर प्रकाश टाकणे.
- 2) निजाम कालीन मराठवाड्यातील जहागिरीदारीचे विश्लेषण करणे

३) निजाम कालखंडातील मराठवाड्याच्या कर पद्धतीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती.

प्रस्तुत शोधनिबंधात प्रार्थमिक व द्वितीय राखनसामग्रीचा वापर केला असून त्यामध्ये प्रामुख्याने मासिके सांख्यिकीय माहिती निजाम कालीन दस्तावेज इंटरनेट शोधनिबंध वर्तमानपत्रे इत्यादींचा वापर केला आहे.

निजाम कालीन अर्थव्यवस्थेचे दोन भाग.

- 1) सरकारी अथवा दिवाणी जमीन.
- २) जहागिरी.

1) सरकारी अथवा दिवाणी

सरकारी मालकीच्या असणाऱ्या जमिनीचे उत्पन्नाचा भाग सरकारच्या तिजोरीत जमा होत असे त्यांची सर्व व्यवस्था व नियंत्रण प्रधानाकडे होते. साला जंग या पंतप्रधानाच्या काळात महसूल व्यवस्थेत सुधारणा करण्यात आल्या होत्या.

जागीरदार मध्ये असे प्रकार होते.

- 1) सरफेखास
- २) पायगा
- ३) जहागीर
- ४) संस्थान.

1) सरफेखास जहागीर

हे निजामाचीच जहागिरी असे या जहागिरीचे उत्पन्न निजामाच्या खर्चासाठीच लावून दिलेले असे सरफेखास मध्ये जमीन फार सुपीक असत परंतु तेथील व्यवस्था अकार्यक्षम असे तरीही निजामाला वार्षिक एक कोटी रुपये या जहागिरीपासून मिळत सर्फे खासच्या जहागिरीमध्ये एकूण क्षेत्रापैकी 10%, चौंस मैल सर्वात जास्त भान३२३६ चौंस मैल मराठवाड्यात होता राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी ९०% क्षेत्रफळ सरफेखाची जहागिरी होती. मराठवाड्यातील सर्फे खास मध्ये

खुलताबाद, मिल्लोड, पातम, पातोडा, उस्मानाबाद, कळब इत्यादींचा समावेश होता.

२) पायगा:

पायगा या शब्दाचा अर्थ रक्षक जसा होतो हेदराबाद संस्थानचा 1/५ टक्के भाग या पायगा जहागिरीचे व्यापकतेला होता. या जहागिरीचा मोठा भाग कर्नाटक तर थोडा भाग मराठवाड्यात होता. मराठवाड्याच्या परिसरात लोणारा, गुजोटी, लाहसांगवी वगैरे पायगा जहागिरी होती. अमीर घराण्याचा मुळ पुरूष अबुलखैर तेजकान याच्याकडे पायगा जहागिरी होती. निजामाची सरकाणाची जबाबदारी त्याच्याकडे होती. ताराबाई व शाहू महाराजांच्या संघर्षामध्ये ताराबाई पक्ष दुर्बल झाल्यानंतर मराठवाच्या सेनापती घनात्री जाधव व त्याचा पुत्र चंद्रशेखर जाधव निजामकडे आले ते पायगाच जहागिरीदार होते. याने जाधवांचे वारस पुढे उदगीरच्या लढाईत पेशव्यांना जाऊन मिळाले त्यामुळे निजामाने त्यांच्या जहागिरी काढून घेतल्या. पायगा जहागिरीदारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी निजामाने आपल्या विश्वासातील सरदार नेमताले होते.

३) जहागीर:

यात मोठे व लहान जागीरदार होते. त्यांना निजामाचा धाक वाटत होता. मोठ्या जागीरदाराकडे प्रथम जमिनी होत्या तसेच त्यांचे राजपुरुषदारी वैवाहिक संबंध होते त्यांना मुलकी पोलीस व न्यायदानाचे अधिकार होते. लहान जमीनदाराकडे जमिनी थोड्या होत्या तसेच त्यांचे अधिकारही मर्यादित होते. मराठवाड्यातील जागीरदारीपैकी महत्त्वाची जहागिरी भणजे अजिंठा, शिरह, शहापूर, सोनपेत परतुर, बांदेड, शिक्ताणा, बीत, जिल्हा बोरी, उस्मानाबाद इत्यादी.

४) संस्थान.

वणपती, गोपालपेट, गिरगापरन्ती, मन्गुत इत्यादी संस्थाने होती. मराठवाड्यात एकही संस्था राजते नेशामुख देशपांडे पार्टील पटवानी यांना वतनदार म्हणून

संस्कृती विविधीतून पैसा मिळत असे त्यास मसूम म्हणत. यामुळे असे शोषणाने लक्षात आले जाते होते.

जमीनदातीचे विविधरण

मराठवाड्यातील जमीनदातीचे विशेषतः मराठवाड्यात एकूण ६०४० खेडी होती त्यापैकी दिवाणी भागात ४०८२ खेडी होती तर सल्हेन्वासमध्ये ७१३ खेड्यांचा समावेश होता. विविध सवलती असलेल्या जहागिरीमध्ये शहर खेडी होती सल्हेन्वास हा भाग निजामीची राजकीय मालगुती होती त्यामुळे हा प्रदेश विकसनापासून वंचित राहिला त्याने सल्हेन्वास मधील उत्पन्नाचा विनीयोजन हैदराबाद शहराचा विकास करण्यासाठी केला त्यामुळे मराठवाड्यातील सल्हेन्वास मधील जनतेची उद्धारी होऊ शकली नाही सल्हेन्वास पासून निजामाला भरपूर उत्पन्न मिळत असे कारण तेथील जमिनी फार सुपीक होत्या हैदराबाद संस्थानाचा व मराठवाड्याचा अभ्यास केला तर हे लक्षात येते की तेलंगणा व कर्नाटकच्या तुलनेत मराठवाड्यात सल्हे खास मध्ये अधिक खेडी होती त्यामुळे जनतेचे आर्थिक शोषण व कुचबना झाली हा भाग मराठवाड्यातील विकासापासून वंचित राहिला. संस्थान आतील दिवाणी भागाचा विचार केल्यास मराठवाड्यापेक्षा तेलंगणाचे अधिक खेडी होती कर्नाटकात हे प्रमाण मराठवाड्याच्या तुलनेत कमी होते मराठवाड्या अंतर्गत जिल्हाचा विचार केल्यास औरंगाबाद व जालना जिल्हाच्या दिवाणी भागात सर्वाधिक म्हणजे १४४२ खेडी होती तर उस्मानाबाद व लातूर जिल्हात सर्वात कमी म्हणजे २४३ खेडी होती विविध सवलती असलेली जहागिरी खेड्यांचे संस्था मराठवाड्याच्या तुलनेत तेलंगणा व कर्नाटकात अधिक होते मराठवाड्या अंतर्गत जिल्हाच्या संदर्भात हे प्रमाण उस्मानाबाद व लातूर जिल्हात अधिक होते मराठवाड्या अंतर्गत जिल्हाच्या संदर्भात प्रमाण उस्मानाबाद लातूर जिल्हात चा क्रमांक शेवटचा होता.

जमीनदातीपैकी काही आरोप होते हे सावकारी करत असत गरीब जमातेला त्यांचा बसाय उपद्रव होत असे.

कर पद्धती:

सर्वत्र निजामीची सुरुवाती आणि पशवतंत्राच्या अर्थव्यवस्था पुस्तकार करून विकासाकडे बुद्धी पुस्तकार दुर्लक्ष केले पहिल्या निजामाने रंजामी पद्धतीने सुरुवात केली तर नंतरच्या निजामाने त्यात भर टाकली चौथ्या निजामाच्या काळात लिलाव पद्धती रूढ झाली त्यामुळे मराठवाड्यातील जनतेचे शोषण वाढले इ.स. सन ८७३ पर्यंत निजामाचे आर्थिक घोरण अत्यंत उपद्रवकारक होते सातार जंग या दिवानाने त्या सुधारणा केल्या तरीही प्रशासनाच्या व्यवस्थेसाठी किती आर्थिक स्तर दूर करणे आवश्यक आहे याचा गंभीरपणे विचार झाला नाही कर्नाटकाची आर्थिक क्षमता हे कर आकारणीचे सूत्र असले पाहिजे पण निजामी राजवटीत या तट्ट्यांचा अवलंब केला गेला नाही तसेच कराच्या प्रमाणात जनतेस सुख सोयी उपलब्ध करून देण्याचे शासनाचे कर्तव्य आहे हा संकेत धाब्यावर बसवण्यात आला त्यामुळे संस्थानातील लोकांच्या अडचणी वाढल्या या काळात उत्पन्नाची प्रमुख साधने तीन होती त्यात.

१) शेतसारा.

२) जकात.

३) सावकारी करांचा समावेश होता

१) शेतसारा जमीन महसूल:

हैदराबाद संस्थानाप्रमाणेच मराठवाड्यातही शेतीकडे प्रमुख व्यवसाय म्हणून वंचितले जाईल प्रमुख पिके म्हणून कापूस हरभरा कडधान्य गळीत्यांची धान्य ही पिके घेतली जात असे मात्र निसर्गाचा वेभरवसा व पाणीपुरवठ्याची अल्पसाधने यामुळे एकरी उत्पादन फारच कमी होईल त्यामुळे शेतकरी व शेतमजुराची अवस्था फारच बिकट होती १९५३ पर्यंत संस्थानातील इतर प्रदेशाप्रमाणेच मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांकडून शेतसारा किती प्रमाणात

वसूल करायचा याचा कुठलाच नियम किंवा बंधन नव्हती त्यामुळे शेतकऱ्यांकडून जास्तीचा शेतसारा वसूल केला जाईल कारण सरकारने सर्व प्रदेश वार्षिक तिलाव पद्धतीने विविध संस्थांना देण्यात आलेला होता जो कोणी सरकारला अधिक रक्कम देईल त्याला शेतसारा वसूल करण्याचा गुत्ता मिळत त्या कारणाने गुत्ता मिळतात आगाऊ जास्तीची रक्कम वसूल करण्यात येत असे गुत्ते घेणारे बहुतेक हैदराबादला राहत व आपल्या प्रतिनिधी मार्फत वसुलीचे काम करत त्यामध्ये देशमुख देशपांडे सरदेशपांडे येत असे त्यांची अधिकार वंश परंपरागत होते ते गुत्तेदारास सहाय्य करीत असत शेतीमध्ये निघणाऱ्या एकूण उत्पन्नापैकी २५ ते ३० टक्के शेतसाराच्या स्वरूपत वसूल केला जाईल जहागिरीच्या प्रदेशात शेतसाराच्या प्रमाण ३० टक्के पेक्षा जास्त राहत असेल शेतसारा वसूल करण्याचे अधिकार मिळवण्यासाठी अनेक जण संस्थांनातील मोठ्या अधिकार्यांना मोठमोठ्या भेटी देऊन वसुलीचे अधिकार मिळवत व नंतर देशमुख देशपांडे यांच्याशी संगणमत करून शेतकऱ्यांची लूट करायचे.

मराठवाड्याच्या शेतसारा वसूल करण्याचा अधिकार चंदुलालच्या वर्चस्वाखाली होता त्यांनी जो शेतसारा वसूल केला त्यापैकी देशमुखस ३% देशपांडे २% टक्के तर सरदेशपांडे १% टक्का रक्कम दिली जाई वसूल झालेल्या शेतसारापैकी सात टक्के शेतसारा वसूल करणाऱ्या सहाय्यकांना मिळत असे जहागिरी प्रदेशात हे प्रमाण अधिक होते हैदराबाद संस्थानात विविध जिल्हातील चलनात एक समानता नव्हती याचा फायदा गुत्तेदार मोठ्या प्रमाणात घेत असे एखादा शेतकरी शेतसारा देण्यास टाळाटाळ करत असेल तर त्याच्या डोक्यात आणि पाठीवर दगड ठेवत असत याशिवाय हातपाय बांधणे त्याच्या कपड्यावर तेल घालून जाळणे असे भयानक प्रकार शेतसारा वसुलीसाठी करण्यात येत असे त्यामुळे उपासमार सहन करून शेतकरी शेतसारा भरत असत १९५३ पर्यंत

शेतकऱ्यांना तिलाव पद्धतीमुळे प्रचंड मोठ्या प्रमाणात हाल सोसावे लागले त्यामुळे शोषण होऊन शेतकरी उपड्यावर आला त्याची परिस्थिती दयनीय व हलाखीची झाली या उलट गुत्तेदार देशमुख देशपांडे विविध अधिकारी पदाचा नैस्वापर करून शेतकऱ्यांच्या सुपीक जमीन वापर करून गल्लेलट श्रीमंत बनले तर अनेक शेतकरी भूमीन बनले तत्कालीन परिस्थितीत मराठवाड्यात एकही दलित शेतकरी नव्हता यावरून लक्षात येते की दलितांना शेतमजूर म्हणून जीवन काढावे लागेल शेतकऱ्यांच्या दैनिक अवस्थेविषयी मिरज टेलरने सुद्धा आपल्या लिखाणात नोंद घेतलेली दिसून येते

शेतसारा वसुलीमध्ये सुधारणा

इ.स.सन ८५३ मध्ये हैदराबाद संस्थानाच्या पंतप्रधान दिवाण सर सालारजम झाला त्याने सान्यांचे प्रमाण वसुलीच्या अधिकार्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल केला त्या सुधारणामुळे मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांना सुद्धा दिलासा मिळाला संस्थांनातील सर्वच जमिनीची प्रतवाही बघून शेतसाराचे दर ठरवण्यात आले प्रशासनाची जबाबदारी तहसीलदाराकडे सोपवण्यात आली कोरडवाहू शेतीस एक रुपया प्रति एकर तर जोलिताखालील जमिनीस प्रति एकर ५.५० पैसे हा दर ठरवण्यात आला शेतसारा वसूल करण्यात येऊ लागला.

लोकल फंड:

शेतकऱ्या व्यतिरिक्त लोकल फंड हा स्थानिक विकासासाठी आकारण्यात येत असे प्रति एकर एक आणा सहा पैसे असा त्याचा दर होता या सर्व सुधारणा दिवाणी म्हणजेच सरकारी जमिनीसाठी लागू होत्या जहागिरी प्रदेशातील जमिनीला हे दर लागू होते तेथे जागीरदारांच्या इच्छेप्रमाणे शेतसारा आकारला जात होता निजाम सरकारने जागीरदारांच्या प्रदेशातील जमीन महसुलाच्या दरात कसल्याही प्रकारचा हस्तक्षेप केला नाही लोकल फंड हा कर स्थानिक विकासासाठी आकारण्यात येत होता पण त्या

कराचा उपयोग निजाम सरकारने मराठवाड्यातील जनतेच्या विकासासाठी केला नाही तर हैदराबाद शहराच्या सौंदर्य वृद्धीसाठी याचा वापर केला दुष्काळ प्रसंगी कर वसुलीमध्ये सवलत देण्यात येत असे पण येथील जनतेस मात्र सवलती पासून वंचित राहावे लागले. निजाम सरकारने गरीब शेतकरी चौथाई सूट जाहीर केली खालसापैक्षा जहागिरीमध्ये सारा घेण्याचे प्रमाण अधिक आहे जहागीरदार लोक लोकल फंड खालसाप्रमाणेच वसूल करीत असत पण त्याचा उपयोग प्रजेच्या सुख सोयीसाठी केलेला दिसत नाही तात्पर्य महसूल पद्धतीतील सुधारणामुळे दिवाणी प्रदेशातील शेतकऱ्यांना दिलासा मिळाला पण जहागीरदार येथील जनतेस मात्र आर्थिक शोषणापासून मुक्तता मिळू शकली नाही इ.स.सन १८०० मध्ये निजामाने इंग्रजां बरोबर तह केला त्यानुसार राज्याची संरक्षणाची जबाबदारी इंग्रजांनी स्वीकारली तेनाती फौजेच्या खर्चाबद्दल निजामाकडे इंग्रजांचे ६४लाखाचे कर्ज झाले म्हणून इ.स. सन ८५३ मध्ये निजामाने बराड उस्मानाबाद व रायपूर हे जिल्हे इंग्रजांना दिले त्यामुळे आजच्या मराठवाड्यातील या परिस्थितीचा परिणाम मराठवाड्याच्या आर्थिक जीवनावर झाला १८५७ च्या उठावाचा बीमोड करण्यासाठी निजामाने इंग्रजांना बहुमोल सहाय्य केले त्यामुळे इंग्रजांनी ८६० मध्ये वऱ्हाड उस्मानाबाद रायपूरचे जिल्हे निजामाला परत दिले तरी देखील आर्थिक स्थितीमध्ये सुधारणा होऊ शकली नाही इ.स. सन १९११मध्ये सातवा निजाम शिलेदार झाला १९१९नंतर निजामाने शेतसाय सरासरी ३० टक्के वाढ केली त्याचाही बोजा मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांना सहन करावा लागला.

जकात आणि अबकारी कर:

जमीन महसुलाव्यतिरिक्त एक टक्का जकात कर आणि दोन टक्के अबकारी कर आकारण्यात येत असे अबकारी कर हे निजाम सरकारचे उत्पन्नाचे महत्त्वाचे साधन होते मराठवाड्यात नळदुर्ग, पैठण, जालना,

औरंगाबाद, अंबाजोगाई आणि हिंगोली या ठिकाणी जकात वसूल करण्यासाठी जकात नाके होते हैदराबाद संस्थानात प्रासिकर अस्तित्वात नव्हता येथील जमीनदारांने प्रासिकर आकारणीस विरोध केलेला होता इतर राज्यातून उद्योगपती आणि व्यापारी हैदराबाद संस्थानात यावेत म्हणून कर लावलेला नव्हता हिंदुस्थानातील इतर राज्याच्या तुलने हैदराबाद संस्थानात आणि पर्यायने मराठवाड्यात दरडोई कर आकारणी अधिक होती असे पी एन चौडा या विद्वान लेखकाने नमूद केलेल्या निजामास नजराने स्वीकारण्याचा छंद होता प्रसंग नारूप जमीनदारांना अनेक नजराने देत असत पण या नजरणाची ओझे अप्रत्यक्षपणे सामान्य जनतेवर पडत असे १९२६ च्या महामंदीमुळे शंती क्षेत्रावर गंडांतरच आले मराठवाड्यातील अनेक शेतकऱ्यांना आपली किडूक मिडूक विकून उदरनिर्वाह करणे भाग पडले. **व्यापार उद्योगधंदे व दळणवळण.**

मराठवाड्याच्या औद्योगिक विकासात विनाल्या शतकाच्या आरंभापर्यंत चालना मिळाली नाही इ.स. सन १९०० मध्ये हैदराबाद शहर मजगाडला रेल्वे मार्गाने जोडण्यात आले त्यामुळे नांदेड परभणी औरंगाबाद या जिल्ह्यामध्ये व्यापार उद्योगधंदे विकसित होण्यासाठी चालना मिळाली परभणी ते परळी रेल्वे लाईन १९२९ ते १९३१ च्या दशकात निर्माण झाली परळी ते हैदराबाद रेल्वे लाईनचे शुभारंभ झाल्यामुळे मराठवाड्यातील बीड जिल्ह्यातील काही गावे तर लातूर जिल्ह्यातील उदगीर आदी गावांचा संपर्क हैदराबाद शहराशी प्रस्थापित झाला त्यामुळे या भागातील व्यापारात चालना मिळाली तसेच कुडूवाडी ते लातूर या नॅरोगेजचा आरंभ १९११ पासून झाला अक्षय तृतीयेच्या मुहूर्तावर बांशी कुडूवाडी रेल्वे सर्वप्रथम लातूरला आली या रेल्वे मार्गामुळे कापसाची सक्की काढण्याचे व कापूस दाबून गळे बांधण्याचे कारखाने रेल्वे मार्गाच्या परिसरात विकसित झाले त्यात प्रामुख्याने नांदेड, परभणी, औरंगाबाद, लातूर, सेलू, मानवत वा ठिकाणाचा उल्लेख करता येईल मराठवाड्यातील तालुका व जिल्ह्याची ठिकाणे बाजारपेठा निर्माण झाल्या येथील व्यापारात

प्रामुख्याने मास्वाडी, कोमटी, वाणी, लिंगायत हे अग्रेसर होते आणि गुजराती फुटबोलांनी मराठवाड्याच्या भागात जिनिंग प्रेसिंगचे कारखाने सुरू केले येथील व्यापारात कापसाचा व्यापार बराच मोठा होता त्यामुळे सावकारांची संख्या अधिक होते ज्वारी इतर कडधान्य कापूस व गलितांचे धान्य तेल मिरच्या तंबाखू या वस्तूंचा समावेश होता मराठवाड्याच्या बीड जिल्ह्यात या वस्तूंची आयात निर्यात होत असे मीठ मसाले लोखंड रॉकेल गंधक कच्चे रेशीम सुती कापड या वस्तूंची जिल्हाअंतर्गत देवाण-घेवाण होत असे बलुतेदार हेच ग्रामीण भागातील कारागीर होते व्यवसाय जाती नीहाय होता सर्व धंदे कारागीर आपापल्या गावी व घरीच करत असत औरंगाबाद, पैठण, परभणी, मानवत, नांदेड, लातूर इत्यादी भागात कपड्यांचा व्यापार बरा होता उदगीर, अहमदनगर, दौलताबाद या भागात हस्तकला व्यवसाय अधिक प्रगत होती उंटाचा व्यापार उदगीर भागात प्रसिद्ध होता घोंगड्या तयार करण्याचा उद्योग मराठवाड्यातील सर्व जिल्ह्यात चालत आहे येथे दळणवळण चा विकास झालेला नव्हता पक्ष नसल्यामुळे व्यापारास अधिक जालना मिळू शकली नाही निजामी राजवटीत इ.स.स.न. ११४१ पर्यंत १४१९ मधील रस्ते होते काही नवीन रस्ते महत्त्वाचे फुल निजामाने राजवटीत बीड शहागड रस्ता, कन्नड पैठण, शेवगाव अजिंठा हे रस्ते उल्लेखनी आहेत.

समारोप.

निजाम सरकारने मराठवाड्यातील जमिनीवर अनेक जाचक निर्बंध लादून जमीन महसूल वसूल केला होता खनिज संपत्तीचा अभाव पावसाचे कमी प्रमाण व पाटबंधारे चे पाणी उपलब्ध होण्याची शक्यता कमी या नैसर्गिक अवकूपेमुळे व निजामशाहीच्या दुर्लक्षामुळे हा प्रदेश आर्थिक दृष्ट्या मागास राहिलेला आहे.

संदर्भ ग्रंथ.

- १) भालेराव आनंद हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा मुंबई मोज प्रकाशन २००१.
- २) गॅझेट ऑफ इंडिया महाराष्ट्र स्टेट डिस्ट्रिक्ट नांदेड २००११.

- १) इम्बडके कर बाळकृष्ण हैदराबाद मुक्ती लढ्याची जडणपडण इसाप प्रकाशन नांदेड २०११.
- ३) काटे व केद्रे हैदराबाद संस्थान आणि महात्मा गांधीजी पुनम प्रकाशन कंधार २००९.
- ४) डॉ. राजेश करपे मराठवाड्याचा इतिहास चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद २०१६.

.....

ISSN 2278-8158
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

ROYAL

Volume - XIII

Issue - I

June - November - 2024

ENGLISH / MARATHI / HINDI PART - I

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47037

Single Blind Review / Double Blind Review



ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2023 - 6.701
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dir), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖



Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "ROYAL". Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Published by

Ajanta Prakashan, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877

E-mail : ajanta2023@gmail.com, www.ajantaprakashan.in

ROYAL - ISSN 2278 - 8158 - Impact Factor - 6.701 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	पद्यभूषण अण्णा हजारे यांचे विकासमान कार्य डॉ. प्रमिला हरिदास भुजाडे	१-५
२	माध्यमिक शिक्षणातील नवीन शिक्षण प्रवाह प्रा. डॉ. गोकुल एस. डामरे	६-९
३	नवनवीन प्रयोगांचे धनी संगीतसूर्य केशवराव भोसले डॉ. शिवराज दत्तराव शिंदे	१०-१२
४	भारतात सेंद्रिय शेती काळाची गरज डॉ. मुळे पी. एम.	१३-१५

४. भारतात सेंद्रिय शेती काळाची गरज

डॉ. मुळे पी. एम.

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, कालिकादेवी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, शिरूर, कासार.

प्रस्तावना

भारतासारख्या खंडप्राय देशात सुरुवातीच्या काळात प्रामुख्याने परंपरागत पद्धतीने शेती केली जात असे यामध्ये प्रामुख्याने रसायनाचा वापर न करता केवळ शेतीतील पिकांचे अवशेष शेण गोमूत्र व नैसर्गिक साधनाचा वापर करून सेंद्रिय शेती केली जात असे हरित क्रांतीच्या अगोदर शेतामध्ये केवळ शेणखत वापरत असत यामुळे पिकांची गुणवत्ता वाढत असे जमिनीमध्ये योग्य प्रमाणात राहिल्यामुळे जमिनीची सुपीकता वाढून पिकाची योग्य वाढ होऊन उच्च प्रतीच्या व आरोग्यास पोषक असणाऱ्या उत्पादनाची निर्मिती होत होती सेंद्रिय पद्धतीने शेती हरितक्रांतीपर्यंत झाली.

भारतात हरित क्रांती पासून शेतीचे उत्पादन वाढले असले तरी त्याचे दुष्परिणाम दिसू लागले आहेत जमीन कठीण होऊ लागली 1960 च्या काळात जमिनी लाकडी नांगरणे नांगरत असत ती नंतरच्या काळात लोखंडी नांगरणे नांगरली जाऊ लागली म्हणजेच रासायनिक अवजारे व औषधामुळे जमीन कठीण म्हणजेच मृत होत चालली आहे महात्मा गांधी म्हणतात शेती हा लोकांच्या उपजीविकेचे प्रमुख साधन असल्यामुळे शेती हा भारताचा आत्मा आहे शेती टिकवण्यासाठी सेंद्रिय पद्धतीचा वापर केल्यास रासायनिक खतावर व औषधावर होणारा खर्च वाचू शकतो कारण सेंद्रिय शेतीमध्ये खते व औषध नैसर्गिक साधनाचा वापर करून तयार करतात त्यामुळे त्यावर खर्च अल्पशा प्रमाणात येतो सेंद्रिय शेती पद्धतीनुसार पारंपारिक बी बियाणे वापरणे जमिनीची धूप थांबवणे त्यासाठी योग्य ठिकाणी बांध घालणे मशागत करणे शेण गोमूत्राचा जास्त वापर करणे बहुतांश राज्य देखील जास्तीत जास्त उत्पन्न मिळावे म्हणून रसायनाचा अतिवापर करत आहेत कॅन्सर सारख्या आजाराचा प्रश्न निर्माण झाला आहे म्हणून लोकांचा कल सेंद्रिय शेतीकडे वळवणे काळाची गरज आहे.

उद्दिष्ट

१. जागतिक पातळीवरील सेंद्रिय शेतीचा आढावा घेणे.
२. सेंद्रिय खत पद्धतीवर प्रकाश टाकणे.
३. भारतातील सेंद्रिय शेती कीड व रोग व्यवस्थापनाचा अभ्यास करणे

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंध द्वितीय साधनसामग्रीवर आधारित आहे विषयाशी संबंधित विविध संदर्भ ग्रंथ अहवाल इंटरनेट वर्तमानपत्रे मासिके नियतकालिके क्रमिक पुस्तके इत्यादींचा वापर केला आहे.

सॅद्रिय शेती पद्धतीची पार्श्वभूमी

जगतिक पातळीवरील अनेक देशात प्रामुख्याने जर्मनी, फ्रान्स, इटली, बेल्जियम, युनायटेड किंग्डम, जपान, चीन, युकेन, भारत, इंडोनेशिया या देशात सॅद्रिय शेती बाजारपेठ गतीने वाढत असताना त्यासंबंधी सॅद्रिय शेती नियमावली अधिकाधिक कटोर आणि अनिवार्य होत आहे सॅद्रिय शेती सध्या सुमारे 110 देशांमध्ये केली जात असून तिची वृद्धी सातत्याने होत आहे. सॅद्रिय खताचे प्रकार, वनस्पती व प्राणी यांच्या अवशेषापासून जे खत तयार होते त्याला सॅद्रिय खत म्हणतात सॅद्रिय खतामध्ये महत्त्वाची खते म्हणजे शेणखत कंपोस्ट खत हिरवळीचे खत गांडूळ खत.

१. शेणखत, गाई म्हशीचे शेण मूत्र गोठ्यातील पालापाचोळा इत्यादी घटकापासून तयार होणाऱ्या खताला शेणखत म्हणतात.
२. कंपोस्ट खत, शेतीतील गवत पिकाच्या कापणी नंतर उरलेले अवशेष भुसा उसाचे पाचट घसकटे या सॅद्रिय पदार्थांचे सूक्ष्मजीव जंतुमुळे विघटन होऊन त्यातील कार्बन नत्राचे प्रमाण कमी होते व चांगला कुजलेला पदार्थ तयार होतो त्याला कंपोस्ट खत म्हणतात यामध्ये नत्र स्फुरद आणि पालश असते.
३. हिरवळीचे खत, लवकर वाढणाऱ्या पिकाची निवड करून त्याची दाट पेरणी करून पीक फुलोऱ्यावर येण्याच्या आधी ते नांगराच्या साहाय्याने जमिनीत गाढतात त्यापासून जमिनीला नत्र मिळते जमिनीचा पोत सुधारतो व ती सुपीक बनते अशा खतांना हिरवळीचे खत म्हणतात.
४. गांडूळ खत, ह्या खतात गांडूळाची विस्ता नैसर्गिकरित्या कुजलेले पदार्थ गांडूळाची अंडीपुज बालेवस्था आणि अनेक उपयुक्त जिवाणूंचा समावेश असलेल्या खताला गांडूळ खत म्हणतात.

सॅद्रिय पद्धतीने कीड व रोग व्यवस्थापन

१. निंबोळी अर्क - कडुलिंबाच्या झाडांमध्ये औषधी गुणधर्म आहे कडुलिंबाच्या झाडापैकी सर्वात जास्त उपयोगी वेणारा घटक म्हणजे निंबोळी बिया व लिंबाची पाने निंबोळी ही सुरक्षित व परिणामकारक कीटकनाशक आहे त्यामध्ये नैसर्गिक रित्या कीटकनाशकाचा गुणधर्म आहे निंबोळी पॅड ही जमिनीचा पोत सुधारण्यासाठी नैसर्गिक खत आहे निंबोळी जर खत म्हणून वापरली असता जमिनीचे उगवण क्षमता व सुपीकता वाढते कडुलिंब हे फक्त मानवी आरोग्यासाठी आहे कडुलिंबामध्ये नैसर्गिकरित्या कीड नियंत्रण व खताचे गुणधर्म आहे निमार्क बनवण्यासाठी आवश्यक घटक कडुलिंबाची पाने 100 ग्रॅम, गाईचे शेण 200 ग्रॅम, गोमूत्र 500 मिली, स्वच्छ पाणी 10 लिटर इत्यादी.
२. लसुन अर्क - भारतामध्ये लसूण हा मसाल्यामधील प्रमुख म्हणून वापरतात लसूण हे त्याची तिखट चव व उग्र वासासाठी प्रचलित आहे लसूण हे फक्त मानवी आरोग्यासाठीच नाही तर शेतीसाठी सुद्धा अत्यंत फायदेशीर आहे लसूण हे नैसर्गिक कीडनाशक व बुरशीनाशक आहे लसूण अर्क तयार करण्यासाठी आवश्यक घटक लसूण 1 किलो, रॉकेल 500 मिली, खाकी साबण 100 ग्रॅम, स्वच्छ पाणी 4.5 लिटर दर्शपनी अर्क. रासायनिक खते कीटकनाशक व बुरशीनाशकाच्या वापरामुळे जमिनीची मोठ्या प्रमाणात हानी होऊन उत्पादन क्षमता कमी होते त्याला पर्याय म्हणून जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांनी सॅद्रिय खते व औषधे वापरून शेतीचा विकास केला पाहिजे दर्शपनी अर्क हे सॅद्रिय

कीटकनाशक बनवण्यासाठी आवश्यक घटक आहेत करंज 100 ग्रॅम, निवडूग 100 ग्रॅम, रुई 100 ग्रॅम, काजू 100 ग्रॅम, पपई 100 ग्रॅम, करवंद 100 ग्रॅम, घाणेरी 100 ग्रॅम, कडुलिंब 100 ग्रॅम, स्वच्छ पाणी 10 लिटर, गोमूत्र 5 लिटर.

- तुळशी अर्क - तुळशीच्या रूपाला धार्मिक मान्यता असून त्यामध्ये औषधी गुणधर्म आहेत तुळशीचे हे एकमेव झाड असे आहे की ते 24 तास ऑक्सिजन देते म्हणूनच तुळशीचे झाड हे भारतातील प्रत्येक घरासमोर लावलेले दिसते तुळशीच्या पानापासून पिवळसर तेल हे कीटकनाशक म्हणून काम करते तुळशी हे अपायकारक घटकांना विरोध करते त्यामध्ये कीड राहत नाही तुळशीची पाने धान्यामध्ये टाकले असता त्यामध्ये कीड पडत नाही तुळशीचे झाड विषारी सापांनाही दूर ठेवते तुळशीचे झाड शेतीसाठी व फळझाडांच्या आरोग्यासाठी उपयोगी आहे तुळशीमध्ये नैसर्गिक कीटकनाशक गुणधर्म आहेत तुळशीची पाने 100 ग्रॅम, खाकी साबण 10 ग्रॅम, स्वच्छ पाणी 1 लिटर.

जगभरातून गेल्या अनेक वर्षांपासून लोकसंख्या वाढीमुळे अन्नधान्याची मागणी वाढत आहे तर दुसऱ्या बाजूने उत्पादन वाढले असताना मात्र एकीकडे शेती उत्पादनातील आरोग्याचा दर्जा सातत्याने घसरत आहे रासायनिक कीटकनाशकांचा जसा जमीन व जमिनीतील सूक्ष्म जीवनावर विपरीत परिणाम होतो तसाच तो मानवी आरोग्यावर ही झाला आहे नव्या त्रिहेची रासायनिक शेती सातत्याने वाढत जाणाऱ्या लोकसंख्येचे पोट भरू शकत नाही अशा अवस्थेत भारतातील शेतीचा चिरकाल विकासाकरिता सेंद्रिय शेती महत्त्वाची भूमिका बजावेल.

संदर्भसूची

1. सेंद्रिय शेती, गांडूळ शेती, शाश्वत शेती --संपादक जगन्नाथ शिंदे --गोदावरी पब्लिकेशन, नाशिक.
2. सेंद्रिय शेती कशी कराल-- गोडवा कृषी प्रकाशन पुणे.
3. <https://mr.m.wiki.pedit>.
4. <https://pin.gov.in>
5. [https:// Maharashtra times.com](https://Maharashtra.times.com)
6. शाश्वत शेतीच्या दिशेने: सुरेश तळाशीलकर प्रकाशन, पुणे.

PEER REVIEWED &
INDEXED (SJIF) JOURNAL

ISSN : 2319-8648
Impact Factor : 7.139

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

**Adarsh Shikshan Sanstha Beed's
Art's Commerce and Science College**

Pimpalner (G.) Tq., Dist. Beed

One Day Interdisciplinary National Conference

Effect of Global Warming on Environment

जागतिक तापमान वाढीचे पर्यावरणावर होणारे परिणाम

27th December 2023



Chief Editor

Mr. Arun B. Godam

Mr. Bhandwalkar B. N.

Editor

Mr. Shendage V. R.

Dr. Kamble S. V.

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue (Indexed)

Peer Reviewed

ISSN : 2319 - 8648

Dec. 2023

SJIF Impact factor

Impact Factor : 7,139

Impact Factor – 7.139

ISSN – 2319-8648

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Dec. 2023

Special Issue on

Effect of Global Warming on Environment

Chief Editor

Mr. Arun B. Godam

Mr. Bhandwalkar B. N.

Editor

Mr. Shendage V. R.

Dr. Kamble S. V.

Co-Editor

Mr. Bhise D. K., Mr. Chopade V. B., Dr. Joshi R. S.,

Dr. Kale M. B., Mr. Newade S.S., Mr. Jadhav D.S.,

Mr. Bhandwalkar S. U., D., Mr. Shinde B. S.



Shaurya Publication , Latur

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue (Indexed)

Peer Reviewed

ISSN : 2319 - 8648

Dec. 2023

SJIF Impact factor

Impact Factor : 7.139

Index

1. Global Warming and Its Impact on Ecosystem, Agriculture and Human Health 08
Dr. Shivaji Ramachandra Katti
2. Comprehensive Analysis of Global Warming and its Environmental Impacts 14
Dr. Sayyad Shafiyoddin
3. India Towards Green Politics and Environmental Climate Change 18
Dr. H. M. Natikar,
4. Global warming – Causes, Consequences, and remedies 22
Dr. Maralihalli, Y. Y.
5. Effect of Global Warming On Environment 24
Shendage Vaibhav Ramu
6. Climate Change Adaptation – Need of the Hour 28
A.S. Kousadikar
7. Causes and Effects of Climate Change 32
Dr. Ashok Laxmanrao Gore
8. Impact of Global Warming On Indian Economy 36
Dr. Mule P. M
9. Global Warming: Causes, Effects and Solutions 39
Prof. Dr. Acharya R.D.
10. Monitoring and assessment of day today variation on concentration of Cucurbitaria and Melanospora / m³ of air in relation to meteorological conditions 42
Shafa Khan & Ware A.L.
11. Climate Change Effects on Indian Economy 46
Dr. Waghmare Poonam Manikrao
12. The Impact of Global Warming on the Aquatic Environment 50
Dr. Jogdand S.K.
13. Impact of Global Warming On Animals: An Ecological Perspective 52
T.S. Pathan
14. Impact of Climate Change on Biodiversity 54
Dr. G. B. Honna
15. Electronic Waste Impact on Environment and its Effect on Global Warming 58
Dr. Raut D. S.
16. Climate Change and its Multifaceted Impact on India's Economy: Challenges and Imperatives 61
Dr. S. B. Deshmukh
17. Global Warming And Environmental Threats. 64
Smita Basole
18. Avifaunal Study of Khadki Ghat Reservoir and their Tributaries, in Khadki Ghat and its Surrounding Area 66
Shubhangi A. Pimpale, Shaikh F.I. and Mohammad Ilyas.
19. Impact of Global Warming on *Gossypium* in Maharashtra 69
Manik khandare
20. Global warming: Influence on plant growth and regulation 71
Suman Ambadas Khedkar
21. Climate Change Policy In India 74
Shendage Vaibhav Ramu
22. Effect of Global Warming On Biodiversity 79
Dr. Ahuja Sangeeta Roshanlal
23. Impact of Climate Change On Coastal Area Of India 81
Dr. Chaugule Shetiba Bhima
24. Impact of Climate Change On Agriculture 85

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue (Indexed)

Dec. 2023

Peer Reviewed

SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648

Impact Factor : 7.139

Dr. Deshmukh R. K.	
25. Causes of Global Warming	88
Dr. Magar S. R.	
26. Carbon Emissions Impact of Climate Change	91
Dr. Kamble Sanjay Vishwanath	
27. Eco-friendly Agricultural Practices: Enhancing Soil Health and Food Security	94
Dr. Sirsat. P. S	
28. Biodiversity Hotspots in India.	99
Dr. D. S. Raut	
29. Impact of Global Warming on Agriculture Sector in Marathwada Region	103
Mrs. Vaishali P. Gholap	
30. Developing Economics and Carbon Footprint: An Economic study	107
Dr. Bhosale Swati Vilasrao	
31. Global Perspectives of Flood Risk and Climate Change	110
Dr. Shivaji Ramachandra Katti	
32. Health Threats and Climate Change	113
Dr. Kamble Sanjay Vishwanath	
33. Effect of Climatic Factors for Zea maysL. Production	116
M. S. Khandare	
34. Key Role of Climate Change In The India	119
Dr. Waghmare Poonam Manikrao	
35. Introduction to Climate Model	122
Dr. Sanjay K.Tupe	
36. Study the Impact of Global Warming on Agriculture Sector	125
Sonaji V. Gayakwad	
37. Preliminary Study on The Effect of Climate Change on Algal Biodiversity In Purna River In Sillod Tehsil of Chhatrapati Sambhajanagar District	130
Kedar Chobe and Dr. J. H. Sawdekar	
38. Impact of Global Warming on the Indian Economy: A Comprehensive Analysis	133
Dr. Bharat R.Dahe	
39. Impact of Global Warming on Environment	135
Ramesh K. Lahoti, Uddhav N. Chaudhar, Sandeep N.Sampal	
40. Floristic Studies in <i>Scleria Bergius</i> (Cyperaceae)	138
Dr. Shaikh Rafeeqe Ishakhoddin	
41. A Review on Global Warming And Biodiversity Conservation	141
Pushpa Gangasagar	
42. Faulty Waste Management Practices and its contribution to Global Warming	144
Dr. Vilas Aba Gaikwad	
43. Remote Sensing Technique and water Environment Monitoring	147
Pradnya R.Maheshmalkar¹, Rajeshwari C. Pangarkar¹, Archana D. Kusale¹, Nitin B. Gaikwad¹, Govind B. Munde¹, Satyawar N. Arsul¹	
44. Global Warming; Causes and Effect	152
Nagnath K. Dahiphale and Savita M. Sukte	
45. जागतिक तापमान वाढ कारणे व परिणाम श्री.पवार शरद सुर्यकांत	156
46. जागतिक तापमान वाढीची कारणे, परिणाम आणि उपाययोजना डॉ.सुनंदा एकनाथराव आहेर	159
47. जागतिक तापमान वृद्धीचे पर्यावरणावर होणारे परिणाम व प्रा. डॉ. अमित जनार्दन भोयटे	163
48. जागतिक तापमान वाढीचे पर्यावरणावर होणारे परिणाम श्री बाळासाहेब नामदेवराव भांडवलकर	166
49. व्यवसायिक पर्यावरण व पर्यावरणाच्या सामाजिक रचनेचा विकास प्रा. डॉ. सारीका दिगंबरराव गुड्डप	169

29 Impact of Global Warming on Agriculture Sector in Marathwada Region

Mrs. Vaishali P. Gholap

Commerce Research Student, Mrs. K.S.K. College Beed- 431 122, (M.S.) India.

Dr. Gholap P. N.*

H.O.D. Botany Dept. Kalikadevi Arts, Comm. And Science College Shirur kasar, Dist. Beed: 413 249 (MS)

ABSTRACT:

Food being the first and foremost basic need of the increasing population, the agriculture sector is considered to be or will continue to be the foremost concern of the Government's economic and social development plans. Agriculture is a primary sector of the Marathwada region economy as about 80% of the total population depends on it and its dependence continuous unabated.

Marathwada is a proposed state and geographical region of the Indian state of Maharashtra. The region coincides with the Aurangabad division of Maharashtra, Marathwada region was particularly affected by warm extremes than cold extremes based on day time indices.

According to the Central Research Institute for Dryland Farming, "The districts in Marathwada and Vidarbha face very high risk of Global Warming. Studies warn that if no action is taken, financial implications on account of damages due to Global Warming, climate change would be massive.

Climate resilient agriculture involves the use of techniques such as soil conservation practices, crop diversification and efficient irrigation systems to reduce vulnerability to extreme Global Warming effects like floods or droughts. Strengthening agricultural-based adaptation strategies involve empowering local communities with knowledge about how best to cope with changing climatic conditions so that they can better prepare for future challenges imposed by global warming. Improving water management includes measures such as watershed development projects, rainwater harvesting etc., which can help conserve scarce resources during times of drought.

The main approaches discussed in this paper are strengthening community-based adaptation strategies, promoting climate-resilient agriculture & improving water management systems.

Keywords: Agriculture, farming, communities, climate change.

Introduction:

Agriculture is a primary sector of the Marathwada region economy as about 80% of the total population depends on it and its dependence continuous unabated. Food being the first and foremost basic need of the increasing population, the agriculture sector is considered to be or will continue to be the foremost concern of the Marathwada region's economic and social development plans.

Marathwada is a proposed state and geographical region of the Indian state of Maharashtra. The region coincides with the Aurangabad division of Maharashtra; Marathwada region was particularly affected by warm extremes than cold extremes based on day time indices.

According to the Central Research Institute for Dryland Farming, "The districts in Marathwada and Vidarbha face very high risk of Global Warming. Studies warn that if no action is taken, financial implications on account of damages due to Global Warming, climate change would be massive.

Climate resilient agriculture involves the use of techniques such as soil conservation practices, crop diversification and efficient irrigation systems to reduce vulnerability to extreme Global Warming effects like floods or droughts. Strengthening agricultural-based adaptation strategies involve empowering local communities with knowledge about how best to cope with changing climatic conditions so that they can better prepare for future challenges imposed by global warming. Improving water management includes measures such as watershed development projects, rainwater harvesting etc., which can help conserve scarce resources during times of drought.

Marathwada is a region located in the state of Maharashtra in western India. It encompasses eight districts and is known for its rich history and cultural heritage. However, Marathwada has also been facing several issues in recent years. One of the major issues faced by Marathwada is the persistent drought and water scarcity. The region has been facing chronic water shortage due to the depleting ground water levels and inadequate rainfall. This has affected the agricultural sector, the main source of livelihood for the people of Marathwada, leading to reduced crop yields and economic hardship for farmers. Marathwada is a region with a rich cultural heritage and history, but it is also facing several pressing issues. Addressing these issues is crucial for the overall development and well-being of the people living in Marathwada. **Sirsat et al (2023)**

Literature review:

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue (Indexed)

Dec. 2023

Peer Reviewed

SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648

Impact Factor : 7.139

Swain, S; et al. [2017] Marathwada is affected by frequent anomalies in rainfall during Monsoon season, which accounts for almost 80 percent of the annual rainfall. The average annual rainfall over the division is 882 mm. almost three-fourths of the Marathwada division is covered by farmlands. Hence, drought continues to have a considerable impact on the life of farmers.

Jog, Sanjay [2014] The region also sees high instances of farmer suicides. According to government records, 422 farmers in Marathwada committed suicide in 2014. This was because of their inability to bear crop losses and a financial quandary made acute by water scarcity and an agrarian crisis.

Marathwada's troubled waters harm your bones" [2018] In some Marathwada districts recurring droughts have forced people to drink fluoride-contaminated groundwater from bore-wells which has inflicted debilitating fluorosis on many.

Jog, Sanjay [2014] 2014 was the third consecutive year of low rainfall, and when rainfall did occur it was sometimes untimely and damaged crops. Of the 422 suicides, 252 cases were due to an inability to repay agricultural loans. There have been more than 117 farmer suicides in the first two months of 2017.

Swain, S; et al. [2017] According to a study by IIT Bombay, the severe or extreme droughts have frequently occurred in major portions of Marathwada, in the last few decades.

Binswanger, [1980] after studying the risk in agricultural investments, risk averting tendencies of the farmers and available strategies for shifting risk. Concluded that farmers own mechanisms for loss management or risk diffusion are very expensive in arid and semi-arid regions.

Sujeet Deshmukh et. al. [2020] Weather and climate extremes have always posed serious challenges to society. Climate is a vital component in the lives and sustenance of the people and socio-economic evolution as a whole. Changes in extreme weather and climate events have significant impacts and are among the most serious challenges to society in coping with a changing climate.

Lavinia, [2011] The anthropogenic cause of current climate change has been identified by researchers and is a widely acknowledged issue in the political sphere during the last decades. The different emissions of greenhouse gases linked mainly with industrial production increase the global mean temperature via the greenhouse effect, affect the whole Earth system.

IPCC, [2013] IPCC has provided since the early 1990's proof of accelerated global warming and climate change. The global average temperature from 1998-2012 show a rise of 0.05 (+0.15 to -0.15) OC per decade, compared with a longer term rise of 0.12 (0.08-0.14) OC per decade over the period from 1951 to 2012.

Negi et al [2017] Some even sowed pre-soaked and larger quantities of seeds to get a better germination rate. Due to climatic uncertainties, some farmers also harvest pre-matured crops.

Macchi et al [2015] After experiencing crop failure in the Kharif season, we observed that some farmers increased their farming intensity in the Rabi season. The farmers, who experienced an early-season loss, re-sowed the same or different crops in the same season.

Objectives:

The present study is undertaken with the following specific objectives.

1. To assess the level of risk in the agricultural sector in Marathwada Region.
2. To find out total growth, development and preventive majors taken by farmers of the agricultural sector in Marathwada Region.

Methodology:

Information is collected from farmers, different authentic websites, journals and e-contents related to topics Agriculture as well as various reports of agencies, newspapers and news channels are search to collect data for current study.

Global Warming:

Since the Industrial Revolution, the global annual temperature has increased in total by a little more than 1 degree Celsius, or about 2 degrees Fahrenheit. Between 1880—the year that accurate recordkeeping began—and 1980, it rose on average by 0.07 degrees Celsius (0.13 degrees Fahrenheit) every 10 years. Since 1981, however, the rate of increase has more than doubled: For the last 40 years, we've seen the global annual temperature rise by 0.18 degrees Celsius, or 0.32 degrees Fahrenheit, per decade.

Since the Industrial Revolution, the global annual temperature has increased in total by a little more than 1 degree Celsius, or about 2 degrees Fahrenheit. Between 1880—the year that accurate recordkeeping began—and 1980, it rose on average by 0.07 degrees Celsius (0.13 degrees Fahrenheit) every 10 years. Since 1981, however, the rate of increase has more than doubled: For the last 40 years, we've seen the global annual temperature rise by 0.18 degrees Celsius, or 0.32 degrees Fahrenheit, per decade.

Global warming occurs when carbon dioxide (CO₂) and other air pollutants collect in the atmosphere and absorb sunlight and solar radiation that have bounced off the earth's surface. Normally this radiation would escape

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue (Indexed)

Dec. 2023

Peer Reviewed

SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648

Impact Factor : 7.139

into space, but these pollutants, which can last for years to centuries in the atmosphere, trap the heat and cause the planet to get hotter. These heat-trapping pollutants—specifically carbon dioxide, methane, nitrous oxide, water vapor, and synthetic fluorinated gases—are known as greenhouse gases, and their impact is called the greenhouse effect.

Scientists agree that the earth's rising temperatures are fueling longer and hotter heat waves, more frequent droughts, heavier rainfall, and more powerful hurricanes.

Agriculture sector: Agriculture all over the world is burdened with risk and insecurity. In spite of several schemes designed for promoting and protecting the interests of Farmers, reports of suicides by several Farmers due to loss of income for various reasons including crop failure and the after effects of globalization are appearing in the press now-a-days. Agricultural Production and farm incomes in India are frequently affected by natural disasters such as drought, floods, cyclones, storms, landslides and earthquakes.

Changes in rainfall pattern in Marathwada, a region in the Indian state of Maharashtra, has experienced significant changes in its rainfall pattern in recent years.

Some of the changes include:

Late onset of monsoon: The monsoon season, which is crucial for agriculture in Marathwada, has been starting later in recent years, leading to a shorter growing season for crops.

Unusual weather events: The region has also experienced unusual weather events, such as hailstorms, which can cause significant damage to crops and further stress for farmers.

Decreased rainfall: The region has seen a decrease in overall rainfall, with many areas experiencing drought-like conditions. This has led to reduced crop yields and increased stress for farmers.

Unpredictable rainfall: The rainfall patterns in Marathwada have become increasingly unpredictable, with heavy rains in some areas and drought in others. This makes it difficult for farmers to plan and grow crops, leading to increased uncertainty and risk.

Started losing Grains & pulses production in Marathwada: The changes in rainfall patterns and other factors affecting agriculture in the Marathwada region of Maharashtra, India, have had a significant impact on the production of milk, pulses, and grains in the area. Some of the impacts include:

Reduced grain production: The decrease in rainfall and increased frequency of drought has led to a reduction in grain production in Marathwada. This includes staple crops such as maize, sorghum, and wheat, which are critical for food security in the region. Decreasing in water bodies and water structures in Marathwada. The decrease in water bodies and water structures in Marathwada, a region in the state of Maharashtra, India, is a major issue. The region is facing severe water scarcity due to the combined effects of decreasing rainfall, overexploitation of groundwater resources, and poor water management practices. The result is a reduction in the number of water bodies and water structures such as tanks, wells, and lakes, which are essential for the region's agriculture and drinking water needs.

Decreased pulse production: The lack of rainfall and water stress has led to a decrease in pulse production in Marathwada. Pulses are an important source of protein and are widely grown in the region.

Reduced milk production: The stress on livestock due to drought and lack of feed has led to a decrease in milk production in Marathwada. This has a significant impact on the income of farmers who rely on dairy for a livelihood.

The reasons for this decline include:

Climate change: The region is facing decreased rainfall patterns and longer dry spells, leading to a decrease in the water level in water bodies.

Poor water management: Inefficient water management practices such as leaky irrigation systems and unplanned urbanization have contributed to the decline of water bodies and structures.

Over extraction of groundwater: The excessive pumping of groundwater for irrigation and other purposes is leading to the depletion of the groundwater table.

Deforestation: The removal of trees and vegetation has led to a decrease in the amount of water available in the region.

Conclusion:

Assessing farmers' perception of an adaptation to Global Warming changing climatic conditions and their outcomes is essential for effective policymaking towards achieving food security and farmers' wellbeing.

References:

[1] Binswanger, H.P., [1980] "Attitude Towards Risk: Experimental Measurement in Rural India". American Journal of Agricultural Economics, vol. 63, No 3.

[2] IPCC [2014] Climate Change 2014: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change.

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue (Indexed) Dec. 2023	Peer Reviewed SJIF Impact factor	ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139
--------------------------------------	-------------------------------------	---

- [3] IPCC [2013] Climate Change, pp. 37–39. Technical Summary.
- [4] Jog Sanjay [2014] "422 farmer suicides in 2014 in Marathwada gives BJP govt the jitters | Business Standard News". Business Standard India. Business-standard.com. Retrieved 29 May 2015.
- [5] Lavinia, Baumstark, [2011] Investment Strategies for Climate Change Mitigation.
- [6] Macchi M., Gurung A.M., Hoermann B. [2015] Community perceptions and responses to climate variability and change in the Himalayas. *Clim Dev.* 7 (5) (2015), pp. 414–425.
- [7] Negi V.S., Maikhuri R.K., Pharswan D., Thakur S., Dhyani P.P. [2017] Climate change impact in the Western Himalaya: people's perception and adaptive strategies. *Mt. Sci.*, 14 (2) (2017), pp. 403–416.
- [8] "Marathwada's troubled waters harm your bones" (2018). People's Archive of Rural India. <https://ruralindiaonline.org/en/articles/marathwadass-troubled-waters-harm-your-bones/>
- [9] Pritha Datta, Bhagirath Behera, Dil Bahadur Rahut [2022] "Climate change and Indian agriculture: A systematic review of farmers' perception, adaptation, and transformation" <https://doi.org/10.1016/j.envc.2022.100543>
- [10] Sirsat D.D. and Sirsat S.D. [2023] Impacts of Climate Change on Marathwada Region in Maharashtra, India. *IJNRD* | Volume 8, Issue 6 June 2023 | ISSN: 2456-4184 | IJNRD.ORG, https://drive.google.com/file/d/15FTYEiogi9ZLzblceyyz6unDOn_4pXaq/view?usp=drivesdk
- [11] Sujeet Deshmukh [2020] *International Journal of Current Microbiology and Applied Sciences* ISSN: 2319-7706 Special Issue-11 pp. 3348-3354 Journal homepage: <http://www.ijcmas.com>
- [12] Swain, S; et al. [2017] "Application of SPI, EDI and PNPI using MSWEP precipitation data over Marathwada, India". 2017 IEEE International Geosciences and Remote Sensing Symposium (IGARSS). Vol. 2017. pp. 5505–5507. doi:10.1109/IGARSS.2017.8128250. ISBN 978-1-5090-4951-6. S2CID 26920225.



E-ISSN 2347-2677

P-ISSN 2394-0522

<https://www.faunajournal.com>

IJFBS 2023; 10(5): 43-45

Received: 01-07-2023

Accepted: 04-08-2023

TS Pathan

Department of Zoology,
Kalikadevi Arts Commerce and
Science College, Shirur Kasar
Dist. Beed, Maharashtra, India

Shaikh Yasmeen

Dr. Rafiq Zakaria College for
Women, Aurangabad,
Maharashtra, India

PS Kharat

Nutan Mahavidyalaya, Selu,
Dist. Parbhani, Maharashtra,
India

Cadmium induced lipid alteration in the bivalve mollusk, *Lamellidens marginalis* during monsoon season

TS Pathan, Shaikh Yasmeen and PS Kharat

Abstract

Freshwater bivalves *Lamellidens marginalis* were exposed to acute cadmium chloride for 96 hrs. After 96 hours of acute treatment the different body parts; mantle, gill, gonad, hepatopancreas, siphon, foot, anterior adductor muscle and posterior adductor muscle of the bivalves were separated, dried in the oven and their lipid contents were estimated. The data of the present findings suggest that there was an adverse toxic effect of cadmium chloride on the bivalve *Lamellidens marginalis*. After acute exposure to cadmium chloride, lipid content of mantle, gill, gonad, hepatopancreas, siphon, foot, anterior adductor muscle and posterior adductor muscle was found altered. In acute exposure of cadmium chloride the average lipid content was changed significantly.

Keywords: *Lamellidens marginalis*, cadmium chloride, lipid content, toxicity

Introduction

Bivalves belong to phylum Mollusca, which is second largest phylum (Verma and Prakash, 2020a) [16]. The bivalves are commonly available organisms that are abundant in the fresh water as well as in the marine environment. They have been suggested as ideal contamination indices in aquatic ecosystems because of their wide distribution, extensive population, sedimentary nature and the ability to accumulate contaminants, however, anthropogenic activities, electronic wastes and microplastics in general influence their distribution (Verma and Prakash, 2020b; Prakash and Verma, 2022; Verma and Prakash, 2022) [17, 7, 18] and overall animal biodiversity (Ashok, 2017; Verma, 2017) [3, 15].

Most information about the environmental pollutants on aquatic animals has been obtained from mortality studies. The copper sulphate is used as molluscicide to control terrestrial and aquatic mollusks. The heavy metals are a serious threat to aquatic environment, particularly the invertebrate species because of their toxicity and tendency to accumulate in such delicate organisms, which lead to increased effects due to bio magnification in the food chain (Ali and Naaz, 2013; Ali, 2014; Mahajan *et al.*, 2014 and Sangeetha *et al.*, 2015) [1, 2, 5, 11]. Often very little is known about disturbed physiological and biochemical processes within an organism following exposure to environmental poisons. To better understand potential harmfulness of various pollutants, the biochemical assessment after exposure to pollutants of different nature plays an important role. The lipid metabolite is an important constituent of animal tissue, which plays a prime role in energy metabolism.

Lipids are also important in cellular membranes. Long before, Shigmastus and Takeshita (1959) [12] observed that after glycogen lipids were used as an energy source. Lipids are used as energy reservoir and these are stored and transported in the form of glycerol and esters. Nagabhushnam and Kulkarni (1987) [12] studied the lipid levels in the prawn, *Macrobrachium kistnensis* when exposed to thiodan and fenthioate. Verma and Tank (1983) [14] studied the effect of pollutants on the tissue of fish *Notopterus notopterus*. Rao *et al.* (1987) [8] studied biochemical composition in respect to pH and fluoride in the bivalve, *Indonaita caeruleus*. Some authors studied the effect of cadmium on some freshwater bivalves including Yasmeen (2019) [20], Yasmeen and Pathan (2021) [21] and Yasmeen *et al.* (2021) [22] on *Lamellidens*. Present work was designed to study the total lipid content from different body parts of *Lamellidens marginalis* after acute exposure to cadmium chloride.

Corresponding Author:**Shaikh Yasmeen**

Dr. Rafiq Zakaria College for
Women, Aurangabad,
Maharashtra, India

Materials and Methods

After collection of the animals from habitat, they were immediately transported to the laboratory. The fouling and mud on shell valves were removed without disturbing the siphonal regions. The equal sized animals (90-100 mm shell length) were grouped and kept in sufficient quantity of water (animal/liter) in aquaria with aeration for 24 hrs to adjust the animals in laboratory conditions (with renewal of water at interval of 12 to 13 hrs). No food was given during acclimation time and during experiments. After 24 hrs, 05 groups of animals of almost equal size (90-100 mm shell

length) were formed and each group with 10 animals including control group and exposed to different test concentrations of cadmium for static bioassay tests. The stock solution of cadmium was prepared by was made dissolving appropriate quantity of cadmium chloride ($CdCl_2 \cdot 2\frac{1}{2}H_2O$ AR Grade CDH Bombay) in double distilled water. The pH of the water is brought between 6.9 and 7.1 by adding 1N HCl (due to insolubility of cadmium in reservoir water having 7.6 to 8.1).

Result and discussion

Table 1: Changes in the lipid content from different body parts of *Lamellidens marginalis* after exposure to acute toxicity tests of cadmium in Monsoon season

Biochemical constituents	Control	Lc0	Lc50
Mantle	4.883±0.049	5.245±0.049 (7.42%) ***	5.064±0.049 (3.70%)* (3.45%) ^o
Gill	5.848±0.049	3.979±0.049 (31.96%) ***	6.271±0.049 (7.23%) *** (57.60%) ^{ooo}
Gonad	4.401±0.049	2.713±0.049 (38.36)***	7.536±0.049 (71.23%) *** (177.78%) ^{ooo}
Hepatopancreas	5.305±0.049	5.546±0.049 (4.55%) **	7.053±0.049 (32.96%) *** (27.18%) ^{ooo}
Siphon	5.426±0.049	3.919±0.049 (27.78%) ***	6.148±0.048 (13.30%) *** (56088%) ^{ooo}
Foot	6.168±0.327	6.933±0.049 (12.40%)*	8.258±0.049 (33.88%) *** (19.12%) ^{ooo}
Anterior Adductor muscle	4.461±0.049	2.593±0.049 (41.88%) ***	6.872±0.049 (54.06%) *** (165.03%) ^{ooo}
Posterior Adductor muscle	5.185±0.049	3.375±0.049 (34.89%) ***	5.124±0.049 (1.17%) (57.81%) ^{ooo}

(Bracket values shows percentage difference) (*, o, $p < 0.05$, **, oo $p < 0.01$, ***, ooo $p < 0.001$, *, compared to control group, 0- compared to Lc50 group)

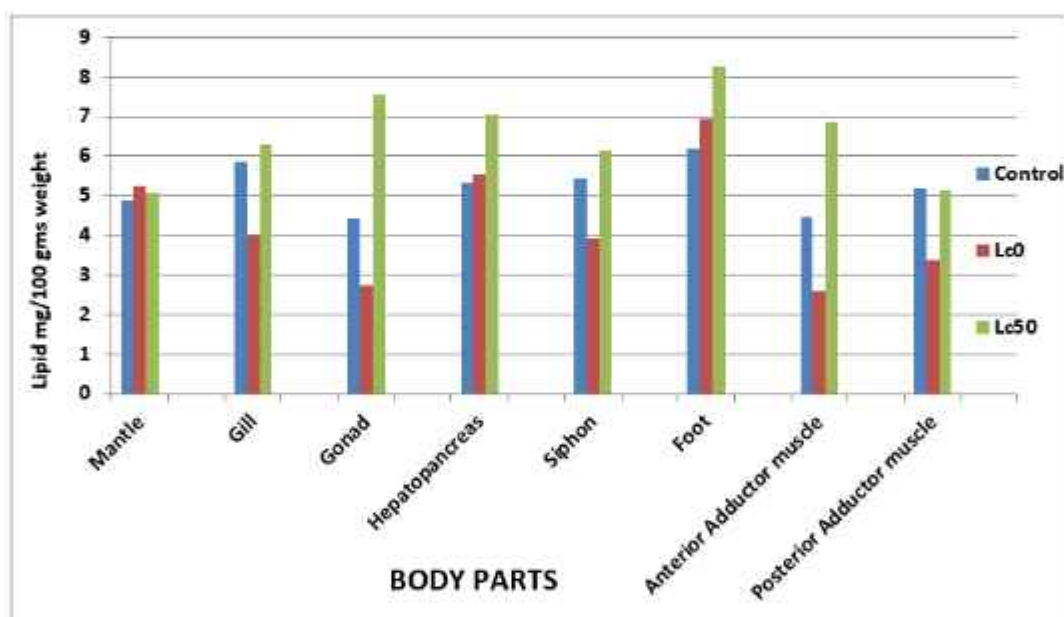


Fig 1: Changes in the lipid content from different body parts of *Lamellidens marginalis* after exposure to acute toxicity tests of cadmium in monsoon season

In control group the content increased from foot (6.168±0.327) followed by gill (5.848±0.094), siphon (5.426±0.491), hepatopancreas (5.305±0.049), posterior adductor muscle (5.185 ± 0.049), mantle (4.883±0.049), anterior adductor muscle (4.461±0.049) and gonad (4.401±0.049). Posterior adductor muscle, siphon, hepatopancreas and gill showed almost equal amount of content. Mantle gill and anterior adductor muscle also showed equal amount of content. In Lc0 group the content highest values from foot (6.933 ± 0.049) followed by hepatopancreas (5.546±0.049), mantle (5.245 ± 0.049), gill (3.979±0.049), siphon (3.919±0.049), posterior adductor muscle (3.375±0.049), gonad (2.713±0.049) and anterior adductor muscle (2.593±0.049). Mantle and hepatopancreas, gill,

siphon and posterior adductor muscle, and gonad and anterior adductor muscle showed almost equal amount of content. In Lc50 group increased value from foot (8.258±0.049) followed by gonad (7.536±0.049) hepatopancreas (7.053±0.049), anterior adductor muscle (6.872±0.049), gill (6.271±0.049), Siphon (6.148±0.048), posterior adductor muscles 2+ 0.049) and mantle (5.064 ± 0.049). Gonad and hepatopancreas, gill, siphon and anterior adductor muscle, mantle and posterior adductor muscle showed almost equal amount of content.

In Lc0 group when compared to control the values increased significantly from foot (12.40% $p < 0.01$) followed by mantle (7.42% $p < 0.01$) and hepatopancreas (4.55% $p < 0.01$) and decreased significantly from anterior adductor muscle

(41.88% $p < 0.01$) followed by gonad (38.36% $p < 0.01$) posterior adductor muscle (38.49% $p < 0.01$), gill (3 1.96% $p < 0.01$) and siphon (27.78% $p < 0.01$).

In LCs0 group when compared to control group the content increased significantly from anterior adductor muscle (54.06% $p < 0.01$), followed by foot (33.88% $p < 0.01$), siphon (13.30% $p < 0.01$) and mantle (3.70% $p < 0.05$) and decrease significantly from gonad (71.23% $p < 0.01$) followed by hepatopancreas (32.96% $p < 0.01$), gill (7.23% $p < 0.01$) and posterior adductor muscle (1.17% non-significant). On the other hand compared to LC0, L50 group showed increased significantly from anterior adductor muscle (165.03% $p < 0.01$) followed by posterior adductor muscle (57.82% $p < 0.01$), siphon (56.88% $p < 0.01$) and foot (19.12% $p < 0.01$) and decreased value from gonad 177.78% $p < 0.01$) followed by gill (57.60% $p < 0.01$), hepatopancreas (27.18% $p < 0.01$) and mantle (3.45% $p < 0.05$).

Depletion of lipid content in animal tissue after exposure to various pollutants was reported by several investigators. Kamble and Rao (2010) [4], while studying the acute toxicity of Thiodon and Ekalux on the freshwater lamellibranch mollusk, *Lamellidens corrianus*, observed decrease in lipid contents in different body parts. Villalan *et al.* (1990) [19] observed decreasing lipid content due to short term cadmium toxicity in the prawn, *Macrobrachium idela*. Rao *et al.* (1987b) [9] reported the lipid reduction in different tissues of the bivalve, *Indonaia caeruleus* when exposed temperature and pH stress. A marked fall in the lipid level in all the tissues indicates a rapid initiation of breakdown of lipid. Lipid is a food reservoir, store and transport in the form of di, tri-glycerol's and esters. They are major structural components of the membrane. The liberated energy from the lipid can be used during crisis (Rainbow and White, 1989; Swami *et al.*, 1983) [10, 15]. Decrease in lipid content in adductor muscle of *L. marginalis* was possibly due to stress conditions caused by toxicity of cadmium chloride on lipid metabolism or due to enhanced lipolytic activity as a consequence of increased metabolic demands following exposure to the toxic stress of pesticide.

Acknowledgments

The authors express sincere thanks to the Capt. Dr. Maqdoom Farooqui Sir, Principal, Dr. Rafiq Zakira College for Women, Aurangabad for their valuable guidance.

References

1. Ali AS, Naaz I. Earthworm biomarkers: The new tools of environmental impact assessment Biosc. Res Comm. 2013;6(2):163-169
2. Ali AS. Responses of the earth worm, *Eisenia foetida* coelomocytes to aluminium chloride Biosc. Biotech Res Comm. 2014;7(1):42-45.
3. Ashok KV. Necessity of Ecological Balance for Widespread Biodiversity. Indian Journal of Biology. 2017;4(2):158-160.
4. Kamble NA, Kamble SB. Effect of lead acetate toxicity on biochemical components from select tissue in the snail, *Bellamya bengalensis*. J Aqua. Biol. 2010;25(1):144-150.
5. Mahajan PR. Alteration in lipid contents of fresh water bivalve, *Lamellidens marginalis* exposed to heavy metal salt lead nitrate. Cibtech Journal of Bio-Protocol. 2014;3(3):21-23.
6. Nagabhushnam R, Kulkarni GK. Fresh water palaemonid prawn, *Macrobrachium kistnensis*-effect of heavy metal pollutants. Proc. Indian Sci. Acad. 1981;547(3):380-386.

7. Prakash S, Verma AK. Anthropogenic activities and Biodiversity threats. International Journal of Biological Innovations. 2022;4(1):94-103.
8. Rao KR, Kulkarni DA, Pillai KS, Mane UH. Effect of fluoride on freshwater bivalve molluscs, *Indonesiacalculus* in relation to the effect of PH biochemical approach. Proc. Nat. Symp. Biotoxicol; c1987a. p. 13-20.
9. Rao KR, Muley SD, Mane UH. Impact of some ecological factors on ecological factors on cholesterol content from soft tissue of freshwater bivalve, *Indonaia caeruleus*. Hydrobiol. 1987b;3(6):67-69.
10. Rainbow PS, White SL. Comparative strategies of heavy metal accumulation by crustaceans: Zinc, copper and cadmium in a decapod, an amphipod and a barnacle. Hydrobiologia. 1989;174:245-262.
11. Sangeetha R, Sangeetha PM, Jothikumari R, Balasubramiam SE. Effect of selected organophosphate compounds on the survival of an edible bivalve fresh water moluscan Int. Journal of Institutional Pharmacy and Life Sciences. 2015;5(1):84-91
12. Shigmatus H, Takeslita H. On the change in the weight of fat body and its chief constituents in the silkworm *Bombyx mori* L. during metamorphosis. Apl. Ent. Zool. Japan. 1959;3:123-126.
13. Swami KS, Jaganath Rao K, Satyavelu Reddy K, Moorthy S, Lingarmoorthy CS, Chitty, *et al.* The possible metabolic diversion adopted by the freshwater mussels to control the toxic metabolic effect of selected pesticides. Indian J. Comp. Anim. Physiol. 1983;1:95-103.
14. Verma SR, Tonk IP. Effect of sublethal concentration of mercury on the composition of liver, muscle and ovary of *Notopterus notopterus*. Water Air Soil Pollu. 1983;20:287-292.
15. Verma AK. Environmental Ethics: Need to Rethink. International Journal on Environmental Sciences. 2017;8(1):7-9.
16. Verma AK, Prakash S. Status of Animal Phyla in different Kingdom Systems of Biological Classification. International Journal of Biological Innovations. 2020a;2(2):149-154.
17. Verma AK, Prakash S. E-wastes and their impact on environment and public health. International Journal of Applied Research. 2020b;6(9):164-168.
18. Verma AK, Prakash S. Microplastics as an emerging threat to the fresh water fishes: A review. International Journal of Biological Innovations. 2022;4(2):368-374.
19. Villalan P, Narayana KR, Ajnal KS. Biochemical changes due to short term cadmium toxicity in the prawn, *Macrobrachium idela*. Proc. Pollut. Res. Young Scient. Sem. 1990, 138-140.
20. Yasmeen S. Cadmium induced histopathological alterations in female gonad of freshwater bivalve mollusks, *Lamellidens marginalis* during summer season. International Journal of Biological Innovations. 2019;1(2):73-77.
21. Yasmeen S, Pathan TS, Pawar RT. Effect of cadmium chloride on glycogen level in some organs of freshwater bivalve, *Lamellidens marginalis*. International Journal of Biological Innovations. 2021;3(2):367-372.
22. Yasmeen, Shaikh, Pathan TS. Behavioural Response in Freshwater Bivalve Mollusk, *Lamellidens marginalis* due to Acute Toxicity of Cadmium Chloride. International Journal of Biological Innovations. 2021;3(1):148-153.

Changes in the lipid content of Bivalve mollusks *Lamellidens marginalis* after Acute toxicity of cadmium in summer.

T.S. Pathan,* Shaikh Yasmeen ** & P. S. Kharat***

*Department of Zoology, Kalikadevi Arts, Commerce and Science College, Shirur Kasar
Dist. Beed. (M. S.) India.

**Department of Zoology, Dr. Rafiq Zakaria College for Women, Aurangabad, (M. S.) India.

***Dept. of Zoology, Nutan Mahavidyalaya, Selu, Dist. Parbhani. (MS) India

Corresponding author: shaikhyasmeen7862@gmail.com

Abstract: Cadmium (Cd) is an environmental toxic metal implicated in lipid abnormalities. Toxicity of cadmium on some metabolic processes can lead to disturbances and imbalance of various physiological activities. The present study reflects the effect of cadmium chloride on lipid in some vital organs of the fresh water Bivalve mollusks *Lamellidens marginalis*. The bivalve were treated with different concentrations of cadmium chloride, mortality rate was noted up to 96 h. The lipids were estimated to study the stress caused by the cadmium chloride as a toxicant. The results showed a significant decline in the total lipids in different. The significant role of cadmium chloride in some vital organs of the experimental animal is discussed and the results correlated and corroborated with the findings of the earlier researchers.

Keywords: *Lamellidens marginalis*, Cadmium chloride, lipid content, Toxicity

Introduction:

Most information about the environmental pollutants on aquatic animals has been obtained from mortality studies. The heavy metals are a serious threat to aquatic environment, particularly the invertebrate species because of their toxicity and tendency to accumulate in such delicate organisms, which lead to increased effects due to bio magnification in the food chain.(Ali and Naaz 2013, Ali 2014, Mahajan 2014 and Sangeetha *et al.*, 2015).

Often very little is known about disturbed physiological and biochemical processes within an organism following exposure to environmental poisons. To better understand potential harmfulness of various pollutants, the biochemical assessment after exposure to pollutants of different nature plays an important role. The lipid metabolite is an important constituent of animal tissue, which plays a prime role in energy metabolism.

Lipids are also important in cellular membranes. Long before, Shigmastus and Takeshita, (1959) observed that after glycogen lipids were used as an energy source. Lipids are used as energy reservoir and these are stored and transported in the form of glycerol and esters. Naga-bhushnam and Kulkarni (1981) studied the lipid levels in the prawn, *Macrobrachium kistnensis* when exposed to thiodan and fenthioate.

Verma and Tank, (1983) studied the effect of pollutants on the tissue of fish *Notopterus notopterus*. Rao *et al.*, (1987) studied biochemical composition in respect to pH and fluoride in the bivalve *Indonaiia caeruleus*. Present work was designed to study the lipid content from different body parts of *Lamellidens marginalis* after acute exposure to cadmium chloride.

Heavy metals are recognized as a strong biotoxicants, because of their persistent nature and cumulative action to the aquatic flora and fauna (Sharma and Agrawal, 2005). Phospholipids, also called structural lipids, are playing an important role in the cell membranes formation (Zam-bare, 1991; Waykar, 2004; Martinez-Pita *et al.*, 2011).

Shaikh, (2011) has also studied the lipid alterations in various animals after exposure to toxicants.

MATERIAL AND METHODS:

After collection of the animals from habitat, they were immediately transported to the laboratory. The fouling and mud on shell valves were removed without disturbing the siphonal regions. The equal sized animals (90-100 mm shell length) were grouped and kept in sufficient quantity of water (animal/liter) in aquaria with aeration for 24 hrs to adjust the animals in laboratory conditions (with renewal of water at interval of 12 to 13 hrs). No food was given during acclimation time and during experiments. After 24 hrs, 05 groups of animals of almost equal size (90-100 mm shell length) were formed and each group with 10 animals including control group and exposed to different test concentrations of cadmium for static bioassay tests. The stock solution of cadmium was prepared by was made dissolving appropriate quantity of cadmium chloride ($\text{CdCl}_2 \cdot 2\frac{1}{2}\text{H}_2\text{O}$ AR Grade CDH Bombay) in double distilled water. The pH of the water is brought between 6.9 and 7.1 by adding 1N HCl (due to insolubility of cadmium in reservoir water having 7.6 to 8.1).

RESULTS AND DISCUSSION:

In control group the content showed highest value from gonad (9.042 ± 0.122) followed by hepatopancreas (4.357 ± 0.301), foot (2.914 ± 0.093), gill ($2.573 - 0.153$), siphon (1.588 ± 0.195), posterior adductor muscle (1.528 ± 0.195), anterior adductor muscle (1.448 ± 0.159) and mantle (1.266 ± 0.061). Mantle, siphon, anterior adductor muscle and posterior adductor muscle showed almost equal amount of content. In LC0 group content showed increased from gonad (8.398 ± 0.245) followed by gill (4.256 ± 0.129), hepatopancreas (3.897 ± 0.272), foot (2.933 ± 1.08), mantle (2.814 ± 0.184), siphon (2.39 ± 0.121), anterior adductor muscle (1.866 ± 0.219) and posterior adductor muscle (1.715 ± 0.735). Mantle and hepatopancreas, siphon and foot, anterior adductor muscle and posterior adductor muscle showed almost equal amount of content.

In LC50 group content showed highest value from gonad (15.45 ± 3.068) followed by hepatopancreas (9.321 ± 0.592), gill (8.608 ± 1.942), foot (3.477 ± 0.195), siphon (2.371 ± 0.484), posterior adductor muscle (2.230 ± 0.061), anterior adductor muscle (1.969 ± 0.229) and mantle (1.647 ± 0.172). Mantle and anterior adductor muscle siphon and posterior adductor muscle showed almost equal amount of content.

In LC0 group when compared to control group significantly increase from mantle (122.28 % $P < 0.01$), followed by gill (65.42 % $P < 0.01$) and siphon (50.5 % $P < 0.01$), anterior adductor muscle and foot (28.86, 12.24 and 0.653 showed no significant respectively) and decreased from gonad (7.13 % $P < 0.05$) and hepatopancreas (10.56%) showed no significant change.

In LCs0 group compared with control group showed highest significancy from gill (234.56 % $P < 0.01$) followed by hepatopancreas (113.94 % $P < 0.01$), gonad (70.87 % $P < 0.05$), posterior adductor muscle (45.95 % $P < 0.01$), anterior adductor muscle (36.08 % $P < 0.05$), mantle (30.10, % $P < 0.05$), foot (19.33 % $P < 0.05$) and siphon (49.31%) showed non significant increased from hepatopancreas (139.19 % $P < 0.01$) followed by gill (102.26 % $P < 0.05$), gonad (83.98 % $P < 0.05$), mantle (41.48 % $P < 0.01$) and posterior adductor muscle, foot and anterior adductor muscle (30.03, 18.55 and 5.52 %) showed non significant respectively and decreased from siphon (0.796 %) non significant.

Fat depots are important source of energy. Lipid metabolisms play an important role under stress condition. In the present experiments lipid content in all tissues of *Lamellidens marginalis* was observed during acute exposure of cadmium chloride. An increase in lipid contents is attributed to the inhibition of energy activity of lipid metabolism after heavy metal treatment.

Coley and Johnson (1973) also described the inhibition of lipase activity after organophosphate exposure. Gangshettiwar (1986) noted an increase in lipid level in the prawn, *M. Lamerrii* after exposure to phenol. Jaiswal (1986) also observed a rise in the lipid content during exposure to lethal and sub-lethal concentration of naphthalene.

According to Rao and Ramamurthi, (1982) the increase in activity of enzyme lipase is for increasing lipolytic activity to meet the increased demand of energy during stress. The lipid alterations in various animals after exposure to toxicants have been studied by many workers, (Coley and Jenson, 1973; Bhagyalakshmi, 1981; Patil 1986 and Chaudhari 1988).

Rao, (1979) stated that considerable decrease in total lipids in tissue might be due to drastic decrease in glycogen content in the same tissue which is an immediate source of energy during toxic stress condition. After glycogen, lipid content may be used for energy production to overcome toxic stress.

Some workers support the results in which lipid content decreases in animals after pollutant exposure. Copuzzi and Lancaster, (1981) reported significant decrease in lipids of post larval lobsters when exposed to pollutants. Kulkarni *et al.*, (1984) have also studied the effect of pollutants on lipid content of the organs of leech *Hirudi biramnica* and demonstrated decreased lipid content.

Lipids play an important role in energy metabolism after glycogen lipids are used as energy source (Shigmatus and Takeshita, 1959). Swami *et al.*, (1983) suggested a shift in carbohydrate and protein metabolism to lipid synthesis in *Lamellidens marginalis* exposed to flodit and metacid.

The increase in lipid content of digestive gland after toxic stress in the bivalve, *Lamellidens marginalis* can be explained on the basis of observations made by Coley and Jensen, (1973).

Values are expressed as mg/100mg dry weight of tissues. \pm indicates standard deviation of three independent replications. + or - indicates % variation over control.

Table: Changes in the lipid content from different body parts of *Lammellidens marginalis* after exposure to acute toxicity tests of cadmium in summer season

Biochemical constituents	Control	Lc ₀	Lc ₅₀
Mantle	1.266 ± 0.061	2.814 ± 0.184 (122.28%) ***	1.647 ± 0.172 (30.10%) * (41.48%) ^{oo}
Gill	2.573 ± 0.153	4.256 ± 0.129 (65.42%) ***	8.608 ± 1.942 (234.56%) ** (102.26%) ^o
Gonad	9.042 ± 0.122	8.398 ± 0.245 (7.13%)*	15.45 ± 3.068 (70.87%) * (83.98%) ^o

Hepatopancreas	4.375 ±0.301	3.897 ±0.272 (10.56%)	9.321 ±0.592 (113.94%) ^{***} (139.19%) ^{ooo}
Siphon	1.588 ±0.195	2.39 ±0.212 (50.51%) ^{**}	2.371 ±0.484 (49.31%) (0.796%)
Foot	2.914 ±0.093	2.933 ±1.08 (0.653%)	3.477 ±0.195 (19.33%) [*] (18.55%)
Anterior Adductor muscle	1.448 ±0.159	1.866 ±0.219 (28.86%)	1.969 ±0.229 (36.08%) [*] (5.52%)
Posterior Adductor muscle	1.528 ±0.195	1.715 ±0.735 (12.24%)	2.230 ±0.061 (45.95%) ^{**} (30.03%)

(Bracket values shows percentage difference) (*, o, P<0.05, **, oo P<0.01, ***,ooo P<0.001, *, compared to control group, 0-compared to Lc₅₀ group)

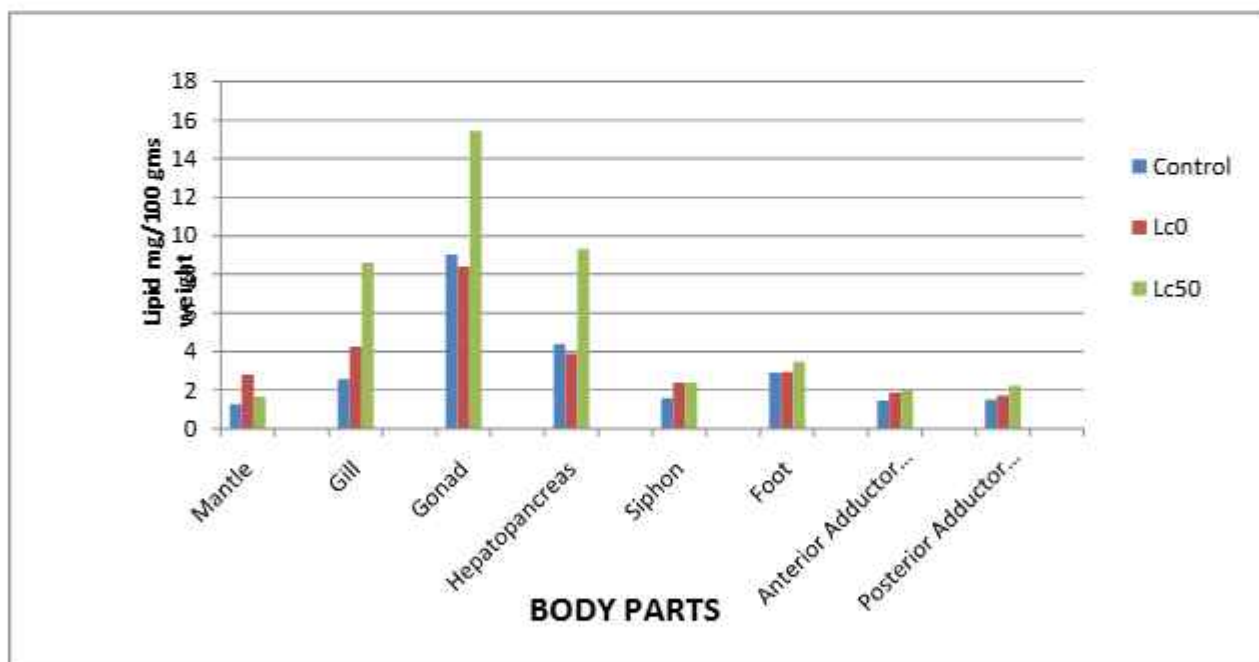


Fig: Changes in the lipid content from different body parts of *Lamellidens marginalis* after exposure to acute toxicity Tests of cadmium in summer season

Acknowledgments:

The authors express sincere thanks to the Capt. Dr. Maqdoom Farooqui Sir, Principal, Dr. Rafiq Zakira College for Women, Aurangabad for their valuable guidance.

REFERENCES:

Ali AS (2014): Responses of the earth worm, *Eisenia foetida* coelomocytes to aluminium chloride Biosc. Biotech Res Comm Vol.7 (1) 42-45

Ali AS and I Naaz (2013): Earthworm biomarkers: The new tools of environmental impact assessment Biosc. Res Comm. Vol 6 (2) 163-169

Coley R.M. and Jensen R. B. (1973): Lipid, 8:43.

Gangshettiwar (1986): Effect of Pherol poisoning on the physiology of the prawn, *Macrobrachium lamerrii*. PhD Thesis, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad.

Kulkarni G. K., C.S.K. Anannd and A. Bhaskar Rao (1984): Effect of some pesticides on the rate of survival and biochemical constituents of the reproductive organs of a freshwater leech, *Hirudo birammica* Poll. Res. 1:1-5.

Mahajan P. R. (2014): Alteration in lipid contents of fresh water bivalve, *Lamellidens marginalis* exposed to heavy metal salt lead nitrate. Cibtech Journal of Bio-Protocol. 3(3): 21-23.

Nagabhushnam R. and Kulkarni G. K. (1981): Fresh water palaeomonid prawn, *Macrobrachium kistnensis*-effect of heavy metal pollutants. Proc. Indian Sci. Acad. 547(3):380-386.

Rao K.R., D.A. Kulkarni, K.S. Pillai and U.H. Mane (1987): Effect of fluoride on freshwater bivalve molluscs, *Indonaiia caeruleus* in relation to the effect of PH biochemical approach. Proc. Nat. Symp. Biototoxicol. pp. 13-20.

R.K. Sharma, M. Agrawal (2005): Biological effects of heavy metals: an overview J. Environ. Biol., 26 (2) (2005), pp. 301-313, 10.1007/978-3-642-21408-0_1

Sangeetha R., PM Sangeetha, R. Jothikumari and SE Balasubraniam (2015): Effect of selected organophosphate compounds on the survival of an edible bivalve fresh water moluscan Int. Journal of Institutional Pharmacy and Life Sciences 5 (1) 84-91

Shigmatius H. and Takeslita H. (1959): On the change in the weight of fat body and its chief constituents in the silkworm *Bombyx mori* L. during metamorphosis. Apl. Ent. Zool. Japan 3: 123-126.

Swami K.S., Jaganatha Rao K.S., Satyavelu Reddy K., Srinivavasmoorthy K. Lingamurthy G. Getty C.S. and India K. (1983): The possible metabolic diversions adopted

by the freshwater mussel to counter act the toxic metabolic effect of selected pesticides. Indian J. Comp. Anim. Physiol 1:95-106.

SJIF Impact Factor: 7.88

ISSN 2230-7745

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

वर्ष-४२ / अंक-३० / फेब्रुवारी, २०२४



संपादक

डॉ. राहुल भगत

कार्यकारी संपादक

डॉ. प्रियदर्शन भवरे
डॉ. आर. डी. निखाडे

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे मुखपत्र



समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे मुखपत्र

वर्ष - ४२

अंक - ३० वा

फेब्रुवारी, २०२४

मुख्य संपादक :

डॉ. राहुल भगत

कार्यकारी संपादक :

डॉ. प्रियदर्शन भवरे

डॉ. आर. डी. निखाडे

संपादक समिती सदस्य :

डॉ. अनिल जायभाये, डॉ. संपत काळे, डॉ. अर्चना जगतकर,
डॉ. ज्योती पोटे, डॉ. राजकुमार भगत, डॉ. प्रशांत सोनवणे,
डॉ. श्रीनिवास पिलगुलवार, डॉ. दया पांडे, डॉ. ज्योती गगनग्रास, डॉ. सुधिर येवले.

संपादकांचे सल्लागार मंडळ :

डॉ. जलम भोईटे, डॉ. शंकर एल. गायकवाड, डॉ. पी. जी. जोगदंड,
डॉ. प्रदीप आगलावे, डॉ. रिमता अबचार, डॉ. सुरेश वाघमारे.

संपर्क पत्ता :

अध्यक्ष, मराठी समाजशास्त्र परिषद, द्वारा : एस. एन. मोर महाविद्यालय,
तुमसर जि. भंडारा . ४४११२

Website : www.mspmonline.com E-mail : marathisocio@gmail.com

टंकण व मांडणी : श्री. मनिष पडोळे, दर्शन कम्प्युटर, तुमसर.

मुद्रित शोधक : संशोधन गमिर्निचे सर्व समन्वयक

मराठी समाजशास्त्र परिषदेच्या आजीव सदस्यांना अंक विनामूल्य.

सूचना : या अंकातील लेखकांनी व्यक्त केलेली मते ही त्या त्या लेखकांची आहेत. या मतांशी मराठी समाजशास्त्र परिषद
अथवा संपादक मंडळ तसेच प्रकाशक, मुद्रक सहमत असलेलेच असे नाही.

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे मुखपत्र - समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शोध निबंध शीर्षक	लेखक	पृ.
१.	महात्मा गांधीजींची ग्राम स्वराज्याची संकल्पना व आजची आव्हाने	अफगाना हमीद शेख	१
२.	महात्मा गांधी आणि सामाजिक परिवर्तन	अमोल भोगले/वी.एन. कावळे	४
३.	महात्मा गांधींच्या १९२० च्या अग्रहकार चळवळीच्या पार्श्वभूमीने..	आनंद आवेंकर	६
४.	सामाजिक परिवर्तनात युवक चळवळीचे योगदान	गुरुगोतम गांडे	९
५.	महात्मा गांधी यांचे सामाजिक विचार	भीमराव मोटे / गंजय माळुंगे	१२
६.	गांधींचे ग्राम स्वराज्य आणि लोकशाहीतील पेल	गुरुगोतम चांदेकर/ सुती गांडे	१५
७.	मूल्यांच्या प्रकाशातील एक आदर्श: महात्मा गांधी	के. एम. देगाई	१९
८.	महात्मा गांधीजींचे धर्मविषयक विचार	कविता फोले / रामचंद्र भिगे	२२
९.	महात्मा गांधीजी आणि शाश्वत विकास	कविता मोराडे	२५
१०.	महात्मा गांधीजींची ग्राम स्वराज्याची संकल्पना व आजची आव्हाने	किशोर खरात/गजानन मुधोळकर	२६
११.	महात्मा गांधी: वंचित-शोषितासंबंधीची मांडणी व आजची आंदोलने	नीलिमा सरां	२९
१२.	महात्मा गांधी यांची अग्रहकार चळवळ आणि सामाजिक परिवर्तन	प्रशांत नारगुडे	३१
१३.	महात्मा गांधींचे पर्यावरणविषयक विचार व समकालीन चळवळी	संपत काळे	३४
१४.	महात्मा गांधी यांची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना आणि डॉ.आंबेडकर..	ऋतुराज गायकवाड/ माहेयरावद्विवाळे	३८
१५.	महात्मा गांधी यांचा पर्यावरणीय दृष्टीकोन आणि आधुनिक...	संजय कांबळे	४१
१६.	नयी तालीम : गांधीजींचा शिक्षणविषयक विचार, सद्यस्थिती व..	दिपाती गडदे	४६
१७.	महात्मा गांधीजी आणि ग्राम-स्वराज्य	राजू बुरीले	४९
१८.	महात्मा गांधीजींचे पर्यावरणविषयक विचार	शीला रामपुरे	५३
१९.	महात्मा गांधी: ग्राम-स्वराज संकल्पना आणि आव्हाने	सुजाता कराडे	५५
२०.	महात्मा गांधी यांचे पर्यावरण विषयक विचार व आजच्या चळवळी	सुपमा तांगडे	५९
२१.	महात्मा गांधीजींचे सामाजिक कार्य	उपा जाधव	६१
२२.	महात्मा गांधींची सामाजिक परिवर्तनातील भूमिका.....	विकास शृंगारे	६३
२३.	महात्मा गांधी यांची ग्रामस्वराज्य संकल्पना आणि सामाजिक वास्तव	हर्षदा लिंगायत	६५
२४.	जागतिकीकरण, समाजमाध्यमे आणि जमातवाद	आकांक्षा कांबळे	६८
२५.	जागतिकीकरण आणि भारतीय संस्कृती	अशोक वाघमोडे / भिल्लारे व्ही. वी.	७३
२६.	जागतिकीकरण आणि सामाजिक परिवर्तन	चांगदेव मुंडे	७८
२७.	जागतिकीकरण आणि सामाजिक परिवर्तन	चरणमिंग गुमिने	८१
२८.	जागतिकीकरणामुळे नांदेड येथील शहरी भागात झालेले सामाजिक...	पूजा सोनकांबळे	८४
२९.	जागतिकीकरण आणि सामाजिक परिवर्तन	देवानंद कांबळे / किशोर राऊत	८६
३०.	महात्मा गांधी आणि महिला विषयक विचार व धोरण	रावसाहेब कांबळे / जितेंद्र कोकणे	८९
३१.	जागतिकीकरण आणि बदलते सामाजिक पर्यावरण	विजय शेळके	९१
३२.	आधुनिक भारतीय समाज परिवर्तन प्रक्रियेमध्ये महात्मा गांधींच्या...	कमलाकर तांगडे	९३
३३.	महात्मा गांधींचे भारताच्या जडणघडणीमध्ये योगदान	प्रमोद वानखेडे	९५
३४.	महात्मा गांधी व महाराष्ट्र यांच्या सट्ट्यावंधाचा चिकित्सक अभ्यास	भगवान मनाळ	९६
३५.	महात्मा गांधी यांचे ग्राम स्वराज्य विषयक विचार	कालिदास भांगे/देवराज दराडे	१००
✓ ३६.	महात्मा गांधीजींचे ग्रामस्वराज्य विषयक विचार आणि महाराष्ट्राचा..	अंजली भुसारे	१०३
३७.	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची अनुगृहित...	नवनाथ खेत्री /मुधीर येवले	१०५ ✓
३८.	गांधींच्या विचाराने प्रभावित तुकडोजी महाराज यांचे ग्राम धोरण..	रेखा गवसवाड	१०९
✓ ३९.	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची ग्रामीण...	शुभांगी मोहोड	११३
✓ ४०.	महात्मा गांधींच्या संस्थाकडे चला विचारांच्या मंदर्भात वाटकरण...	सुशील जामकर / मुधीर येवले	११५ ✓
✓ ४१.	गांधीवादी विचारसरणीतून भारतातील शाश्वत ग्रामीण विकासाला..	मुधीर येवले	११७ ✓
४२.	महाराष्ट्रातील विचारसरणीतून भारतातील शाश्वत ग्रामीण विकासाला..	मयूर रोहोकले	१२१
४३.	महाराष्ट्रातील गांधीजींच्या अर्ह्या संकल्पनेची प्रामाणिकता	वी.वी. सुरजवन्ती	१२४

४७.	महात्मा गांधीजींची अहिंसेची संकल्पना	महेंद्रप्रसाद ज्ञानव	१३३
४८.	महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना आणि भाग्यीय....	गुपीर पोत्रळे	१३०
४९.	महात्मा गांधी: विचार, जन्मतान आणि भाषण विकास	गजानन मुधोळकर	१३२
५०.	समाज साध्यमात्र भरकटत पावलेली नग्याई आणि विभावर्धक..	विश्वरूप गोरे	१३४
५१.	महात्मा गांधीजींची अहिंसेची संकल्पना: एक धार्मिक दृष्टीकोन	जयशिंग मिंगल	१३८
५२.	गांधी आणि गांधीवादाने समाजभागीय नुसत्यात्मक विकिस्यक....	मंत्रयकुमार कांबळे	१४१
५३.	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचा आणि मूल्यमापन	गुनंदा भैगारे	१४२
५४.	महात्मा गांधी आणि नवीन आर्थिक धोरण	नमिनी बोरकर	१४३
५५.	महात्मा गांधींची अहिंसेची वैज्ञानिक भूमिका: काळ, आज आणि..	चंद्रकांत कांबळे	१४४
५६.	महात्मा गांधींचे ग्राम स्वराज्य विषयी विचार	गजानन गोनुने	१४७
५७.	महात्मा गांधींचे अहिंसेचावतचे विचार	प्रतिभा विरादार	१४९
५८.	महात्मा गांधींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना	मंदीप हाडोळे	१५१
५९.	महात्मा गांधी: काळ, आज आणि उद्या	प्रयाद हुंबे / सधमणमिह माळोके	१५३
६०.	महात्मा गांधी यांच्या विचारांची ग्रामसंस्कृता: एक अभ्यास	जयमाला माडे	१५५
६१.	महात्मा गांधींच्या स्वशासीन भारत	रवींद्र वाघ	१७०
६२.	महात्मा गांधीजींचे अहिंसेविषयक विचार....	शिल्पा जाधव	१७१
६३.	महात्मा गांधींचा ग्राम स्वराज्याचा विचार	मनीषा भाकरे	१७४
६४.	महात्मा गांधी यांचे सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विचार	विनोद घेडकर	१७५
६५.	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार आणि समाजव्यवस्था	ईश्वर राठोड	१७८
६६.	महात्मा गांधी यांचे विचार आणि त्याची ग्रामसंस्कृता	भारती देशमुख	१८०
६७.	महात्मा गांधीजींचे औद्योगिकरणामंदर्भातील विचार	गणेश पोटे	१८३
६८.	महात्मा गांधीजींचे कृषीविषयक विचार....	शिवदर्शन तावने	१८४
६९.	महात्मा गांधी यांचे समाजकेंद्री शैली विषयक विचार आणि वर्तमान..	अनिल गावंडे	१८७
७०.	ग्रामीण समाज निर्मितीमध्ये महात्मा गांधीजींचे योगदान	अनिल जाधव	१८९
७१.	महात्मा गांधींची सर्वोदयाची संकल्पना	बळीराम अवचार	१९२
७२.	गांधींचे कृषीविषयक विचार आणि समकामीन जीवन	संजय भगत	१९४
७३.	महात्मा गांधीजींची अहिंसेची संकल्पना आणि गांधी हत्याकांडाचे	अजयकुमार मोहंवंसी	१९६
७४.	महात्मा गांधीजींचे शेतकरी विषयक विचार	कल्पना नेवारे	२००
७५.	ग्रामीण विकासामंदर्भात महात्मा गांधींचे विचार	अमरीश गावंडे	२०३
७६.	वर्तमान कृषी योजनेचा धोरणे व गांधी विचार	मुनील मायगोळ	२०५
७७.	महात्मा गांधी यांची ग्रामविकास विषयक संकल्पना: एक अभ्यास	मुरेंद्र पवार	२०८
७८.	स्वयंपूर्ण ग्रंथी याविषयी महात्मा गांधीजींचे तत्वज्ञान	सुधा खडके	२१२
७९.	ग्रामीण समाजाचा पुनर्रचने संबंधी गांधीजींच्या विचारांचे अध्ययन	सीमा गादेवार	२१४
८०.	महात्मा गांधींचा कृषीविषयक दृष्टीकोन: एक विश्लेषण	गोपीचंद चव्हाण	२१६
८१.	ग्रामोन्नती आणि राष्ट्रपिता महात्मा गांधी	एच. यु. पेटकर	२१८
८२.	महात्मा गांधींचे ग्रामीण समाजाविषयी विचार	दिनीप कुमारे	२२२
८३.	आधुनिक समाजातील शेतकरी, शेतमजूर, समस्या व गांधी विचार	प्रकाश काळवणे	२२४
८४.	महात्मा गांधीजींचे कृषी विषयक विचार	सीमा कांबळे	२२८
८५.	ग्रामोन्नत व गांधी विचार	श्रीराम छाडे	२२९
८६.	महात्मा गांधी व नवी तानीम शिक्षण पद्धती	विग्धा कांबळे	२३१
८७.	ग्राम विकासाने गांधीवादी मंडित	मुजाता नाईक	२३५
८८.	वर्धा त्रिभुवानीन अनुसूचित जातीतील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचा...	मुनिता धोपटे	२३७
८९.	महात्मा गांधींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना आणि सधस्थिती	मुशील फालेकर / श्याम चंडारे	२४१
९०.	आधुनिक समाजातील शेतकरी समस्या व गांधी विचार	विलास चव्हाण	२४५
९१.	महात्मा गांधी यांचा दक्षिण आफ्रिकेतील भाग्यीय वंचित...	युवराज वाघ / मधुकर चाटो	२४८
		धीनिवास भीलगुजवार	२५१

महात्मा गांधी यांचे ग्रामस्वराज्य विषयक विचार आणि पाणी फाउंडेशन

नवनाथ विश्वनाथ खेत्री, संशोधक विद्यार्थी, समाजशास्त्र विभाग, डॉ. वा. आं. म. वि. छत्रपती संभाजीनगर
डॉ. मुधीर आश्रुवा वेवले, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, कालिकादेवी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, शिरूर का. वि. शा. सं.

प्रस्तावना: महात्मा गांधी यांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान, त्यांनी घडवून आणलेल्या समाजसुधारणा यावावत नेहमीच चर्चा होते मात्र शाश्वत विकामाच्या दृष्टिकोनातून मांडलेल्या विचारांची फारशी मांडणी होत नाही. हीच बाब लक्षात घेऊन हा शोध निबंध लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे. महात्मा गांधी यांना ग्रामीण लोक आणि शेतकरी यांच्या विकासाची पराकोटीची अमता होती. शेतीसाठी पूरक गृहउद्योग खेड्यात उभारले जाऊन रोजगार निर्मिती व्हावी. लोक विस्थापित होऊन माध्यमिका विकास महात्मा गांधी यांना कदापी मान्य नव्हता. जमीन, हवा, पाणी, सूर्यप्रकाश, आकाश हे पंचघटक ईश्वराची देणगी असून, त्यावर जनसमूहाची मालकी आहे असे गांधीजींचे ठाम मत होते. यामुळेच यावर कोणत्याही परिस्थितीत एका व्यक्तीचे किंवा उद्योग समूहाचे नियंत्रण नसावे, यावर त्यांचा कटाक्ष होता. महात्मा गांधीजींनी अशी कणखर धारणा होती की, एका शेतकऱ्याकडे एवढी शेतजमीन असावी की ज्यातील पिकांचे तो योग्य व्यवस्थापन करू शकेल. पिकांच्या उत्पादनात आणि त्याच्या उपपदार्थांपासून तो शेत जनावरांचे संगोपनही करू शकेल. त्याचप्रमाणे नियोजनातून पुरेशी जैवविविधता साधून तो आपले व आपल्या कुटुंबाचे समर्थपणे पुनरुत्थान करेल, तो दर्जेदार जीवनाचा मालक असेल.

गेल्या काही वर्षांपासून शासन, कृषी शास्त्रज्ञ, विस्तार चंत्रणा, प्रगतिशील आणि इतर शेतकरी मंडळी शेत्याची पुरस्कार करण्यावर भर देत आहेत. परंतु गांधीजींमध्ये एक अलौकिक प्रतिभा आणि भविष्याचा वेध घेणारे दृष्टेपण असल्यामुळे अंदाजे शंभर ते सव्वाशे वर्षांपूर्वी त्यांनी 'शेती ही केवळ सेंद्रियच असावी' असे त्यांचे निःसंदिग्ध विचार होते. त्यासाठी त्यांनी संघटित प्रयत्नही केले. शेतातील मातीतून जेवढ्या मूलद्रव्यांचा आपण खर्च करतो किमान तेवढे तरी जमिनीला परत करण्याचे शेतकऱ्यांचे कसून प्रयत्न असावेत हा त्यांचा शास्त्रीय दृष्टिकोन होता.

आर्थिक साम्राज्यवादाना प्रभावी उत्तर द्यावयाचे असेल तर गावागावातील विकास त्यांना आवश्यक वाटला त्यासाठी पुर्वापार चालत आलेली ग्राम व्यवस्था म्हणजे स्वयं-पूर्ण खेडी व त्यातील जनता मध्यम करणे ही काळाची गरज ओळखली व राष्ट्रीय आंदोलनाची मुहूर्तमेढ रोत्रायची असेल तर समाज उभा करावा लागेल. समाज हा गावातून उभा होईल आणि तो समाज आत्मनिर्भर अमला तर ताठर उभा राहील याची पूर्ण जाणीव गांधीजींना होती. संपूर्ण भारतातील ग्रामीण भारताचा सर्वांगीण विकास ज्ञाना पाहिजे असे गांधीजींचे मत होते त्यासाठी त्यांनी गावोगावी ग्रामविकास कार्यासाठी आपले अनुयायी पाठविले होते. ग्रामस्वराज्य कल्पनेत गांधीजींनी आदर्श खेड्यांची कल्पना मांडली. त्यात त्यांनी रचना बद्ध खेड्याची रचना असावी. अन्न, वस्त्र, निवाग हे सगळ्यांना स्वयं-पूर्णतेने मिळावेत. प्रत्येक खेड्यात पाणी पुरवठ्याच्या मोयी, गुरांसाठी गोटे, खेळाची मैदाने, मांडपाण्याची व्यवस्था, प्राथमिक शिक्षण अनिवाय्य असावे. प्रशासनाचे काम पंचायतीकडे असावे, सर्वसमाजाला समान सुरक्षा असावी आणि तेथे जातीय प्रभेदा धारा नसावा. जीवन आवश्यक गरजांवावतीत प्रत्येक खेडे एक स्वयंपूर्ण घटक व्हावे, अशी गांधीजींची कल्पना होती. उत्पादन, विनीयोग व

वितरण या तीन्ही क्रिया याच पातळीवर असाव्यात, असे गांधींना वाटत होते.

शेतीमध्ये आपण ज्या विविध पद्धती आणि विचार वापर करतो त्या मजूर आणि परिश्रमाश्रित, स्थानिक परिस्थितीला अनुरूप आणि पर्यावरण पोषक अशा असाव्यात. पटाईत शेती शास्त्रज्ञालाही न कळणाऱ्या गोष्टी अगदी महत्त्वाच्या महात्मा गांधीजींनी आवर्जून प्रतिपादित केल्या आणि त्या करण्यावर त्यांचा अट्टाहास होता. शेती ही कमी पुरवठे स्थानिक रोजगार निर्मितीस अनुकूल आणि महत्त्व उपलब्धी व्हावी म्हणून शेतातील उपकरणे आणि स्वयं-स्थानिक कौशल्यातूनच तयार केली जावीत यावर त्यांचा जोर होता. जे शेतकरी आहेत ते सहकारी तत्वावर एकत्र येऊन सहकारी शेती करू शकतात, परंतु यावावतीत कोणत्याही कोणतीही सक्ती वा जबरदस्ती नसावी तर ते प्रयत्न समाजक स्वइच्छेने निर्माण होणारेच असावेत. शेतीला जोडधंद्या म्हणून पशुसंवर्धन व दुग्ध व्यवसाय याचे अनन्य साधारण महत्त्व आहे. महात्मा गांधी यांचे शेतीप्रमाणेच या क्षेत्रावावतीतही तेच स्वयं-पूर्ण

संशोधनाची उद्दिष्टे: महात्मा गांधी यांचे ग्रामस्वराज्य आणि शाश्वत विकासासंबंधी विचार अभ्यासणे. तसेच पाणी फाउंडेशनच्या वॉटर कप स्पर्धेच्या माध्यमातून केलेले प्राथमिक प्रयत्न जाणून घेणे. व वॉटर कप स्पर्धेच्या माध्यमातून गावात झालेले सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक तसेच इतर बदल जाणून घेणे.

संशोधन पद्धती: प्रस्तुत अध्ययनाच्या उद्देशाने अनुसंधान अभ्यास करतांना समाजशास्त्रीय संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. महाराष्ट्रातील वॉटर कप स्पर्धेतील सहभागी गावांचा अभ्यास करतांना माहिती मिळवितात अन्वेषणात्मक संशोधन व परिचयात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे. प्रस्तुत संशोधन हे माहितीच्या आधारावर असले तरी संशोधकांनी मराठवाड्यातील वॉटर कप स्पर्धेतील अनेक गावांना भेट दिलेल्या आहेत. व प्राथमिक माहितीही मिळवली आहे. याचा एक आधार येथे घेतलेला आहे. द्वितीय माहिती पाणी फाउंडेशनच्या वेबसाईटवरून, त्यांच्या ऑप वरून, दैनिक वृत्तमान पत्रातील लेख, संशोधन शोधनिबंध, इंटरनेट, युट्युव व फेसबुक वरील पोस्ट याचा पण आधार घेतला गेला आहे.

संशोधनाचे महत्त्व: प्रस्तुत अभ्यास हा देशहिताच्या आणि समाजहिताच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. महात्मा गांधी यांचे शाश्वत विकासासाठी व वॉटर कप स्पर्धेच्या माध्यमातून केले गेलेले परिवर्तन यासंबंधीचे आवश्यक असणारे विचार हे समाजाच्या विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत.

अभ्यासाची व्याप्ती आणि मर्यादा: प्रस्तुत अभ्यासाची व्याप्ती मर्यादा ही संशोधकांनी अभ्यासाच्या उद्दिष्ट्यांनी घातली असून हा अभ्यास केवळ महात्मा गांधी यांचे ग्रामस्वराज्य आणि शाश्वत विकास विषयक विचार व पाणी फाउंडेशनच्या सत्यमेव जयते वॉटर कपच्या माध्यमातून महाराष्ट्रात केलेल्या परीवर्तना पुरतीच व वरील उद्दिष्ट्यांच्या अभ्यासापुरती मर्यादित आहे.

संशोधन क्षेत्र : महाराष्ट्र हे संशोधन क्षेत्र आहे. कारण ही पाणी फाउंडेशनने सर्व महाराष्ट्रात सत्यमेव जयते वॉटर कप स्पर्धा

राखवली होती. महात्मा गांधी यांचे ग्रामस्यराज्य विषयक विचार आणि शाश्वत विकासामंथनी विचार अभ्यासणे, तसेच पाणी फाउंडेशनच्या वॉटर कप स्पर्थेच्या माध्यमातून केलेले शाश्वत प्रयत्न जाणून घेणे, व वॉटर कप स्पर्थेच्या माध्यमातून गावात झालेले सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक तसेच इतर बदल जाणून घेणे.

संशोधनाची आवश्यकता: मानवी जीवनामध्ये पाण्याचे महत्त्व आहे. आज प्रत्येकाला पाण्याचे महत्त्व कळत आहे. कारण सतत पडणाऱ्या दुष्काळामुळे. पूर्वीच्या काळी लोकांना पाण्याचे महत्त्व नसल्यामुळे पडणारे पावगाचे पाणी वाहून जायचे. पण आज वॉटर कपच्या माध्यमातून लोकांना पाण्याचे महत्त्व कळू लागले आहे. त्यामुळे पडणाऱ्या पावसाचे पाणी कसे जमिनीत मुरवले जाईल याचा विचार करू लागले आहेत. या स्पर्थेच्या माध्यमातून अनेक जलसंधारणाचे उपचार केले आहे. त्यात पावसाचे पाणी पडून जमिनीत मुरत आहे. स्पर्थेच्या पूर्वी शासकीय पातळीवरून पाणी आडवा पाणी जिरवा ही कामे केली गेली. पण प्रत्येक गावात हे काम झाले नाही कारण यागंदर्भात जनजागृती नव्हती. पण आज स्पर्थेच्या माध्यमातून या गंदर्भात जनजागृती मोठ्या प्रमाणात झाली आहे.

'विकेंद्रीत पद्धतीने जलसंधारण' हा दुष्काळावर मात करण्याचा एक उत्तम वैज्ञानिक उपाय आहे. विकेंद्रीत जलसंधारणाच्या माध्यमातून जागोजागी पाणी आडवून जिरवता येणे शक्य आहे. जमिनीत पाणी जिरवल्याने जमिनीतील पाण्याची पातळी उंचावली जाऊ शकते. यामाठी ग्रामस्थांचे सामूहिक प्रयत्न आवश्यक असतात. सामूहिक सहभागाच्या मार्गानेच हे शक्य आहे. गावकऱ्यांच्या, ग्रामस्थांच्या सामूहिक प्रयत्नातून परस्पर सहकार्यातून हे महज शक्य असल्याचे लक्षात आल्याने पाणी फाउंडेशनतर्फे पाण्याच्या दुर्भिक्ष्यावर मात करण्यासाठी सहभागात्मक मार्गाचा वापर केला गेला. पाण्याचे मानवनिर्मित व काही अंशी अज्ञानातून उद्भवलेल्या संकटावर मात करण्यासाठी पाणी फाउंडेशन लोकसहभागात्मक मार्गाचा अवलंब करित आहे. लोकांचे प्रश्न लोकांच्या माध्यमातून सोडवणारी लोकसहभागात्मक चळवळ असल्याने पाण्याचा प्रश्न सोडविताना चांगले यश मिळाल्याचेही दृष्टीस पडत आहे. त्याकरिता लोकांच्या मनात प्रश्नाविषयी जागृती निर्माण झाली व केली जात आहे. त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण केला जात आहे. समुदायातील लोकांना प्रशिक्षण दिले जात आहे. प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून लोकांचे सक्षमीकरण केले जात आहे.

संशोधनाची गरज: शासनाच्या विविध पाणलोट व्यवस्थापनाच्या योजना अपयशी ठरत असताना पाणी फाउंडेशनमार्फत संस्थेने सुरु केलेली सत्यमेव जयते वॉटर कप श्रमदान लोकचळवळीची राज्यभर, देशभर, शासन स्तरावर व युवकांमध्ये चर्चा आहे. या चळवळीचे नेमके वेगळेपण काय आहे हे अभ्यासण्याची गरज संशोधकाला वाटल्याने हा अभ्यास हाती घेतला आहे. दुष्काळ निवारणसाठी केलेल्या उपयोजनात व रेन वॉटर हार्वेस्टिंग, वॉटर ग्रीड, सिंचनाचे मापदंडात न वसणारी धरणे बांधणे, वरच्या भागातील धरणामध्ये पाण्याच्या पाण्याचे आरक्षित करणे, नवीन तंत्रज्ञान वापरणे, पुनर्वापर, जलसाक्षरतेची गरज, भूजल पातळी वाढवणे, प्रदूषण कमी करणे, पाणी संवर्धन करणे इत्यादी उपाय योजना करण्यात येतात.

संकलित माहितीचे विश्लेषण: संशोधकाने संशोधन उद्दिष्टांच्या अनुषंगाने संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण पुढील प्रमाणे-

महात्मा गांधींनी म्हटले होते की 'शिका पण नेड्याकडे चला' आज प्रत्यक्षात त्यांचा उपदेश व्यवहारात आणण्याची गरज तीव्रतेने वाटत आहे. गावांच्या विकासामातून देशाचा विकास माध्यम होईल असे गांधीजींना वाटत होते. वेड्यातून स्थलांतर होऊ नये म्हणून त्या त्या गावात जातीविकेची माधने न्याय होणे महत्त्वाचे जिथे अशी माधने आहेत, त्यावर स्थानिक लोकांचा अधिकार अग्रेसर तर त्यांचे काटेकोर, कार्यक्रम नियोजन ने करू शकतात. पूर्वी स्वावलंबन, एकोपा, शांतता, सामुदायिक पद्धतीने शेती केली जात होती असे म्हटले जाते, पण मग आज ने का घडत नाही आज मात्र बांधा - बांधावरून भांडणे, कजेदनाली, अगुरक्षितता असे वातावरण दिसते. आपले सामूहिक जीवन असे ताण-तणावात आणि मनभेदांनी ग्रामून का गेले आहे? हे प्रश्न भंडावत असताना गांधीजींच्या विचारांमध्ये त्यांची उलारे मिळतील असे वाटू लागले. विशेषतः त्यांची ग्रामस्यराज्याची संकल्पना महत्त्वाची वाटली आणि त्यादृष्टीने ग्रामसभेच्या माध्यमातून गावातील लोकांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न सुरु केला. आपल्या गावातील वेगवेगळे प्रश्न आपमात नचूनून कसे सोडवायचे, त्यात काय अडचणी येऊ शकतात, मगळ्यांचाच विचार घेतल्यामुळे त्यावर मार्ग कसा मापडू शकतो, याचा अनुभव या ग्रामसभांच्या निमित्ताने येऊ लागला. त्यातून लोकांचा आत्मविश्वास वाढला.

गाव खेड्यात सामूहिक प्रयत्नातून शेती, उद्योग, शिक्षण याचा गावच्या विकासामाठी फायदा होतो. आजकाल शिकलेले तरुण शहरात जात आहेत. त्यांनी गावात येऊन आपली बुद्धी व कौशल्य सामूहिक हितासाठी वापरल्यास गावांचा कार्यापालट होण्यास वेळ लागणार नाही. नवीन पिढीला जल, जंगल, शेती, वनीपथी, वृक्षांचे महत्त्व तसेच रानभाज्या बदलचे शिक्षण उपलब्ध करून दिल्यास गांधीजींची ग्रामस्यराज्याची संकल्पना पूर्ण करता येईल. स्वातंत्र्येतर काळात त्यांना कृषी क्षेत्रात एक तबक्रांती करायची योजना होती. या क्रांतीच्या नियोजनाने अल्पभूधारक आणि जमीन विरहित शेतकऱ्यांना (भुमिहीन) संघटित, ज्ञानसंपन्न आणि शक्ती प्रदान करणे या बाबीचा समावेश होता. याकरिता गांधींनी जमीनदार, राजे - महाराजे, नवाब आणि इतर सधन जमीन मालकांना लक्ष केले होते. या वावतीत भूमीहीनांनी नेतृत्व घेऊन सत्याग्रह करावा अशी त्यांची इच्छा होती. जे प्रत्यक्षात जमीन कमतात तेच खऱ्या अर्थाने जमिनीचे मालक होत ही त्यांची ठाम भूमिका होती. इतर नैसर्गिक संसाधनाप्रमाणे जमिनीची मालकी व्यक्तिगत नसावी ही त्यांची धारणा होती. या सर्व क्षेत्रांमध्ये विश्वस्त पद्धतीचा बहिष्वाट असावी. समाजात जे जे अतिरिक्त आहे, त्यावर संपूर्ण समाजाची मालकी आहे असे त्यांचे तत्त्वज्ञान होते.

म. गांधीजींनी पूर्ण स्वराज्य विषयी आपल्या ग्राम स्वराज्य या ग्रंथात आपले विचार अतिशय स्पष्ट मांडलेले आहेत. ते पूर्ण स्वराज्य विषयी म्हणतात, जेवढे राजासाठी आहे तेवढेच शेतकऱ्यासाठी असेल, जितके श्रीमंत जमीनदारसाठी असेल तेवढेच भुमीहीन शेतकऱ्यासाठी असेल, जेवढे हिंदूसाठी आहे तेवढेच मुसलमान, जैन, यहूदी, पारशी व शिख लोकांसाठी असेल यामध्ये जाती, धर्म, पंथ व दर्जांमध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेदभावाला स्थान नाही. या गांधीजींच्या विचारांची दिशा भारतीय समाज जीवनावर पडलेली दिसते. भारत स्वातंत्र्य इ ाल्यावर भारतीय राज्यघटनेत या विचारांचा अंतर्भाव आपल्याला आलेला दिसतो. म्हणूनच भारतीय राज्यघटनेत समानता दिसत आहे. सर्व धर्म समभाव दिगून येतो. स्वतंत्र्य भारतात जातीपातीचा विचार

वर्तून ग्रामीण विकामाचा पाया रचला जात आहे. त्यातूनच ग्राम विकामाला चालना मिळाली आहे.

'महात्मा गांधींच्या विचारानुसार स्वराजाचा अर्थ स्वराज्य (Self rule) आणि आत्मसंयम (Self restraint) आहे. अधिकारांच्या दुरुपयोगाला विरोध करण्याची धमता आल्यानंतरच अशा प्रकारचे स्वराज्य येऊ शकते. असे गांधीजींचे मत होते. अशा प्रकारचे स्वराज्य येण्यासाठी जनतेने आणि त्यांनीच प्रत्येक व्यक्तीने मशकत होणे आवश्यक आहे. अधिकाऱ्यांना नियंत्रित करण्यासाठी अशी त्यांच्याकडे पूर्ण समज किंवा माहिती असली पाहिजे. भारताचा आत्मा गावांमध्ये आहे अशी गांधीजींची धारणा होती. खरे तर नेहमी गाव हेच गांधीजींच्या विचारांचे केंद्र होते. यामध्ये भारतीय सामाजिक आणि राजकीय मंशांचाही समावेश आहे. गांधीजींच्या मंशकल्पनेतील ग्राम स्वराज्य याचा शाब्दिक अर्थ गावाचे स्वतःचे शासन असा होता. यामध्ये प्रत्येक गाव पूर्णपणे प्रजासत्ताक आणि स्वतःच्या गरजांसाठी शेजाऱ्यांवर अवलंबून नमणे अपेक्षित होते. तरीही गांधीजी एका बाजूला स्वावलंबनास अनिवार्य मानत होते. त्याच वेळी काही गरजांसाठी गावे एकमेकांवर अवलंबून असतील हेही त्यांना मान्य होते.' (राजीव राजन: २०१९:१२)

इंग्रजी शासकांद्वारे प्रचार करण्यात आलेल्या औद्योगिकीकरणाला गांधीजींनी जोरदार विरोध दर्शवला होता. स्वदेशी आणि हाताने तयार होणारी औद्योगिक उत्पादने गावांमध्ये तयार व्हावीत असा गांधीजींचा आग्रह होता. गांधीजींच्याच शब्दांत मांगाचचे झाले तर, मोठ्या प्रमाणातील उत्पादन नाही तर सर्वसामान्य लोकांद्वारे करण्यात आलेले उत्पादन, कपडे, अन्न, आणि इतर प्राथमिक गरजा भागवण्यासाठी आवश्यक उत्पादने गावातच तयार झाली पाहिजेत. यामुळे गावांमध्ये सर्वांना रोजगार मिळेल आणि चांगल्या संधींच्या शोधात गावांतून शहरांकडे होणारे स्थलांतरही थांबेल. सर्व गावे स्वयंपूर्ण झाली पाहिजेत. तेथे जीवनातील अनिवार्य असलेल्या अन्न, वस्त्र, स्वच्छ पाणी, स्वच्छता, राहण्यासाठी घर, शिक्षण मिळाले पाहिजे. समाजाला उपयोगी अन्य सर्व सामुदायिक गरजा पूर्ण होण्याची का तरतूद नमावी असे गांधीजींनी लिहिले आहे.

ग्रामीण विकामाची व्याख्या अशी केली जाऊ शकते. कृषी आणि मंडळ क्रियाकलापामध्ये जास्तीत जास्त उत्पादन करणे, ग्रामीण आणि कुटीर उद्योगांवर भर देऊन ग्रामीण उद्योगांचा विकाम करणे, ग्रामीण भागात जास्तीत जास्त संभाव्य रोजगार संधी निर्माण करणे, विशेषतः समाजातील दुर्बल घटकांना त्यांचे जीवनमान सुधारण्यास सक्षम बनवणे, पिण्याचे पाणी, वीज, विशेषतः उत्पादनाच्या उद्देशाने काही मूलभूत सुविधांची तरतूद, गावांना वादग्रह केंद्रांशी जोडणारे जोड रस्ते आणि आरोग्य आणि शिक्षण इत्यादी सुविधा. खेड्याचा विकाम म्हणजे भारताचा विकाम अशी गांधींच्या विचारांची मध्यवर्ती कल्पना होती. त्यामुळे खरा भारत हा खेड्यांत बसलेला आहे. खेड्यांकडे चला असा मदेश महात्मा गांधी यांनी दिला. तसेच त्यांनी नेहमीच खेड्यांच्या विकामावर अधिक भर दिला आहे. ग्रामीण भागातील सामाजिक आणि आर्थिक विषमता नष्ट केल्याशिवाय ग्रामीण भारताचा विकाम होऊ शकत नाही, असे गांधीजींना वाटत होते. त्यासाठी त्यांनी शांतता आणि समतेच्या तत्त्वावर आधारित ग्राम स्वराज्य स्थापन करणे हे गांधीजींचे स्वप्न होते. हे स्वप्न पाणी फाउंडेशन वॉटर कप स्पर्धा गावांना स्वयंपूर्वक करण्याच्या उद्देशाने काम करीत आहे. प्रस्तुत मंशोधनात वॉटर कप स्पर्धेमुळे

खरंच गावे स्वयंपूर्ण होऊन ग्रामस्वराज्य निर्माण होण्यास झाली आहे का हे अभ्यासले आहे.

पाश्चात्य शास्त्रज्ञांच्या प्रणालीवर बहुतांश विकामाचे अकृतीबंध हे उद्योग केंद्रित होते. ज्यामध्ये मोठे मोठे उद्योग अवजारे, उपकरणे, शहरी वस्तीकरण, उद्योग संपुटाचे जमीन हस्तगत करण्याची गरज असते असे अशी विकामाची अकृतीबंध गांधी मान्य नव्हते. कारण अशा विकामासाठी येणारी जमीन ही सुपीक होती. बहुतांश प्रकरणात मोठ्या प्रमाणावर शेतकरी कुटुंबाची, आदिवासी, मच्छिमार आणि समाजातील सीमांत रेपेवरील घटक यांची वातावरण होते. अशा विस्थापित झालेले लोक त्या विभागातील मूळ रहिवासी असतात. अशा शेती आणि समाजाचे थडगे करून विकामाचे प्रत्येक प्रकल्प उभारणे हे गांधीजींच्या स्वराज्य मंशकल्पनेत तत्त्वज्ञानाच्या अगदी विरुद्ध होते. त्यामुळे अशा प्रकल्पात गांधीजींनी पुरस्कार केला नाही परंतु असे प्रकल्प आणि उद्योग स्थानिक लोकांना संमत आहेत ते उभारले जावेत. त्यांच्या शेतकरी स्वतःहून जमिनी देतील असे उद्योग ग्रामीण लोक आणि शेतकरी स्वतःचा उद्योग म्हणून चालवतील. असा हा संपुटावर उत्पादनांचा प्रकल्प आदर्शवत ठरेल असे प्रकल्प लोकांच्या मालकीचे असतील आणि समाज तसेच राष्ट्राच्या फायद्यासाठी चालवले जातील अशा उद्योगांच्या उभारणी व भरभराटीसाठी पुरेशे अर्थसहाय्य करणे, तांत्रिक मार्गदर्शन आणि इतर आवश्यक आधार पुरविण्याची नैतिक जबाबदारी राज्याची असेल असे महात्मा गांधीजींचे स्पष्ट मत होते. शेती आणि शेतकरी समाजात स्मशान करून विकामाचे प्रकल्प उभारणे हे गांधीजींच्या स्वराज्य मंशकल्पनेत अजिबात बसत नव्हते किंबहुना त्यांना त्याचा बटु विरोध होता.

पाणी फाउंडेशन: अभिनेता अमीर खान आणि किरण राव यांनी २०१६ साली "पाणी फाउंडेशन" या संस्थेची स्थापना केली 'सत्यमेव जयते' हा टीव्ही बरचा कार्यक्रम तयार करत असताना आमिर खान, किरण राव, सत्यजित भटकळ यांना समाजातील अनेक प्रश्न अगदी जवळून बघितले. एखाद्या प्रश्नाला केवळ एका एपिसोडपुरतं स्पर्श करण्यापलीकडे जात तो प्रश्न सोडवण्यासाठी प्रयत्न करता येईल का? या विचारापासून पुढे महाराष्ट्रातील दुष्काळाच्या पार्श्वभूमीवर पाण्याचा प्रश्न पुढे नेण्याचा निर्णय झाला आणि सत्यमेव जयते वॉटर कप या जलसंधारणाच्या स्पर्धेचा जन्म झाला.

'तुफान आलंया' हे धीम सॉंग घेऊन काम करणाऱ्या पाणी फाउंडेशनची व्याप्ती मोठी आहे. आज पाणी फाउंडेशनच्या माध्यमातून पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा, विदर्भ व खानदेशातल्या अनेक दुष्काळग्रस्त जिल्ह्यात श्रमदान कार्यक्रम राबविला केला आहे. या स्पर्धेच्या माध्यमातून नाला खोलीकरण पाणी आडवा पाणी जिरवा या तत्त्वावर पाण्याच्या प्रवाहाला रोखण्यासाठी, वंधाऱ्याचे बांधकाम करणे यासारखे विविध प्रकल्प राबविले जातात. या प्रकल्पात केवळ स्थानिक ग्रामस्थच नाही तर वेगवेगळ्या स्वयंसेवी संस्थांचे स्वयंसेवकही उत्स्फूर्त सहभाग तर नोंदवतात. पावसाचं पाणी आडवलं आणि जिरवलं तर जमिनीतील पाणी पातळी वाढते. ज्याचा परिणाम म्हणजे उन्हाळ्यापर्यंत विहिरींना पाणी राहतं आणि पाणीटंचाईची तीव्रता काही प्रमाणात कमी होते. हे पाणी कसं अडवावं याला शास्त्रशुद्ध विज्ञान जलसंधारणाच्या उपचाराच्या रूपाने नेली कित्येक दशके आपल्याकडे आहे. महाराष्ट्रातल्या गावांसाठी हे

Main body of handwritten text on the left side of the page, consisting of several paragraphs.

Handwritten text at the bottom left of the page, possibly a signature or a list of items.

Main body of handwritten text on the right side of the page, continuing the notes or list.

Handwritten text at the bottom right of the page, possibly a signature or a list of items.

जनसंधारणाचे उपचार होण्यास मोठा अडथळा होता तो म्हणजे तांत्रिक ज्ञान सामान्यांना नव्हते. जोवर एखादी गोष्ट कशी करावची हे आपल्याला शिकवले जात नाही तोवर आपण ती गोष्ट करण्यासाठी तयारी करत नाही. त्यामुळे हे ज्ञान सर्वसामान्य गावकऱ्यांपर्यंत पोहोचवावे आणि मग त्या ज्ञानाच्या प्रत्यक्ष वापरावर गावागावांमध्ये स्पर्धा लावावी. ज्यात गावकरी एकत्र येऊन श्रमदान करत हे उपचार स्वतःच्या हाताने तयार करतील.

पाणी फाउंडेशनच्या माध्यमातून लोकसहभागामात्मक मार्गाने पाणी टंचाईवर मात करण्यासाठी विविध प्रकारचे उपक्रम राबविले जातात. आणि हे सर्व लोकांच्या माध्यमातून, त्यांच्या सहकार्याने राबविले जातात. यामाठी लोकांच्या मनात समस्या सोडविण्याची प्रेरणा निर्माण केली जाते. लोकांना त्या दृष्टीने प्रशिक्षण दिले जाते. त्यांच्या सहकार्यानेच संसाधनाची जुळवाजुळव केली जाते म्हणून पाणी फाउंडेशनची आवश्यकता आज मोठ्या प्रमाणात जाणवत आहे. मुरुवातील पाणी फाउंडेशनच्या माध्यमातून लोकसहभागामात्मक मार्गाने पाणी टंचाईवर मात करण्यासाठी महाराष्ट्र पातळीवर प्रयत्न केले जात आहे. राज्यातील अनेक जिल्ह्यात त्यांचे कार्य सुरू आहे. गाव पातळीवर स्थानिक गावकऱ्यांच्या मदतीने त्यांच्या सहकार्याने सहभागामात्मक पद्धतीचा वापर करून जलसंवर्धनाचे कार्य ते करत आहेत. पाणी फाउंडेशनच्या माध्यमातून लोकात स्थानिक प्रश्न सोडविण्याची इच्छाशक्ती निर्माण केली जाते. त्यांना त्या दृष्टिकोनातून प्रशिक्षण दिले जाते. नेतृत्वाची क्षमता त्यांच्यात निर्माण केली जाते. आणि एक वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाण्याच्या ह्या आव्हानाला भिडण्याची क्षमता लोकांत निर्माण करण्याचे कार्य पाणी फाउंडेशन करीत आहे. वॉटर कप स्पर्धेत शाखशुद्ध पाणलोट व्यवस्थापनावरोबरच सांडपाण्याचा वापर, वृक्ष संवर्धन, श्रमदान, यंत्राचा वापर, माथा ते पायथा उपचार पद्धती, कामाची गुणवत्ता, माती परीक्षण, आगपेटी मुक्त शिवार, पाणीवचन तंत्रज्ञान, शोपखड्डा, वॉटर वजेट, कुऱ्हाडवंदी व चराईवंदी, पर्जन्यमापक यंत्र आणि जुन्या रचनाची दुरुस्ती करणे इत्या कामाला एकूण १०० गुण देऊन गावकऱ्यांमध्ये स्पर्धा नावली जाते. वॉटर कप स्पर्धेत सहभागी झालेल्या राज्यस्तरीय पहिल्या तीन गावांना त्यांच्या उत्कृष्ट कार्याबद्दल अनुक्रमे पहिले वक्षीम ७५ लाख, दुसरे वक्षीम ५० लाख व तिसरे वक्षीम ४० लाख रुपये अशी वक्षीमे दिली जातात. या शिवाय प्रत्येक तामुक्यात सर्वोत्तम कामगिरी करणाऱ्या पहिल्या तीन गावांना अनुक्रमे दहा लाख, पाच लाख आणि तीन लाख रुपये रोख वक्षीस देले जातात. तेवढीच रक्कम राज्यशासनही देते.

पाणी फाउंडेशनमुळे गावात झालेला बदल: १) गावातील पावसाची नोंद गावातच घेता येऊ लागली. २) उपलब्ध पाण्यात वाढ करण्यासाठी उपाययोजना करणे शक्य झाले. ३) पिण्याचे पाणी राखून ठेवण्यासंदर्भात जागृती झाल्याने पाणी टंचाई दूर झाली. पाण्याचा वेसुमार उपमा पूर्णपणे थांबला. दांडाने पाणी देण्याची पध्दती बंद झाली. त्याऐवजी टिबक मिंचन आणि तुपार मिंचनाचा वापर केला जाऊ लागला आहे. ४) जास्त पाणी लागणारी पिके ऊस, केळी गावात घेतले जात नाहीत. बदलत्या पीकपध्दतीमुळे किंवा भाजीपाला पिकांमुळे गावातील नागरिकांच्या अर्थव्यवस्थेला बळकटी आली. ५) गावच्या परिमरात झालेल्या खोदकामांमुळे वाहते पाणी थांबते झाले व ते जमिनीत मुरते झाले. त्यामुळे भूगर्भात पाण्याचा चांगला साठा निर्माण झाला. ६) पिण्याच्या पाण्याची समस्या सुटली असून

पाणी आणण्यासाठीचे महिलांचे कष्ट पूर्णपणे वाचले आहेत. ७) खरिपावरोबर रबरीत गहू, हरभरा, भाजीपाला व उन्हाळी पिके घेणे शेतकऱ्यांना शक्य झाले. ७) स्पर्धेमुळे महिला नेतृत्व निर्माण झाले आहेत. आज गावातील महिला वचन गटांच्या माध्यमातून आपला व्यवसाय करत आहेत. ८) महिला वचन गटांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना आर्थिक साहाय्य दिले जाते. त्यामुळे आज गाव मावकारमुक्त झालेले आहे. ९) विहिर व बोअरवेल्सनी पाणी पातळी वाढली आहे. त्यामुळे वागायती क्षेत्रात वाड झाली आहे. वागायती क्षेत्र वाढल्यामुळे गावकऱ्यांचे उत्पन्न वाड झाली आहे. १०) गावकऱ्यांनी पीकपध्दतीमध्ये बदल केल्यामुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक उत्पन्न वाडले आहे. ११) प्रत्येक घरोघरी शोपखड्डे झाल्यामुळे सांडपाण्याची विल्हेवाट लावणे शक्य झाले. १२) गाव पाणीदार झाल्यामुळे पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न मिटला आहे. तसेच जनावरांच्या चा-याचा पण प्रश्न मिटला आहे. त्यामुळे गावात दुग्ध व्यवसाय करणाऱ्यांची संख्या वाढत आहे. १३) जवळपास आज ५० ते ६० टक्के शेतकरी माती परीक्षण करून पिके घेत आहेत. १४) मनसंधारणाच्या माध्यमातून गावात सामाजिक समानता निर्माण होण्यास मदत झाली आहे. मनसंधारणामुळे सार्वजनिक कामात लोकसहभाग वाढत आहे. मनसंधारणामुळे गावातील ग्रामस्थांनी गाव दुष्काळमुक्त करण्यासाठी राजकीय व वैयक्तिक मतभेद वाजूला ठेवून अहोरात्र एकत्र येवून कामे केली आहेत. ग्रामस्थांना दुष्काळाच्या फिल्म दाखवण्यात आल्यामुळे त्यांचे मनसंधारण झाले आहे. १५) जलसंधारणामुळे गावातील शेती वागायती झाल्यामुळे लोकांना गावातच रोजगार उपलब्ध होत आहे. त्यामुळे बाहेर इतर ठिकाणी होणारे स्थलांतर आता थांबले आहे. १६) या स्पर्धेत सहभाग घेतल्यामुळे गावकऱ्यांचा आत्मविश्वास वाढला, मुसगुणांना वाव मिळू लागला. तसेच त्यांना आपले मत मांडता येऊ लागले. १७) स्पर्धे दरम्यान केलेल्या जलसंधारण कामामुळे शेतीच्या पाण्याची समस्या व पिण्याच्या पाण्याची समस्या कायमची सुटली आहे. १८) स्पर्धे दरम्यान केलेल्या मनसंधारणामुळे गावातील सर्व जातीचे / धर्माचे लोक सार्वजनिक कामात सहभागी होत आहेत. सर्व राजकीय पक्षांचे कार्यकर्ते सार्वजनिक कामात सहभागी होत आहेत. स्पर्धेमुळे भाव - वंदकी, जुनेवाद मिटले आहेत. तसेच ग्रामपंचायतीचे गट - तट मिटण्यास मदत झाली. १९) स्पर्धेमुळे पूर्वापेक्षा गावातील सार्वजनिक वातावरणात सुधारणा झाली आहे. ग्रामस्वच्छता, वृक्षरोपण, श्रमदान याविषयी जनजागृती झाली आहे. गावातील जातीयता कमी झाली. २०) आगपेटीमुक्त शिवारासाठी गावात कंपोस्ट खत, गरंडूळ खत तयार केला जातो. २१) पाणी फाउंडेशनमुळे गावात झालेले बदल : गाव दुष्काळमुक्त झाले, कमी खर्चात पाणलोट क्षेत्राचे व्यवस्थापन झाले आहे. गावच्या विकासाची जाण असलेले नवनेतृत्व पुढे आले. गावात एकी निर्माण झाली व राजकारण कमी झाले.

संदर्भ ग्रंथ :

- जलस्वराज्य प्रकल्प, राज्यकृती आराखडा.
पाणी फाउंडेशन वेबसाईट.
धनागरे व. ना. संकलनांचे विश्व आणि सामाजिक वास्तव, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
जाधव या. रा. महाराष्ट्रातील पाण्याचे नियोजन आणि मिंचन विज्ञान.
डॉ. लोकसत्ता. २० जाने. २०१८.
फेसबुक. वॉटर कप कोळपिंपरी, २० जून २०२१.
फेसबुक. Suresh Solanke, २२ जून २०२१.
फेसबुक. Parvin Khule, २५ जून २०२१.
डॉ. पुवारी, २२ जाने. २०२१.
मुलागत अनुसूची, २८/२९ जून २०२१.

जमले तर त्यांची फसवणूक होणार नाही. असे महाराजांनी या योजनेत मांगितले आहे.

तुकडोजी महाराजांनी मांगितलेल्या अशा अनेक योजना गावांना स्वयंपूर्ण, आत्मनिर्भर व आदर्श बनविणाऱ्या आहेत. राष्ट्रमंतांच्या या अभिनव योजना निश्चितच समाजपरिवर्तन घडून आणण्यास पूरक आहेत. १९५३ मध्ये महात्मा गांधीजींच्या स्मृती समारोहाच्या निमित्ताने ग्रामगीतेमध्ये मांडलेल्या विचारांच्या पार्श्वभूमीवर आधारीत शंभर गावे आदर्श करण्याचा सक्रीय प्रयत्न केला. त्यांनी भंडारा जिल्ह्यातील ९६ घरे अमलेल्या एका महीनश्या खेड्याचे रूपांतर आदर्श आमगावात सर्वांच्या समन्वयातून करून दाखवले. १९४८ मध्ये या गावात तुकडोजी महाराजांनी श्रीगुरुदेव सेवामंडळाची स्थापना केली. त्यानुसार ग्रामनिर्माण कार्य सुरू झाले. यामध्ये महत्वाचे उपक्रम राबवण्यात आले जसे की, मासुदायिक धान्य भंडार, कॅपोस्टखत निर्मिती, दारूबंदी, चिकित्सा मंदिर, जातीभेद निवारण, सेवा प्रचार मंदिर इत्यादी असे अनेक उपक्रम राबवण्यात आले. आमगाव आदर्श निर्माण योजनेद्वारा शिक्षा-दिक्षा देणारी एक पाठशालाच तुकडोजी महाराजांनी स्थापन केली होती. हे पाहण्यासाठी तत्कालीन राज्यपाल डॉ. सितारामय्या,

गुलझारीलाल नंदा, लाल बहादुर शास्त्री इत्यादी मान्यते आणि त्यांनी तुकडोजी महाराजांच्या या अतुल्य कार्याचा केला. थोडक्यात तुकडोजी महाराज हे महत्त्वाचे ग्रामसुधारेणच्या विचारांनी प्रेरित होऊन त्यांनी ग्रामविकासा विविध अभिनव योजना मांडून समाज परिवर्तनाचा दिनी.

संदर्भग्रंथ सूची :

गांधी मोहनदास करमचंद, (२०११), 'ग्राम स्वराज्य', रायस जयपुर, प्रकाशन, नवी दिल्ली.
 अनी राजेंद्र, 'महात्मा गांधी' (विचारांचा संग्रह), सगता पब्लिकेशन, दिल्ली
 Selected work of mahatma gandhi, 2022, prabhat prakashan, Delhi.
 अग्रवाल पी. के., अग्रवाल शि. प्रा., (२०११), 'गांधी विचार और इत', प्रकाशन, नई दिल्ली.
 सावरकर मुभाष, १९४८ ते २०१७ वे अंक, 'अक्षर वैदर्भी', (मासिक), सगता साधना, अमरावती.
 निजरकर योगिता, २०१३, 'ग्रामगितीची निर्मिती प्रक्रिया', पराठी सगता परिषद, अमरावती.
 कडवे रघुनाथ, २००७, 'राष्ट्रमंत तुकडोजीची ग्रामविकासा दृष्टी', अजयतन वर्धा रोड, नागपूर.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची ग्रामीण भागातील महिलांच्या आर्थिक विकासातील भूमिका : विशेष संदर्भ गेवराई तालुका

मुशिल सुरेश जामकर, संशोधक विद्यार्थी, समाजशास्त्र विभाग डॉ.वा. आं. मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर, डॉ. सुधीर देवले, मार्गदर्शक, कालिकादेवी महाविद्यालय, शिरूर का.

गोपबारा: महात्मा गांधी यांनी भारताची आत्मा खेड्यात वसलेली आहे असे म्हटले होते. आजही देशात ७२ टक्के लोक ग्राम भागात वास्तव्यास आहेत. म्हणूनच भारत हा खेड्याचा देश आहे असे म्हटले जाते. ऐतिहासिक दृष्ट्या विचार केला तर भारत विकास हा तेंव्हाच साध्य होऊ शकतो. जेंव्हा त्या समाजातील देशातील प्रत्येक समुदायापर्यंत व्यक्तीपर्यंत कोणाताही विकास कार्यक्रमात प्रत्येकजण सहभागी होत असतो. त्याच प्रत्येक समुदायातील स्त्रियांचा सहभाग हा अत्यंत आवश्यक व महत्वाचा मानला जातो. याच दृष्टीने राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरण करण्यात कोणती भूमिका आहे तर्मात योजनेत काम करणाऱ्या महिलांची पार्श्वभूमी अभ्यासली गेली आहे.

बीज शब्द : महिलांचा आर्थिक विकास, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना.

प्रस्तावना: जागतिकस्तरावर स्त्रियांना पुरुषापेक्षा आर्थिक सहभागामाठी कमी संधी, मुलभूत आणि उच्च शिक्षणात कमी प्रवेश, आरोग्य आणि सुरक्षेतेचे धोके व राजकीय प्रतिनिधीत्व कमी आहे. त्यातच ग्रामीण भागातील महिलांची तर अधिकच गंभीर स्थिती दिसून येते. महिलांच्या सन्मानार्थ जागतिक पातळीवर ८ मार्च हा दिवस महिला दिन म्हणून साजरा केला जातो. याचा मुख्य उद्देश म्हणजे महिलांप्रति आदर, सन्मान जिव्हाळा, मान करण्याबरोबरच त्यांची सामाजिक, राजकीय तसेच आर्थिक क्षेत्रात सहभागी करून घेतले जात आहे. ग्रामीण समाजाचा विकास व्हावा, त्यांना त्यांच्या मुलभूत गरजा योग्यरित्या पूर्ण करता यावा यामाठी केंद्रसरकारने आणि राज्यसरकारने अशा अनेक विकासात्मक योजना आंमलात आणल्या. त्यातलीच एक म्हणजे मनरेगा महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना का कायदा आणला ज्याला मनोर मनरेगा म्हटले जाऊ लागले. ही जगातील सर्वात मोठी गरीब कल्याण योजना म्हणून ओळखली जाते. या योजनेचा उद्देश गरीबी नष्ट करणे व ग्रामीणांना रोजगाराची संधी उपलब्ध करून देणे होय. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण हमी योजनेमुळे ग्रामीण महिलांचा आर्थिक विकास किती प्रमाणात झाला आहे व आर्थिक विकासात मनरेगा भूमिका व योगदान याचा सदर संशोधनात अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१. महिला सक्षम होवुन त्यांचा आर्थिक विकास आरू काळात किती महत्वाचे व उपयुक्त आहे. हे लक्षात आणता येई
२. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजने महिलांमध्ये स्वंपूर्णतेची जाणीव कशी निर्माण झाली व माहिती घेता येईल.
३. ग्रामीण भागातील महिलांच्या जीवनाने झालेल्या परिवर्तनाची माहिती घेता येईल.

ग्रामीण भागात गरीब लोकांचा हवा तसा विकास झाले नाही. त्यांच्या हाताला काम नसल्याने पर्यायाने रोजगार शोधासाठी भटकंती होते. भारत सरकाराने प्रत्येकाचा हात काम देण्यासाठी एक महत्त्वकांशी निर्णय घेतला दिनांक फेब्रुवारी २००६ रोजी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा २००५ लागू केला. सुरुवातील केवळ २०० जिल्ह्यात ही योजना लागू करण्यात आली. मात्र ९ एप्रिल २००८ रोजी ती सर्व सरकारने आधिमुचनाकडून देशातील सर्व जिल्ह्यात ही योजना लागू केली. पुढे २ ऑक्टोबर २००९ पासून या योजनेने न महत्त्वा गांधी रोजगार हमी योजना (मनरेगा) या नाव नामकरण केले. या योजनेअंतर्गत 'मागेले त्याला काम' तत्वावर ग्रामीण भागातील कुटुंबातील व्यक्तींना एका आर्थिक वर्षात केंद्रीय निधीतून १०० दिवसांची रोजगार हमी दिली व कामासाठी अर्ज केल्यास १५ दिवसांच्या आत मोफत जांब दिले जाते व घरापासून १५ किलो मिटरच्या आत रोजगार

पुरविला जातो. पुरुष आणि स्त्रियांना समान रोजगार दिला जातो. रोजगारासाठी नोंदणी केल्यापैकी एक-तृतीयांश महिला असणे गरजेचे असते. म्हणूनच सदरील संशोधनाद्वारे महिलांचा आर्थिक विकास अभ्यासण्यात येणार आहे.

संशोधन साहित्याचा आढावा: साहित्य पुनरावलोकन हा एक आढावा लेख असू शकतो. या अर्थाने, साहित्य पुनरावलोकन हा एक अभ्यासपूर्ण पेपर आहे. जो सध्याच्या ज्ञानाचे ठळक निष्कर्ष तसेच एखाद्या विशिष्ट विषयावर सैद्धांतिक आणि पद्धतशीर योगदानासह सादर करतो. **अशोक पंजज आणि रुक्मीणी तन्बा (२०२१)** : या लेखात महिला कामगारांवर गडकककक के महिला सक्षमीकरणावर झालेले परिणाम: चार राज्यामधील अभ्यास या लेखात केला आहे. यामध्ये विहार, झारखंड, राजस्थान, आणि हिमाचल प्रदेश यांचा समावेश आहे. देशातील ग्रामीण महिलांवरील नरेगाच्या मशक्तीरकणारवरील परिणामांनी तपासणी केली जाते. या पेपरमध्ये त्यांनी असे विश्लेषण केले की, महिलांना योजनेच्या माध्यमातून रोख रकमेमुळे अधिक संधी मिळवल्या आहेत. परिणामी त्यांना उत्पन्नाचा उपभोग, घरगुती परिणाम आणि निवडीची क्षमता पूर्वीपेक्षा वाढविल्यामुळे फायदा झाला आहे. **रमेश आणि कुमार (२००९)** यांनी त्यांच्या अभ्यासानुसार अग्रेसरी आढळले की, मनरेगामध्ये महिलांच्या जीवनात मोठे बदल घडण्याची दाट शक्यता आहे. महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनविण्यात आणि अधिकाधिक स्वातंत्र्य आणि स्वाभिमानाचा आधार देण्यामध्ये मनरेगा महत्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. **बबीता पांडे आणि तनवीर अहमदवाणी (२०२४)** च्या अभ्यासात काश्मीरमधील मनरेगामध्ये महिलांच्या सहभागावर लक्ष केंद्रित केले गेले आहे. अभ्यासानुसार असे दिसून आले आहे की, मनरेगामध्ये महिलांची भूमिका हे सध्या करण्याचे एक दुसरे स्वप्न आहे आणि काश्मिरमध्ये महिलांच्या सहभागाचे प्रमाण कमी टक्के आहे. **लावण्या आणि महिमा (२०१३)** यांनी पल्लकडमधील मनरेगाच्या माध्यमातून महिला सक्षमीकरणाची व्याप्ती निश्चित केली. अभ्यासाच्या निकालांवरून असे दिसून आले आहे की, मनरेगाने महिला लाभार्थिना आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र केले आणि महिला लाभार्थ्यांसाठी स्वाभिमान आणि निष्कर्षही काढला गेला.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये: १. गेवराई तालुक्यातील ग्रामिण भागातील मनरेगा योजनेत सहभागी असणा-या महिलांच्या सामाजिक आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे. २. गेवराई तालुक्यातील ग्रामीण भागातील महिलांच्या आर्थिक विकासात मनरेगा योजनेची भूमिका अभ्यासणे. ३. रोजगार हमी योजनेअंतर्गत काम करणा-या ग्रामीण महिलांची शैक्षणिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.

संशोधनाचे गृहितकृत्ये: संशोधन विषयाची व्यापकता व महत्व लक्षात घेऊन संशोधनाला दिशा व निश्चितता प्राप्त होण्यासाठी संशोधकांनी विषयाच्या संदर्भात पुर्व अनुभवाच्या अभ्यासाच्या आधारे गृहित धरलेले गृहितके अशी आहेत. १. मनरेगा योजनेत काम करणा-या महिलांची आर्थिक तसेच सामाजिक स्थिती सुधारलेली आहे. २. शासकीय योजनांमुळे तसेच मनरेगा योजनांमुळे महिलांची वैयक्तिक पातळी उंचावण्याबरोबर रोजगारामुळे कुटुंबाचा आधार बनल्या आहेत. ३. ग्रामिण भागातील अनुभूचीत जातीतील महिलांना मनरेगामुळे कामाचे स्थलांतर थांबले.

संशोधनाची व्याप्ती: प्रस्तुत संशोधन हे ग्रामीण भागातील गाव पातळीवर करण्यात येणार आहे. वीड जिल्ह्यातील गेवराई तालुक्यातील दैठण, कटाचिंचोली, गोंदी खु या गावांची सहेतूक पद्धतीने निवड करण्यात येणार आहे. त्या गावातील विविध वयोगटातील स्त्रियांच्या आर्थिक स्थितीचा आढावा घेवून

मनरेगाच्या भूमिका संदर्भात अभ्यास प्रस्तुत संशोधन कार्य केले आहे.

अभ्यास क्षेत्र: प्रस्तुत संशोधनासाठी वीड जिल्हातील गेवराई तालुक्यातील निवड करण्यात आली आहे. त्यात या गावांची निवड करण्यात आली दैठण, कटाचिंचोली, गोंदी खु, या भागाची निवड करण्यात आली आहे.

संशोधन पद्धती: वास्तव सत्यापर्यंत पोहोचण्यासाठी व मुळ कारण, परिणाम व उपाय शोधण्यासाठी नमो वस्तुनिष्ठ अध्ययन करण्यासाठी संशोधन पद्धतीची आवश्यकता असते. प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम गामग्रीचा आधार घेतला आहे. प्रस्तुत संशोधनामध्ये नमुना निवडीच्या प्रकारता गैरसंभाव्यता नमुना निवड अंतर्गत महेतूक नमुना निवड पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. वीड जिल्हातील गेवराई तालुक्यातील या गावातील मनरेगाच्या कार्याचा व महिलांच्या सहभागाचा विचार काही गावाची निवड करण्यात येणार आहे. ही निवड साध्यादृष्टिक नमुना निवड पद्धतीतील लॉटरी पद्धतीने निवड केलेल्या गावातील मनरेगा अंतर्गत काम करणा-या महिलांपैकी १०० उत्तरदात्यांची निवड केली आहे. प्रस्तुत संशोधनात मनरेगा अंतर्गत काम करणा-या ग्रामीण भागातील महिलांच्या आर्थिक विकासात मनरेगा भूमिका हा विषय असल्यामुळे प्रत्यक्ष अभ्यास महत्वाचा आहे. त्यामुळे तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक स्त्रोतांच्या माध्यमातून मुलाखत, अनुगुची, तंत्राचा वापर केला आहे. प्रस्तुत संशोधनात द्वितीय स्त्रोतांतर्गत अध्ययन विषयाशी संबंधित असणारे सरकारी पत्रिका, प्रकाशित अप्रकाशित संदर्भ ग्रंथ, मामिके, वर्तमानपत्रे, जिह्यांतर्गत रावविल्या जाणा-या मनरेगा योजनेची शासकीय व निमशासकीय माहिती, पीएच.डी., एम.फील. संदर्भ ग्रंथ, इंटरनेट इ. वावींचा तथ्य संकलन करण्यासाठी उपयोग करण्यात येईल.

तथ्य विश्लेषण: संशोधनात तथ्याचे संघटन करण्यासाठी तथ्यांच्या गुणधर्मांनुसार विभाजन करण्यात येईल. अशा विश्लेषणाशिवाय तथ्याला अर्थपूर्णता प्राप्त होणार नाही म्हणून प्रस्तुत संशोधन आश्या विश्लेषणाचा उपयोग केला आहे. शिक्षण घेणे प्रत्येकाचा हक्क आहे, योग्य दर्जाचे शिक्षण उपलब्ध करून देणे ही शासनाची जबाबदारी आहे. महाराष्ट्र हा शैणिकदृष्ट्या प्रगत आहे. प्राथमिक शिक्षण ही काळाची गरज असून या मध्ये वाड होणे आवश्यक आहे. शिक्षणामुळे मानवाचा सर्वांगीण विकास होतो. संशोधनामध्ये उत्तदात्यांचे शिक्षण तपासणे महत्वाचे ठरते.

मनरेगामध्ये काम करणा-या महिलांचे शिक्षण

अ.क्र.	शिक्षणाचा स्तर	एकूण	प्रमाण (%)
१	प्राथमिक	१०	१०.००
२	माध्यमिक	४०	४०.००
३	उच्च माध्यमिक	१०	१०.००
४	निरक्षर	४०	४०.००
	एकूण	१००	१००

वरील सारणीवरून आपल्याला दिसून येते की, केवळ १० टक्के लाभार्थी हे प्राथमिक शिक्षण घेतलेले आहेत. तर ४० टक्के लाभार्थी हे माध्यमिक शिक्षित आहेत. तसेच १० टक्के लाभार्थी हे उच्च माध्यमिक शिक्षित आहेत. तर ४० टक्के लाभार्थी हे अशिक्षित आहेत. म्हणजेच गेवराई तालुक्यामध्ये अशिक्षितांचे प्रमाण जास्त आहे. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना ही सर्वसामान्य नागरिकांना रोजगाराची हमी देते, असा शासनाचा हेतू आहे. शासनाचा हेतू साध्य होतो किंवा नाही याचा तपशील जाणून घेण्याचा प्रयत्न खालील तक्त्यामध्ये केलेला आहे.

वित्तवातून गांधीजींना ग्रामोद्योगात महत्त्व जाणवतं, त्यातून
विज्ञानाचे नि पर्यायानं भारतातंही भवं होणार आहे.

थोड्याशा मदतीने ज्या वस्तू खेड्यातल्या खेड्यात तयार
होऊ शकतील, आणि खेड्यांत वापरण्यासाठी लागतील किंवा
बाहेर पाठवता येतील, उदाहरणार्थ, घाणीतून काढलेले तेल, पेंड
व जळणाचे तेल; हातमाडीचे तांदूळ, ताडगुळ, मध, खेळणी,
चट्या, गावण, हातकागद इत्यादि वस्तू अशा आहेत. आज बहुतेक
खेडी मूलद्रव्य किंवा मरणोन्मुख आहेत. आपण थोडी काळजी
घेतली तर स्वतःच्या बहुतेक साऱ्या गरजा भागवून
हिंदुस्थानातील शहरांच्याही गरजा पूर्णण्याची अपार शक्ती
आपल्या अंगी असल्याचे ती खेडी दर्शवितील. आज थोड्याफार
प्रमाणात ह्यांपैकी काही उद्योग खादी ग्रामोद्योग आयोग वा तत्सम
संस्थांच्या माध्यमातून चालविणे जात आहेत. पण तरीही
यांचीकरण, औद्योगीकरण, शहरीकरण, केंद्रीकरण ह्यांचा जोर
एवढा महाप्रचंड आहे की, खेडी अधिकाधिकच मरणोन्मुख होत
आहेत. अशा प्रकारच्या ग्रामोद्योगातून जी आर्थिक-सामाजिक
रचना पुनरुज्जीवित होणार होती तिचे एक महत्त्वाचं वैशिष्ट्य
म्हणजे विकेंद्रितता. यांचीकरण, औद्योगीकरण ह्यांतून अटळपणे
केंद्रीकरण वाढतं. संसाधनं, ऊर्जा, लोकवस्ती अशा अनेक घटकांचं,
गांधीजींना ते मान्य नव्हतं. अशा केंद्रीकृत व्यवस्थेत माणसाला
आपलं ध्येय साध्य करता येणार नाही अगं त्यांना वाटे. आपल्याला
जे ध्येय साध्य करावयाचे आहे, ते म्हणजे मानसिक, नैतिक
(आध्यात्मिक) विकासामाह मानवाला मौख्य साभावे हे होय.
विकेंद्रित व्यवस्थेमध्येच ते साध्य होऊ शकेल, केंद्रीकरणाची पद्धत
समाजाच्या अहिंसक रचनेशी चिरंगत आहे."

केंद्रीभूत उत्पादन-व्यवस्थेमुळे उत्पादन आणि
वितरणासाठी खूप वाहतूक करावी लागते; व्यवस्था उभी करावी
लागते. ही गुंतागुंत स्वयमेव तर अवांछित आहेच, पण
पार्यावरणिक दृष्टिकोणातून पाहता ती प्रचंड ऊर्जाभक्षक आहे.
कड्या आणि पक्क्या मानवाच्या वाहतुकीसाठी, तमंच प्रत्यक्ष
उत्पादन-प्रक्रियेतही प्रचंड ऊर्जा खर्ची पडते, त्यातून एका वाजून
ऊर्जेचे स्रोत घटत जातात; तर दुसरीकडे प्रदूषण, अपघात
वाढतात. माध्यामोण्या, विकेंद्रित, ग्रामोद्योगमूलक उत्पादन-
प्रक्रियेत हे सार टळतं.

तंत्रज्ञान जाणणारे काही मूठभर तंत्रज्ञ सर्व जनतेला ओळीम
ठेवू शकतात. ही स्थिती गांधीजींना भयावह वाटते, नि
त्यासाठीही ते केंद्रीकरणाच्या विरोधात आहेत. ते १९३१ मधे
गोवमेज परिपदेसाठी लंडनाला गेले होते, तेव्हा एका अमेरिकी
पत्रकाराने त्यांना एक प्रश्न विचारला की, कोळसा किंवा वाफ
ह्यांच्याऐवजी विजेच्या साहाय्यात उद्योगधंदे देशाच्या
कानाकोपऱ्यांत विखरून टाकण्याची योजना हेन्री फोर्ड ह्यांनी
मांडली आहे. त्यानुसार हजारां धूरविरहित खेड्यांत ग्रामीण
जनतेकडून गिरण्या चालवल्या जातील. हे सर्व साध्य ज्ञानं, तर
गांधीजींचा गिरण्यांवरचा आक्षेप नाहीसा होईल की नाही?
ह्यावर गांधीजी म्हणाले, मुळीच नाही. कारण तुम्ही असंख्य
क्षेत्रांत उत्पादन करू लागलात, तरी विजेची शक्ती एकाच
केंद्रस्थानातून येईल. त्याचा परिणाम अखेरीस भयंकर होईल असे
मला वाटते. त्यामुळे एका मानवसमुहाच्या हाती इतकी अमर्याद
शक्ती सोंपवली जाईल की, तिचा विचार मनात येताच मला भय
वाटते. त्या विजेचे नियंत्रण करण्याची सत्ता एका ठिकाणी
आल्याने हवा, उजेड, पाणी ह्यांसाठी मुद्रा तुम्हांला त्यांच्यावर
अवलंबून राहावे लागेल. ती अवस्था भयानक असेल असे मला
वाटते. आज आपण ह्या भयानक अवस्थेचा अनुभव वेळोवेळी

घेतच आहोत. वीज-पाणीच नव्हे, तर अणु-तंत्रज्ञान, जैव-तंत्रज्ञान
अशांच्या साहाय्यात काही मूठभर दहशतवादी तंत्रज्ञ संघर्ष जगात
हलकल्लोळ माजवू शकतात ही परिस्थिती आहे. नशा पटला
केवळ 'संभाव्य' नमुन प्रत्यक्षात पडलेल्या आहेत. केंद्रीकरणातून
नियंत्रणाच्या तंत्रशाहीचा हा धोका गांधीजींनी ३०-४०
वर्षांपूर्वीच ओळखला होता, नि त्याही एका काळ्याने
विकेंद्रीकरणाचा आग्रह धरला होता.

गांधीजी म्हणताने त्याप्रमाणे सगळा देशभर ग्रामोद्योगांत
विकेंद्रित पद्धतीने उत्पादन सुरू जावं; पण ते तर सोपी घेतलं
नाही, तर काय होईल? यंत्राने बनवलेली वस्तू स्वस्त आहे, मुक्क
आहे म्हणून तिचाच जर खप होऊ लागला, तर ह्या ग्रामीण
उत्पादनांचं नि त्या उत्पादकांचं काय होईल? ह्या विचारांतून पुढे
आलेलं एक भावनात्मक तत्त्व म्हणजे 'स्वदेशी'. गांधीजी तिची
व्याख्या अशी करतात : स्वदेशी म्हणजे आपल्यातील ती भावना,
जी दुसऱ्यांना वगळून आपल्या भोवतालच्या गोष्टींचा उपयोग व
मेवा ह्यांपुरते आपल्याला मर्यादित ठेवते. मी शेजाऱ्यांनी
बनवलेल्या वस्तूच वापरल्या पाहिजेत आणि मर्यादित
उद्योगांमधील तणीच दूर करून त्यांची क्षमता वाडविणी पाहिजे.
स्वदेशी हे अगंच एक 'घत' होतं : परकीय वस्तू आकर्षक आहे,
स्वस्त आहे तरीही ती न घेण्याचं, त्यामुळे आपल्या देशातला
कारागीर बेकार होतो-मरतो. उदाहरणार्थ, कापड :
हिंदुस्थानातील ताखों गरजू गरिवांनी मूत काढून व ते विणून
त्याचे बनवलेले कपडे घेण्याचे नाकारणे, आणि परदेशी
कापड विकत घेणे हे मी पानक ममजतो—मग ते परदेशी कापड
हात-मुतापेक्षा कितीही गरम का असेनात. चांगल्या किंवा स्वस्त
अशा विदेशी वस्तूंसाठी आपण स्वदेशी वस्तूंचा त्याग करू नये,
आपल्या माध्याभोळ्या वायकोवर नाराज होऊन नवरा जर मुंदर
दिमणाच्या स्त्रीच्या शोषार्थ बाहेर पडला, तर त्याने आपल्या
महत्त्वाविषयीही द्रोह केला असे होते; त्याचप्रमाणे जो माणूस
स्वदेशी वस्तू टाकून विदेशी मुंदर वस्तू पसंत करतो, तो
स्वदेशद्रोहीच होय. प्रत्येक राष्ट्रची प्रगती होण्यासाठी त्यातील
रहिवाशांनी आपल्या वस्तूंना व मानाना प्राधान्य देणे आवश्यक
असते. ह्यातूनच परदेशी कापडावरील बहिष्कार, त्याची हाळी हे
आंदोलन उभं राहिलं होतं, गांधीजींचा त्याचा पाठिंबा होता.
मात्र केवळ ब्रिटनीय कापडावरचा बहिष्कार त्यांना गुडबुद्धीचा
वाटे. 'मर्च' विदेशी कापडावर आपण बहिष्कार टाकला पाहिजे
अगं ते म्हणत.

जेव्हा उत्पादन आणि उपयोग दोन्ही स्थानिक अमतात,
तेव्हा कोणतीही किंमत देऊन वेगुमार उत्पादन वाढविण्याचा मोह
नष्ट होतो. तसे ज्ञाने म्हणजे आजच्या अर्थव्यवस्थेमुळे निर्माण
होणाऱ्या अनंत अडचणींचा आणि ममस्यांचा आपोआप शेवट
होईल. सध्याची अर्थव्यवस्था ही बहुतांशानं जागतिक अशीच
आहे. असंख्य आंतरराष्ट्रीय प्रक्रियांमुळे सर्व देशांच्या अर्थव्यवस्था
परस्परांशी निगडित झाल्या आहेत. ह्या जागतिकीकरणाचा
प्रारंभ गांधीजींच्या काळीच आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या
माध्यमातून झाला होता. त्या काळी त्याला कदाचित केवळ
व्यापारातील लाभ वा वसाहतवाद एवढीच परिमाणं असतील.
पण आज त्यात पार्यावरणिक परिमाणाचीही भर पडली आहे.

उत्पादन आणि उपभोग जेव्हा स्थानिक अमतात, तेव्हा
उत्पादनाचं मान (स्केल) छोटा असतं. त्यामुळे नैसर्गिक
संसाधनांचा उपसा मर्यादित प्रमाणात होतो. आर्थिक नाभामाडी
बाहेरच्या वाजारपेठेची काम धरली की, संसाधनं ओरबाडण्यास
प्रारंभ होतो. उदाहरणार्थ, गावापुरतं धान्य पिकवायचं असेल, तर

क्षेत्री-उत्पन्न 'अधिकतम' घेण्याचं कारण राहात नाही, नि त्यामुळे पाण्याचा वापर प्रमाणात राहतो; जमिनीचा कम टिकून राहतो. स्थानिकतेची ही मर्यादा किंवा बंधन मुटलं की, अधिकाधिक धान्य पिकवण्याकडे, किंवा धान्याऐवजी व्यापारी पिकांकडे शेतकरी वळतो. त्यांच्या अधिकतम उत्पादनासाठी वागेमाप खतं, पाणी ह्यांचा वापर करतो. परिणामतः जमिनीचा कम कमी-कमी होत जाऊन कालान्तरानं ती नापीक बनते. मार्बजनिक मालमत्ता अमलेच्या पाण्याचा वैयक्तिक लाभामागी वापर वाढत जाऊन सामाजिक असंतोष वाढतो. मूठभरांकडील अधिक मंपत्तीनं विपमना वाढते. अशा अनेक सामाजिक, आर्थिक, पर्यावरणिक ममम्या एकीतून एक अशा निर्माण होतात. गांधीजी म्हणतात त्याप्रमाणे आजच्या यज्ञयावत् संकटांचे मूळ आमच्या भरमसाठ उत्पादनाच्या वेडापोटी आहे. ह्याउपट, बाहेर काही पाठवायचं नाही. आणि बाहेरून काही आणायचं नाही अमं ठरवलं की, अपलब्ध ममाधनांची जपणूक होते. परिसराविषयी बांधिलकी आणि आपुलकी निर्माण होते. वैयक्तिक स्वार्थाऐवजी समूहाच्या भन्पाकडे लक्ष दिलं जाऊ लागतं. माणूस हा समाजाशी, पर्यावरणाशी बांधला जातो. त्यांना उत्तरदायी राहतो. व्यक्ती, समाज आणि पर्यावरण ह्यांची एक परस्परपूरक व्यवस्था निर्माण होते. माणसांचा अनावश्यक प्रवाम आणि वस्तूंची अनावश्यक ने-आण अमं दोन्ही टकून वाहतूक न्यूनतम होते. 'स्वदेशी'तील स्थानिकता ह्या घटकाचे इतके लाभ होतो आणि पर्यावरणाची हानी होत नाही. विकामाचं प्रचलित प्रतिमान विनाशगामी ठरत असताना, पर्यायांच्या शोधात अमलेच्या जगाचं लक्ष गांधीजींकडे वेधलं जात आहे ते त्यांच्या विचारांच्या पर्यावरणीयतेमुळेही.

पर्यावरणाशी मुसंवादी जगायचं म्हणजे निमर्गाचे नियम पाळावे लागतात. त्याची शिकवणूक आचरणात आणावी लागते. निमर्ग कोणालाही बसून घायला घालत नाही. प्रत्येक जीवमात्रानं धम, हालचाल करून अन्न मिळवावं अमं निमर्गाचं म्हणणं आहे. अशा श्रमांतून त्या जीवाचं आरोग्यही टिकून राहतं. निमर्ग जे देतो ते तमंच खावं अमाही निमर्गाचा सांगावा आहे. माणूस तो ऐकत नमल्यानंही त्याचं आरोग्य विषडते.

पाणी फाँडेशन वाटर कप स्पर्धा: म.गांधी यांच्या वरील विचारांना अनुसरूनच २०१६ मध्ये मत्यमेव जयते पाणी फाँडेशन वाटर कप स्पर्धा सुरु केली व ती २०१९ पर्यंत सुरु होती या स्पर्धेतून ५५२११ कोटी लीटर पाणी गावातच मुरवले. यानून गावे समृद्ध करण्याकरिता वृक्षारोपण पाणी साठवून गावातील मिंचन क्षेत्रात वाट करणे व शेती समृद्ध करून गावातील गरजा गावात भागवण्याकरिता व छोटे मोठे गृह उद्योग व शेतीला पूरक अमे व्यवसाय करण्याकरिता प्रयत्न करण्याचे काम पाणी फाँडेशनच्या माध्यमातून करण्यात आलेली आहे. माथा ते पायथा जलसंधारणाचे काम केल्यामुळे गावातील पाणी गावातच मुरून गावाला त्याचा फायदा करता येऊ लागला, हे करत असताना गावातील गट-तट जातीय व धार्मिक वाद संपुष्टात आणण्याकरिता ही पाणी फाँडेशन स्पर्धेच्या माध्यमातून काम करण्यात आले. गावातील पाणी गावातच अडवल्यामुळे कोरडवाहू क्षेत्राचे वागायती शेतीमध्ये रूपांतर जाले. गावातील वैयक्तिक हेवेदावे व भाऊवंदकी संपुष्टात आणण्याचे काम पाणी फाँडेशन वाटर कप स्पर्धेच्या माध्यमातून करण्यात आले. माती परीक्षण केल्यामुळे कमी खर्चामध्ये शेती होऊ लागली. तमेच आग पटी मुक्त शिवागमाठी प्रयत्न केले. गावकऱ्यांना कुराड बंदी करण्यासाठी प्रयत्न केले. तमेच प्रत्येक घरोघरी शोपखड्डा खोदायला लावणे, शेततळी इत्यादींच्या माध्यमातून गाव समृद्ध

करण्याकरिता पाणी फाँडेशन वाटर स्पर्धेनं प्रयत्न करून पातून ग्रामसमृद्धी योजना पाणी फाँडेशन ने सुरु केल्यामुळे सारण्या गांधींचे समृद्ध गाव व खेड्याकडे चला यामागी पाणी फाँडेशन वाटर कप स्पर्धा काम करते का? हे अभ्यासाचा प्रयत्न शोधनिबंधातून संशोधकांने केला आहे.

अभ्यासाचे उद्दिष्टे: प्रस्तुत अभ्यासात संशोधकांने पुढील उद्दिष्टांना अनुसरून अभ्यास केला आहे. १) पाणी फाँडेशन वाटर कप स्पर्धेत पर्यावरण संवर्धनाकरिता झालेल्या प्रयत्नांचा अभ्यास करणे; २) वाटर कप स्पर्धेतून ग्राम उद्योग अर्थातच शेतीला पूरक व्यवसायाकरिता झालेल्या फायद्याचा अभ्यास करणे. ३) स्थानिक उत्पादनात झालेल्या वाडीचा अभ्यास करणे.

अभ्यासाची व्याप्ती आणि मर्यादा: प्रस्तुत अभ्यासाचे व्याप्ती ही बीड तालुक्यातील देवत्याचीवाडी, मांडवकी, औरंगपूर, गुंदेवाडी या गावापुरती आणि उपरोक्त उद्दिष्टांचे अभ्यासापुरती मर्यादित असून इतर गावांचा व पैलूचा प्रस्तुत संशोधनात ममावेश केलेला नाही. प्रस्तुत अभ्यास हा एप्रिल नोव्हेंबर २०१९ या दरम्यान करण्यात आला आहे.

संशोधन पध्दती: प्रस्तुत अध्ययनाच्या उद्दिष्टांना अनुसरून अभ्यास करताना समाशास्त्रीय संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. बीड तालुक्यातील वाटर कप स्पर्धेतील सहभागी गावांचा अभ्यास करताना अर्थात माहिती मिळवितां अन्वेषणात्मक किंवा परिचयात्मक संशोधन आराखडाच सह्यायाने अभ्यास विषयाचे स्वरूप, परिणाम व तिच्या मुळात असणारे कारणे वस्तुनिष्ठपणे शोधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. प्रस्तुत संशोधन हे प्राथमिक माहितीवर आधारित असले तरी पुढे अशी द्वितीय माहिती ही पाणी फाँडेशनच्या अंपवत मिळविली आहे. प्राथमिक माहिती मिळविण्याकरिता महेटू किंवा उद्देपपूर्ण नमुना निवडीच्या आधारे या चार गावांची निवड केली आहे. निवडलेल्या गावातून अध्ययनाच्या उद्देशाला अनुसरु या स्पर्धेत सहभागी प्रमुख व्यक्तींकडून प्रत्येकी २० व्यक्तींक म्हणजेच एकूण ८० व्यक्तींकडून मुलाखत अनुसूचीच्या आधा प्राथमिक माहिती संकलित केली व सारणीकरणाच्या व माध्य सांख्यकीय पध्दतीने या प्राथमिक माहितीचे विप्लेषण करण्या आले.

अभ्यासाची गरज: शासनाच्या विविध पाणाने व्यवस्थापनाच्या योजना उपयशी ठरत असताना मत्यमेव जयतेमारख्या संस्थेने सुरु केलेली पाणी फाँडेशनच्या वाटर कप स्पर्धेच्या माध्यमातून गावातच मुरवले. यानून गावे समृद्ध करण्याकरिता वृक्षारोपण पाणी साठवून गावातील मिंचन क्षेत्रात वाट करणे व शेती समृद्ध करून गावातील गरजा गावात भागवण्याकरिता व छोटे मोठे गृह उद्योग व शेतीला पूरक अमे व्यवसाय करण्याकरिता प्रयत्न करण्याचे काम पाणी फाँडेशनच्या माध्यमातून करण्यात आलेली आहे. माथा ते पायथा जलसंधारणाचे काम केल्यामुळे गावातील पाणी गावातच मुरून गावाला त्याचा फायदा करता येऊ लागला, हे करत असताना गावातील गट-तट जातीय व धार्मिक वाद संपुष्टात आणण्याकरिता ही पाणी फाँडेशन स्पर्धेच्या माध्यमातून काम करण्यात आले. गावातील पाणी गावातच अडवल्यामुळे कोरडवाहू क्षेत्राचे वागायती शेतीमध्ये रूपांतर जाले. गावातील वैयक्तिक हेवेदावे व भाऊवंदकी संपुष्टात आणण्याचे काम पाणी फाँडेशन वाटर कप स्पर्धेच्या माध्यमातून करण्यात आले. माती परीक्षण केल्यामुळे कमी खर्चामध्ये शेती होऊ लागली. तमेच आग पटी मुक्त शिवागमाठी प्रयत्न केले. गावकऱ्यांना कुराड बंदी करण्यासाठी प्रयत्न केले. तमेच प्रत्येक घरोघरी शोपखड्डा खोदायला लावणे, शेततळी इत्यादींच्या माध्यमातून गाव समृद्ध

अभ्यासाचे महत्व: या अभ्यासामुळे पाणी फाँडेशनच्या कार्यपध्दतीची माहिती होण्यास मदत होईल. तमेच पाणी फाँडेशन वाटर कप कोषाच्या नाविन्यपूर्ण उपक्रमांवर भर देण्याची माहिती इतर गावांना मिळाल्यास ही लोकचळवळ सर्व स्तरात पोहोचण्यास मदत होईल.

संकलित माहितीचे विप्लेषण: प्रस्तुत अभ्यास म. गांधींच्या विचारांना अनुसरून ग्रामोद्योग, पर्यावरण, स्वच्छता ग्रामम्बराज्य, स्वदेशी अर्थात गावाकडे चला या विचारांचे अनुपंगाने फाँडेशन वाटर कप स्पर्धेने केलेल्या कामासंदर्भात प्राथमिक माहितीच्या आधारे मिळालेल्या माहितीची विप्लेषण घालील सारणीच्या आधारे केले आहे.

ग्राम विकासाच्या दृष्टीने वाटर कपचा शेतकऱ्यांनाचा फायदा

क्र.सं.	शेतकऱ्यांना झालेला फायदा	सुत्रण (८० पैकी)	प्रमाण (%)
१	गाव दुष्काळ मुक्त होण्याच्या दिशेने वाटचाल	७५	९३.७५
२	घनकचरा व्यवस्थापन	७०	८७.५
३	स्वतंत्र शौचामय सुविधा	८०	१००
४	घरोघरी शोषखड्डे	८०	१००
५	सिंचन क्षेत्रात वाढ	७०	८७.५
६	टँकर मुक्त गाव	८०	१००
७	पीक पद्धतीमध्ये बदल	६९	८६.२५
८	फळवाग लागवड	४०	५०.००
९	चाऱ्याचा प्रश्न संपुष्टात	७५	९३.७५
१०	दुग्ध व्यवसायात वाढ	६८	८५.००
११	कुकुट पालन व्यवसाय	६२	७७.५
१२	कृषी उत्पन्न वाढ	७८	९७.५

(बहुप्रतीसादक मारणी)

ठळक शोध: प्रस्तुत अभ्यास हा वीड तालुक्यातील देवऱ्याचीवाडी, मांडवखेल, औरंगपूर, गुंदेवाडी या गावांचा केला आहे. या अभ्यासातून असे निदर्शनात आले की, १) अभ्यास केलेल्या पाच गावातील ८० प्रतिसादका पैकी ७५ (९३.७५%) प्रतिसादकांच्या मते पाणी फाउंडेशन वाटप स्पर्धेने केलेल्या पाणी आडवा पाणी जिरवा या कामामुळे गाव दुष्काळ मुक्त होण्याच्या दिशेने वाटचाल करू लागलेले आहे. २) घनकचरा व्यवस्थापन गावात होते असे ७० म्हणजे ८७.५ % प्रसादकांचे मत आहे. प्रत्येक घरी स्वतंत्र शौचालयाची सुविधा आहे असे ८० प्रतिसादक म्हणजेच १०० टक्के प्रतिसादकांचे मत आहे. ३) घरातील मांडपाण्याची व्यवस्था करण्याकरिता घरोघरी शोषखड्डे घेतलेले आहेत असे सर्वच प्रतिसादकांचे सांगतात. ४) सिंचन क्षेत्रात वाढ झालेली आहे असे ७० टक्के म्हणजेच ८७.५% प्रसादकांच्या मते पाणी फाउंडेशनच्या वाटप स्पर्धेमुळे त्यांच्या गावातील पूर्वीच्या सिंचन क्षेत्रामध्ये वाढ झाल्याचे दिसून येते. ५) गावातील पाणी गावात मुरल्यामुळे टँकर मुक्त गावे झालेली आहेत. गावात पाणी आल्यामुळे कमी पाण्यावर येणारी व फायदा देणारी पिके घेण्याकरिता पीक पद्धतीमध्ये या गावातील लोकांनी बदल केला आहे असे ६९ म्हणजे ८६.२५ टक्के प्रतिसादकांचे मत आहे. ६) ५० % प्रचारांच्या मते आम्ही आता गावात पाणी आल्यामुळे फळवाग लागवडीकडे वळलेलो आहोत. ७) पाण्याचा प्रश्न सुटल्याने जनावरांना लागणारा चहर हा प्रश्न संपुष्टात आल्याने दुग्ध व्यवसायामध्ये वाढ झाल्याचे दिसून येते असे ८५ टक्के

प्रतिसादकांचे मत आहे. पाणी, चारा उपलब्ध झाल्यामुळे गावांमध्ये कुकुटपालन व्यवसायही गुरू झालेले आहेत. एकंदरीतच ९७.५ % प्रसादकांच्या मते कृषी उत्पादनात वाढ झालेली दिसून येते.

निष्कर्ष: भारताचा शाश्वत विकास करण्याकरिता गावाकडे चला या महात्मा गांधींच्या विचारानुसार गावातील लोकांच्या गरजा गावातच भागवल्या पाहिजे या दृष्टिकोनातून त्यांनी पर्यावरण, ग्रामस्वराज्य, ग्रामउद्योग इत्यादी विषयांच्या माध्यमातून त्यांनी आपले विचार मांडले होते या दृष्टिकोनातून अभ्यास करत असताना असे दिसून आले की, पाणी फाउंडेशन वाॅटर कप स्पर्धेमुळे गावात पाणी आल्यामुळे गावातील लोकांच्या गावातच गरजा पूर्ण झाल्याचे दिसून येते, कुकुटपालन, दुग्ध व्यवसाया मारखे उद्योग निर्माण झाल्याने ग्रामीर्योग या महात्मा गांधींच्या संकल्पनेला अनुसरून हे काम झाल्याचे दिसून येते.

पाणी फाउंडेशन वाॅटर स्पर्धे अंतर्गत स्वतंत्र शौचालय व्यवस्था, मांडपाण्याकरिता घरोघरी शोषखड्डे घेतल्यामुळे पर्यावरण रक्षणाकरिता ही मोठ्या प्रमाणात काम झाल्याचे दिसून आले. मोठमोठे तलाव बांधल्यास अनेक वेळा स्थलांतर व पर्यावरणाची हानी होते परंतु माथा ते पायथा पाणी आडवा पाणी जिरवा ही काम केल्यामुळे पर्यावरणाची हानी वाटर स्पर्धेने टाळल्याचे निदर्शनास आले.

तसेच पाण्याचा काटकोर वापर करण्याकरिता व वाॅटर बजेटच्या अनुषंगाने काम करत असताना या गावातील लोकांनी कमी पाण्यावर येणारे पिके घेण्यास सुरुवात केली तसेच फळवाग लागवडीकडे हे ग्रामस्थ वळलेली दिसून आली. गावातील पाणी नियोजन हे लोकसभागाच्या माध्यमातून म. गांधींच्या ग्रामस्वराज्य या संकल्पनेला धरून होत असताना दिसते. अर्थात ग्रामीण भागाच्या शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने वाटर कप स्पर्धेने काम केल्याचे निदर्शनास आले.

संदर्भ ग्रंथ:

- जलस्वराज्य प्रकल्प, राज्यकृती आराखडा.
- पाणी फाउंडेशन ऑफ
- कुलकर्णी दिलीप (२००३) वेगवेगळ्या विकामाच्या वाटाड्या, राजहंस प्रकाशन, पुणे.
- धनागरे इ. ना. (२००५): संकल्पनांचे विश्व आणि सामाजिक वास्तव प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
- गांधी-विचार-दर्शन खंड १३ (१९९३): अर्थकारण, संपादक : दा.न. लिखरे, महात्मा गांधी स्मारक निधी प्रकाशन, गांधी भवन, कोथरुड पुणे, ४११०२९.
- हिंद-स्वराज्य(१९९०): गांधीजी, परंधाम प्रकाशन पवना.
- मंगलप्रभात (१९८५): गांधीजी नवजीवन प्रकाशन मंदिर अहमदाबाद
- स्वदेशी(१९९४) : अर्थ आणि आध्य गांधीजी चिन्ता चिन्ता-विचार-केंद्र धरमपेट नागपूर ४४००१०.
- माझ्या स्वप्नांचा भारत (१९९५): गांधीजी परंधाम प्रकाशन पवना.

देशात लोकतंत्राला महत्त्व प्राप्त होणार नाही. गावातील प्रचाराला हे स्वराज्य म्हणजे स्वतःचे राज्य वाटले पाहिजे, तेव्हा शाश्वत विकास झाला असे म्हणता येईल.

स्वयंपूर्ण श्रम प्रतिष्ठेला महत्त्व दिल्याचे गांधी विचारात आढळते. प्रत्येक व्यक्तीने गावाच्या विकासासाठी आत्मगमर्पण करण्यास तयार झाले पाहिजे. स्वयंस्फूर्तीने सहकार्यांच्या इच्छा व्यक्तीच्या प्रयत्नांवर स्वतःच्या गरजा पूर्ण करू शकतील. याच संवेच्छा हेतूने खेडी स्वयंपूर्ण व शांततेने आपले जीवन जगू शकतील जगभरात भारतीय संस्कृतीला महत्त्व आहे. भारतीय संस्कृतीची वस्त्या अर्थाने ग्रामीण भागातील लोकसंस्कृतीमुळे संवर्धन होत आहे. म्हणून खरा भारत खेड्यात आहे. म्हणून निर्णयांमध्ये शाश्वत धोरणात्मकतेला कृतिशीलतेची जोड दिल्यास शाश्वत विकासाची फळे प्रत्येकाला चोखता येतील.

चिंतनातून साध्यता: गांधीजींच्या त्यांच्या एकूण वैचारिक तत्त्वज्ञानातून प्रामुख्याने चिरंतन शाश्वत विकास साधता येईल ग्राम स्वराज्याची संकल्पना ही स्वावलंबी, स्वयंपूर्ण सहकार्यावर भर देणारी अगून ग्रामस्वराज्य श्रमाला विशेष महत्त्व देऊन प्रत्येकाने आपले कार्य प्रामाणिक करताने यामुळे खेड्यातील लोकांच्या उपजीविका गावतच पूर्ण होतील व यातूनच शाश्वत विकास साधता येईल. गांधींच्या लोकशाहीची संकल्पना अस्तित्वात येण्यास कठीण वाटत असली तरी अशक्य नाही. त्यासाठी लोकांमध्ये सचरित्र, उच्च नैतिक मूल्य, एकता, सत्य अहिंसा निष्ठा श्रेय दृढसंकल्प याची क्षमता निर्माण करावी लागेल सत्याग्रहाचा साधनांचा आणि तत्त्वांचा शासकीय आणि राजकीय

पातळीवर विचार व प्रयोग करण्याची आवश्यकता आहे. या बाबतीत हळूहळू सुधारणा होऊन भारतीय लोकशाहीमध्ये गांधींच्या सत्याग्रहातील तत्त्वांचा प्रभावी वापर व्हायला सुरुवात होईल याची खात्री वाटते आणि त्या माध्यमातून देशातील विविध समस्या सुटण्यास मदत होईल व देश शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने वाटचाल करेल.

संदर्भ:

- धर्माधिकारी भाऊ, (1995), 'शामस्वराज्य', गांधी विचार दर्शन महाग्रंथ गांधी स्मारक, निधी प्रकाशन, पुणे.
 Mathur, B.L. (2008), 'Rural Management', ABSA Publishers, Jaipur. मंडल मुन्हाय, (1987) 'गांधी का प्रगती दर्शन महात्मा गांधी, 'माझ्या स्वराज्यीन भारत', परधाम प्रकाशन, पबनार (वर्धा) गांधी, एम.के., (1954), 'द रिमुक्त ऑफ अनटचेविलिटी', नवजीवन पब्लिशिंग हाऊस, अहमदाबाद.
 शिवरे, रा.व., (1958), 'विनोबांचे जीवनतंत्र, जमनाल बजाज मेवा ट्रस्ट, वर्धा.
 सस्तेना रमेश, (2009), 'गांधी एक अध्ययन', विश्वभारती पब्लिकेशन, दिल्ली.
 भारद्वाज बाळामाहेश, (1993), 'गांधी विचार, सीमांता महाराष्ट्र गांधी स्मारक, निधी प्रकाशन, पुणे.
 हिंदी साहित्य मन्मथेन प्रयाग गांधी टेंडन स्मृति अंक - संगादक १) ज्योतिरसाय मिश्र निर्मित, २) रामप्रताप त्रिपाठी शास्त्री
 आचार्य नंदकिशोर, 'सभ्यता का विकल्प', वाग्देवी प्रकाशन, विसावे, २००८, १११-११२.
 जोशी शंभु, 'गांधी दृष्टी और पर्यावरण विमर्श',
 साहू मल्लनारायण, 'पर्यावरण और सतत विकासपर महात्मा गांधी', डाऊन टू अर्थ ऑगस्ट २०१८.
 दैनिक जनमता, 'पर्यावरण संकट के दौर में गांधी', २३ सप्टेंबर २०१९.
 दैनिक प्रभात पत्र, महात्मा गांधीने पर्यावरण की समस्या को उम वक्त समझा जब यह विता का बडा विषय नही था : भारतीय राजदूत', ६ जुन २०१९.

समाज माध्यमांवर भरकटत चाललेली तरुणाई आणि दिशादर्शक ठरणारे महात्मा गांधीजींचे विचार: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

श्री.किशोर गणेश गोर्डे, संशोधक विद्यार्थी, विवेकानंद महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर.

डॉ. गुधीर आ. येवले, संशोधक मार्गदर्शक, सहयोगी प्राध्यापक, कालिकादेवी महाविद्यालय, शिरूर(का.), जि.वीड

सारांश: सदरील संशोधन हे महाविद्यालयीन तरुणांमध्ये वाढता सोशल मीडियाचा वापर आणि त्याचा त्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करून त्यावर गांधीवादी विचारसरणीतून शक्य असणाऱ्या उपाय योजनांचा शोध घेण्यात आला आहे. सोशल मीडियाच्या अतिरेकी आणि अविवेकी वापराचा विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर होणारा परिणाम अभ्यासण्यासाठी प्राथमिक महितीचा आधार घेतला आहे. सोशल मीडियाचा वापर न करता आल्यास मानसिक तणावाचा सामना करावा लागल्याचे मत १७.८ टक्के तरुण मांडतात. सोशल मीडियाच्या अतिरेकी वापराचा विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक मूल्य व्यवस्थेविषयक विकसित होत जाणाऱ्या जाणिवांवर नेमका काय परिणाम होतो याचा देखील हे संशोधन कार्य शोध घेते. 'समाज माध्यमांचे वाढते व्यसन' या डिजिटल युगातील समस्येवर महात्मा गांधीजींची विचारधारा आजही मार्गदर्शक ठरू शकते असा अनुभव ८६.४ टक्के सोशल मीडिया वापरणाऱ्या तरुणांचा आहे. प्रस्तुत अभ्यास हा प्राथमिक तथ्यावर आधारित आहे.

मुख्य शब्द: सामाजिक माध्यम, तरुणाई, मानसिक आरोग्य, सत्य, अहिंसा.

प्रस्तावना: आजची तरुणाई आपलं सर्वस्व कुठं शोधत असेल या प्रश्नाचं उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न केला तर विविध उत्तरे मिळू शकतील, परंतु त्या उत्तरांमध्ये इंटरनेट आणि त्यावरील समाज माध्यमे याचा त्या उत्तरांमध्ये नक्कीच समावेश असेल. सोशल मीडिया हा दैनंदिन इंटरनेट वापराचा अविभाज्य भाग आहे. मानवाच्या मूलभूत गरजांमध्ये अन्न, वस्त्र आणि निवारा यामध्ये आता इंटरनेट आणि सोशल मीडिया यांचा देखील समावेश करण्याची वेळ आली आहे. कारण सरासरी इंटरनेट वापरकर्ते सोशल मीडिया आणि मेसेजिंग ॲप्सवर दररोज १५१ मिनिटे व्यतीत करतात, २०१५ पासून ४० मिनिटांची वाढ झाली आहे

(Statista, 2023). महाविद्यालयीन तरुणांचा विचार करता सोशल मीडियाचा वापर दोन कारणांसाठी प्रामुख्याने होताना दिसतो. एक म्हणजे मनोरंजन आणि दुसरा सहेतुक पद्धतीने सामाजिक संपर्कासाठी होताना दिसतो. यामध्ये मनोरंजनासाठी जे वापरकर्ते सोशल मीडियाचा वापर करतात त्यांना इंटरनेट आणि सोशल मीडियाचे व्यसन लागण्याचा धोका जास्त संभवतो. यूट्यूब शॉर्ट्स आणि व्हिडिओज पाहताना वापरकर्त्यांचे नियंत्रण राहत नाही. अधिकाधिक आकर्षक स्वरूपाची माहिती सातत्याने दाखवली जाते आणि परिणामी वापरकर्ता त्यामध्ये गुंतून राहतो. (ऋषिकेन एम., सोसाक भो., युनिम एम. ग्रेड. २०२१)

जगभरातील मोशन मिडिया वापरकर्ते मोशन मीडियावर माहिती पोस्ट करत असतात. तिचे स्वरूप हे मानवी जीवनाच्या सर्वत्र वाजुंशी निगडित असते. वापरकर्त्यांच्या आवडीनुसार आणि बॉन हिस्ट्री नुसार माहिती दाखवली जाते. त्यासाठी इंटरनेट पुरवठा करणाऱ्या कंपन्या वापरकर्त्यांची बॉन हिस्ट्री जतन करून ठेवत असतात. वापरकर्ता हिंसा, वेकायदेशीर असामाजिक स्वरूपाची, मानसिक आरोग्य विघडवणारी माहिती जर पाहान असेल तर त्यांना तशाच स्वरूपाची माहिती अचिन्तपणे पुरवली जाते. त्यामुळे महाविद्यालयीन तरुणाई ही याची बळी ठरण्याचा धोका नाकारता येत नाही. तरुण पिढी जेव्हा मोशन मीडियावर विविध विषयांशी निगडित माहिती पाहते, तिचा त्यांच्या विचार प्रक्रियेवर निश्चित परिणाम होत असतो. त्यांना जर अहिंसा, सत्य ही तत्त्वे जपणारे ऑडियो-व्हिडीओ दाखवले गेले तर निश्चित त्यांचे सामाजिकीकरण त्या स्वरूपाचे होईल. आणि त्या ऐवजी जर हिंसा, गुन्हेगारी अशा असामाजिक स्वरूपाची माहिती त्यांना मातल्याने पाहायला मिळत असेल तर तिचा नकारात्मक परिणाम त्यांच्या सामाजिक वर्तनावर होणार आहे. इंटरनेट आणि मोशन मीडियावरील माहितीचे नियमन करणे हे जरी आम्हांनात्मक असले तरी एक मात्र नक्की केले जाऊ शकते की वापरकर्त्यांलाच योग्य-अयोग्य यामध्ये फरक करायला शिकवणे. आणि यासाठी एक आदर्श जीवन म्हणून महात्मा गांधीजींचे जीवन चरित्र आजही अनन्यसाधारण महत्त्वाचे ठरते. गांधीजी म्हणायचे, "मेरा जीवन ही मेरा संदेश है. (गांधी एम.के. १९२७). त्यानुसार राष्ट्रपिता महात्मा गांधींचे जीवनचरित्र ज्या तरुणांच्या अंगी वाणवले जाईल, ते तरुण निश्चितच राष्ट्र उभारणीमध्ये मोठे योगदान देतील. त्यामुळे हा तरुण बयोगट ज्या मोशन मीडियावर दगाव वेळ खर्च करतात आणि त्यावरील सामाजिक-शैक्षणिक प्रगतीशी निगडित असणाऱ्या गोस्त्रम ते गुन्हेगारी, अनैतिक, असामाजिक कृत्ये अशा विविधांगी स्वरूपाच्या माहितीच्या संपर्कात जेव्हा येतात, तेव्हा त्यातून त्यांच्या वर्तनात होणारे बदल याविषयी शास्त्रोक्त पद्धतीने समाजशास्त्रीय अध्ययन केले जाणे अनन्यसाधारण महत्त्वाचे ठरते. कारण समाज माध्यमांवर जी प्रचंड माहिती उपलब्ध होते आहे तिचे योग्य विक्षेपण ही नवी पिढी करू शकत नसेल, त्या माहिती मधून नेमके काय घ्यायचे आणि काय टाळायचे (What is not okay) हा निर्णय त्या पिढीला करता येत नसेल तर त्याचा परिणाम काय होईल याचा देखील अभ्यास होणे आवश्यक आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे: १) मोशन मीडियाचा महाविद्यालयीन तरुण किती प्रमाणात वापर करतात याचा अभ्यास करणे. २) मोशन मीडियाचा विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे. ३) महाविद्यालयीन तरुणांमध्ये असणारी गांधीवादी तत्त्वांबद्दलची जागरूकता व प्रसार अभ्यासणे.

संशोधनाची गृहीतके: प्रस्तुत संशोधन कार्यामध्ये महाविद्यालयीन तरुणांमार्फत होणारा समाज माध्यमांचा वापर व परिणाम अभ्यासताना संशोधकाने खालील गृहीतकांचा आधार घेतला आहे. १) महाविद्यालयीन तरुणाई मोशन मीडियाचा वापर सकारात्मक पद्धतीने कसा करावा याविषयी जागृत नाहीत. २) मोशन मीडियावर पोस्ट होणारी अनियंत्रित, अमर्याद स्वरूपाची माहिती (Unregulated Data) आणि सामाजिक मूल्ये याबाबत महाविद्यालयीन तरुण हे गोधळलेल्या स्थितीत आहेत.

अभ्यास क्षेत्राची माहिती: छत्रपती संभाजीनगर शहर आणि तालुक्यामधील ग्रामीण भागात विविध महाविद्यालये आहेत.

याठिकाणी कला, वाणिज्य, विज्ञान, अभियांत्रिकी तसेच इतर विद्याशाखांमध्ये विद्यार्थी शिक्षण घेतात. वरचे विद्यार्थी काही शालेय शिक्षण ग्रामीण भागात पूर्ण करतात व पुढील महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी शहरात येतात व पुढील संभाजीनगर शहराचा औद्योगिक विकास होत असल्याने सभोवतालच्या सामाजिक आर्थिक परिस्थितीवर त्यांचा परिणाम होत आहे. आणि याच भागात राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर मुद्राशास्त्र परिणाम होताना दिसतो. ग्रामीण आणि शहरी अशा दोन्ही संस्कृतींचा प्रभाव हळू हळू या महाविद्यालयीन तरुणांवर होत असल्याचे जाणवते.

संशोधन पद्धती: प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी संशोधकाने संरचित प्रश्नावलीचा (Structured Questionnaire) वापर केलेला आहे. संशोधकाने छत्रपती संभाजीनगर तालुक्यामधील महाविद्यालयांपैकी कला, वाणिज्य, विज्ञान आणि अभियांत्रिकी महाविद्यालयांमधून एकूण ४५ विद्यार्थ्यांची प्रातिनिधिक स्वरूपात नमुना निवड केली. संशोधनाची उद्दिष्टे आणि गृहीतके यांना अनुसरून निश्चित केलेली बहुपर्यायी स्वरूपाची प्रश्नकर्त गुगल फॉर्मच्या मदतीने भरून घेतली. आणि त्यानंतर मिळालेल्या प्राथमिक माहितीचे मारणिकरणाच्या स्वरूपात विक्षेपण केले त्याचबरोबर विविध शोध पत्रिका, मासिके यामधील दुय्य स्वरूपाच्या माहितीचाही आधार संशोधनासाठी घेण्यात आला.

संशोधनाची व्याप्ती आणि मर्यादा: या संशोधन कार्यामध्ये छत्रपती संभाजीनगर तालुक्यातील पदवी आणि पदव्युत्तर शिक्षण घेणाऱ्या कला, वाणिज्य, विज्ञान, अभियांत्रिकी शाखेतील महाविद्यालयीन तरुणांच्या मोशन मीडिया वापरामंदर्भात अध्ययन करण्यात आले आहे. या अभ्यासक्षेत्रातील तरुणांमध्ये महात्मा गांधीजींच्या जीवनचरित्राविषयी किती जागृती आहे याचे अध्ययन यामध्ये समाविष्ट आहे. प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी निर्धारित केलेली संशोधनाची उद्दिष्टे ही या संशोधन कार्याची व्याप्ती व मर्यादा निश्चित करतात.

अभ्यास क्षेत्र आणि कालखंड: मदरील संशोधन कार्याचे अभ्यास क्षेत्र हे छत्रपती संभाजीनगर तालुका असून यामध्ये शैक्षणिक वर्ष २०२२-२३ आणि २०२३-२४ या कालखंडातील एकूण ४५ महाविद्यालयीन तरुणांमध्ये होणारा समाजमाध्यमांचा वापर आणि त्यांच्यामध्ये महात्मा गांधीजींच्या तत्त्वाविषयी असणारी जागरूकता याविषयी अध्ययन करण्यात आले आहे.

संशोधनाची गरज: नियमित उपलब्ध होणारा १.५ जी वी मोबाईल डेटा हा महाविद्यालयीन तरुणांसाठी दुधारी तलवार ठरत आहे. काही विद्यार्थी हा डेटा वापरून आपली सर्वांगीण प्रगती कशी साध्य करता येईल यासाठी प्रयत्नशील असतात, तर काही तरुण समोर येईल ती माहिती पाहून असतात. त्यामुळे महाविद्यालयीन तरुणाईचा यामध्ये जाणारा वेळ आणि मोशन मीडियावर पाहिलेल्या माहितीचा मानसिकतेवर होणारा परिणाम याचे अध्ययन होणे अनन्यसाधारण महत्त्वाचे आहे. एकदा इन्स्टाग्राम रील, युट्यूब शॉर्ट्स वघण्यास सुरुवात केली की विद्यार्थ्यांचे काही ताम त्यामध्ये कसे निघून जातात हे त्यांना देखील कळत नाही. प्रस्तुत संशोधनाच्या माध्यमातून या सामाजिक क्रियेबद्दल जी माहिती समोर येणार आहे, तिच्या आधारे महाविद्यालयीन तरुणांमध्ये याचे भान निर्माण करण्यासाठी मदत होईल की त्यांचा वेळ कुठे आणि कसा वाया जात आहे. विद्यार्थी जीवनामध्ये एक शांत आणि एकाग्र मन असणे ही सर्वात महत्त्वाची जमेची (Strength) वाजू असते. परंतु महाविद्यालयीन तरुणांमार्फत गातल्याने होणारा मोशन

मीडियाचा वापर हा यामध्ये खूप मोठा अडथळा ठरत असल्याचा जाण संभवतो. प्रस्तुत संशोधनातून या विषयक आवश्यक माहिती समोर येणार आहे.

संशोधनाचे महत्त्व: राष्ट्राचे भविष्य हे त्यामधील तरुणांवर अवलंबून असते. त्यामुळे या तरुणांना सोशल मीडियाच्या माध्यमातून कोणकोणती माहिती पुरवली जाते किंवा ते स्वतः शोधून कोणती माहिती पाहतात यासंदर्भात केला गेलेला अभ्यास हा पुढे कल्याणविषयक धोरण निश्चिती करण्यासाठी, तरुणांशी निगडित मानव संसाधन विकास विषयक कार्यक्रम ठरविताना महत्वाचा ठरणार आहे. बदलत्या तंत्रज्ञानातून अनेक समस्या समोर येत आहेत. त्यामध्ये मानसिक आरोग्यविषयक समस्या, शैक्षणिक प्रगतीवरील परिणाम, नातेसंबंधांवर होणारा परिणाम, नायबर गुन्हेगारी, निद्रानाश, मोबाईलचे वाढते व्यसन आणि त्याचा शरीरावर होणारा नकारात्मक परिणाम यांचा थेट संबंध मोबाईलचा अतिरेकी वापर आणि सोशल मीडिया यांच्याशी आहे. या समस्या वैयक्तिक पातळीवर विद्यार्थ्यांसाठी महत्त्वपूर्ण आहेत परंतु हळूहळू समाजासाठीही आव्हानात्मक ठरत आहेत. ही सामाजिक आव्हाने हाताळताना सदरील संशोधन कार्य हे पथदर्शी (Pilot Study) ठरणार आहे.

अभ्यासाचे वेगळेपण: १) प्रस्तुत संशोधन करताना संबंधित विषयाशी निगडित यापूर्वी झालेल्या संशोधनाचा आढावा घेताना हे समोर आले की महाविद्यालयीन तरुणांमध्ये वाढत जाणारा सोशल मीडियाचा वापर आणि मार्गदर्शक ठरणारी गांधीवादी विचारसरणी या विषयावर अजूनही संशोधन होणे बाकी आहे. २) सोशल मीडियावरून होत असलेला अतिप्रचंड माहितीचा भडिमार आणि त्याचा महाविद्यालयीन तरुणांच्या मानसिकतेवर होणारा परिणाम याचा देखील अभ्यास होणे आवश्यक आहे. ३) त्याचप्रमाणे यापूर्वी झालेल्या संशोधन साहित्याचा आढावा घेताना ही बाब लक्षात आली की सोशल मीडियाचा वापर सकारात्मक पद्धतीने कसा करावा याविषयी ग्रामीण भागातील महाविद्यालयीन तरुण किती जागृत आहेत यावरही अध्ययन होणे गरजेचे आहे.

संकलित माहितीचे विश्लेषण:

सामाजिक माध्यमे वापरण्याचा वेळ: सर्वात महत्वाचे म्हणजे त्यांचा किती वेळ वाया जाणार आहे याचे भानही त्यांना नसते. महाविद्यालयीन तरुण दररोज सोशल मीडियाचा वापर किती वेळ करतात याविषयीची या अभ्यासातून समोर आलेली आकडेवारी पुढील सारणीत दिलेली आहे.

सारणी क्रमांक १

सामाजिक माध्यमे वापरण्याचा वेळ

अ. क्र.	दररोज सामाजिक माध्यमे वापरण्याचा वेळ	एकूण (४५ पैकी)	प्रमाण (टक्के)
१	१० मिनिटे ते ३० मिनिटे	१४	३१.१
२	३० मिनिटे ते एक तास	८	१७.८
३	एक तास ते दोन तास	१५	३३.३
४	दोन तासापेक्षा अधिक वेळ	८	१७.८
	एकूण	४५	१००

वरील सारणीचे निरीक्षण केले असता ज ४५ प्रतिमादाका पैकी ते दररोज सामाजिक माध्यमांचा किती वेळ वापर करतात हे अभ्यासले असता एक तास पेक्षा जास्त सोशल मीडियाचा वापर करणारे २३ प्रतिमादक असून त्यांचे प्रमाण ५१.११ टक्के आहे तर दहा मिनिटे ते एक तासापर्यंत सामाजिक माध्यमांचा

वापर करणारी महाविद्यालयीन तरुणाई ही २२ असून त्यांचे प्रमाण ४८.८८ आहे.

सामाजिक माध्यमे वापरण्याचा उद्देश: सोशल मीडियाचा वापर करण्याचा महाविद्यालयीन तरुणांचा उद्देश नेमका काय आहे हे अभ्यासले असता मिळालेली आकडेवारी पुढील सारणी क्रमांक २ मध्ये दिली आहे.

सारणी क्रमांक २

सामाजिक माध्यमे वापरण्याचा उद्देश

अ. क्र.	महाविद्यालयीन तरुणांचा सामाजिक माध्यमे वापरण्याचा उद्देश	वापरकर्ते (४५ पैकी)	प्रमाण (टक्के)
१	केवळ मनोरंजन करणे	६	१३.१
२	इतरांशी संपर्क साधण्यासाठी वापर	१३	२७.९
३	नवीन संकल्पना, कौशल्ये, अभ्यासक्रमाची निगडित माहिती मिळवणे आणि व्यवसाय	२६	५९
	एकूण	४५	१००

सारणी क्रमांक २ निरीक्षण केले असता केवळ मनोरंजासाठी सामाजिक माध्यमांचा वापर करणारी १३ टक्के महाविद्यालयीन तरुण असून सर्वात महत्वाचे म्हणजे ५९ टक्के महाविद्यालयीन तरुण आपल्या शिक्षणाची संबंधित नवीन कौशल्य, संकल्पना शिकण्याकरिता आणि व्यवसायाशी संबंधित वापर सामाजिक माध्यमांचा करतात असे त्यांचे मत आहे.

गांधीजींच्या तत्वज्ञानाविषयी महाविद्यालयीन तरुणांची मते: गांधीजींच्या जीवन चरित्राविषयी, त्यांच्या तत्वांविषयी महाविद्यालयीन तरुणांची प्रस्तुत संशोधनातून समोर आलेली मते, त्यांचे अनुभव पुढील प्रमाणे आहेत-

सारणी क्रमांक ३

गांधीजींच्या तत्वज्ञानाविषयी महाविद्यालयीन तरुणांची मते

अ. क्र.	म. गांधीजींच्या तत्वज्ञानाविषयी तरुणांचा मते	होप (४५ पैकी)	प्रमाण (टक्के)	नाही (४५ पैकी)	प्रमाण (टक्के)
१	म. गांधीजींच्या तत्वज्ञानाचा अभ्यास करतो	३९	८६.७	६	१३.३
२	म. गांधीजींच्या वाईट पाहू नका, वाईट ऐकू नका, वाईट बोलू नका' या तत्वांविषयी माहिती आहे	४२	९३.३	३	६.७
३	सत्य, अहिंसा, करुणा या आशयाच्या सोशल मीडियावरील माहिती पाहण्यामध्ये रुची आहे	३५	७७.८	१०	२२.२
४	स्वतः शी अंतर्गतत्वाच्या पातळीपर्यंत सत्य आणि प्रामाणिक राहणे' हा गांधीजींचा संदेश आज प्रामाणिक वाटतो	३८	८६.४	६	१३.६

सारणी क्रमांक ३ मध्ये महाविद्यालयीन तरुणांनाची गांधींच्या तत्वज्ञानाविषयीची मते जाणून घेतली असता महात्मा गांधींच्या तत्वज्ञानाचा अभ्यास करतात असे ८६.७ टक्के प्रतिमादक सांगतात. म. गांधींच्या वाईट पाहू नका, वाईट ऐकू नका, वाईट बोलू नका या तत्वाची त्यांना माहिती आहे ९३.३ टक्के असे प्रतिमादकांचे मत आहे. सत्य, अहिंसा, करुणा या आशयाच्या सोशल मीडियावरील माहिती पाहण्यामध्ये रुची आहे

असाधारण ७७.८ प्रतिशत आहेत, तसेच स्वतः श्री अंतरात्म्याच्या 'आत्मोपार्जनं मय्ये आणि सामाजिक गहणे' हा गांधीजींचा संदेश आज प्रासंगिक वाटतो असे ८६.४ टक्के प्रतिगादकांचे आहे.

प्रस्तुत संशोधनासाठी मिळवलेल्या प्राथमिक माहितीवरून हे स्पष्ट होते की आजच्या विजितल युगातही महात्मा गांधीजींचे विचार, त्यांचे तत्त्वज्ञान हे प्रासंगिक आहे. आजही त्यांच्या जीवन चरित्राचा अभ्यास करणाऱ्यांसाठी सामाजिक माध्यमांचा वापर करून ते आचरणाने आणण्याचा प्रयत्न करत असल्याचे मत ८६.४ टक्के महाविद्यालयीन तरुण नोंदवतात.

ठळक शोध: प्रस्तुत अध्ययनाची उद्दिष्टे व त्यानुसार निर्धारित केलेली गृहीतके यांना अनुसरून मिळवलेल्या प्राथमिक माहितीनुसार पुढील महत्त्वपूर्ण शोध: १) सोशल मीडियाचा वापर नवीन संकल्पना शिकणे, कौशल्ये आत्ममात करणे, अभ्यासक्रमाशी निगडित माहिती पाहणे यासाठी करणाऱ्या तरुणांचे प्रमाण ५९ टक्के आहे. सोशल मीडियाचा वापर करणाऱ्या महाविद्यालयीन तरुणांमध्ये ९३ टक्के वापरकर्त्यांना सोशल मीडियावरून आपण बरेच काही शिकू शकतो असे वाटते तर ७ टक्के तरुण मात्र तसे वाटत नसल्याचे सांगतात. यावरून हे स्पष्ट होते की सोशल मीडियाचा वापर सकारात्मक पद्धतीने करावा याविषयी तरुण जागृत होत आहेत. २) आजच्या सोशल मीडियावरून अनियंत्रित माहितीचा भडिमार होणाऱ्या काळात, महात्मा गांधीजींचे तत्त्वज्ञान व त्यांचे जीवन चरित्र दिशादर्शक ठरत असल्याचा अनुभव ८६ टक्के महाविद्यालयीन तरुणांचा आहे. तर १४ टक्के तरुण मात्र याविषयी गोष्टींमध्ये मानसिक स्थितीमध्ये असल्याचे प्राथमिक माहितीवरून स्पष्ट होते. ३) सोशल मीडियाचा वापर केला नाही तर १६.३ टक्के तरुणांना तणाव-चिंताग्रस्त मानसिकतेचा अनुभव येतो. ४) सोशल मीडियावर समोर येईल ती माहिती पाहून राहणाऱ्या तरुणांचे प्रमाण ३३.३ टक्के असून निवडक माहिती पाहणाऱ्यांचे प्रमाण हे ६६.७ टक्के एवढे आहे. ५) हिंसा, वेकायदेशीर कृत्य, असामाजिक वर्तन अशा स्वरूपाची माहिती समोर आली तर २०.९ टक्के वापरकर्ते ती माहिती पाहतात, ३७.२ टक्के वापरकर्ते ती माहिती पाहण्याचे टाळतात तर ४१.९ टक्के तरुण हे त्या माहितीला तसे रिपोर्ट करतात.

निष्कर्ष: १) प्रस्तुत संशोधनातून समोर आलेल्या आकडेवारीनुसार ४५ पैकी ३१.१ टक्के महाविद्यालयीन तरुण दररोज १० मिनिटे ते ३० मिनिटे सोशल मीडिया वापरतात, तर १७.८ टक्के तरुण ३० मिनिटे ते एक तास सोशल मीडिया वापरतात. २) एक तासापेक्षाही अधिक सोशल मीडिया वापरणाऱ्या तरुणांचे प्रमाण ५८ टक्के पेक्षाही अधिक असल्याचे या संशोधनातून समोर आले आहे. ३) सोशल मीडियाचा वापर करण्याचा उद्देश नेमका काय आहे याविषयी जागृत असणाऱ्या महाविद्यालयीन तरुणांचे प्रमाण ६८.२ टक्के असून सोशल मीडियाचा वापर करावा याविषयी जागृत होत असल्याचे या अभ्यासातून समोर येते. ४) सोशल मीडियाचा आपल्यावर, आपल्या विचार प्रक्रियेवर काही परिणाम होतो का याविषयी जागृत नसणाऱ्या तरुणांचे प्रमाण ३१.८ टक्के असून ते सोशल मीडियावर नेमके काय पहावे आणि काय टाळावे याविषयी गोष्टींमध्ये मानसिकतेत असल्याचे दिवते. त्यामुळे याविषयी जागृती निर्माण करणे अनन्यसाधारण महत्त्वाचे आहे. ५) महात्मा गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रसार आजही महाविद्यालयीन तरुणांमध्ये होताना दिसतो. ६) महाविद्यालयीन तरुण महात्मा

गांधीजींचे विचार आदर्श मानून ते त्यानुसार वागण्याचा प्रयत्न करतात. ७) प्रमाणापेक्षा जास्त सोशल मीडियाचा वापर करण्याची गरज लागलेल्या महाविद्यालयीन तरुणांचा वापर सोशल मीडिया वापरता येत नाही, नेहमी तणावग्रस्त मानसिक स्थितीचा सामना त्यांना करावा लागतो. ८) प्रस्तुत अध्ययन करताना संशोधकांचे अभ्यासाच्या संदर्भात काही मुद्द्यांक पाहणी होती ती म्हणजे सामाजिक माध्यमांचा वापर सकारात्मक पद्धतीने करतात का याविषयी ते जागृत नाहीत तसेच सोशल मीडियावर पोस्ट होणारी अनियंत्रित, अमर्याद स्वरूपाची माहिती (Unregulated Data) आणि सामाजिक मूल्ये याबाबत महाविद्यालयीन तरुण हे गोष्टींमध्ये स्थितीत आहेत. पण सरणी क्रमांक १ आणि २ आणि ३ चा अभ्यास केला असता एक तासापेक्षा जास्त सामाजिक माध्यमांचा वापर करणारी तरुणां ही नवीन संकल्पना, कौशल्य शिकणे व आपण शिकत असलेल्या अभ्यासक्रमाशी निगडित माहिती मिळवण्याकरता व व्यवसाया करिता वापर करताना दिग्गतात तसेच म. गांधी यांच्या मूल्याविषयी जागृत आहेत हे दिग्गते याचाच अर्थ महाविद्यालयीन तरुण हे सामाजिक माध्यमांविषयी जागृत आहेत.

शिफारशी: या अभ्यासातून महाविद्यालयीन तरुणांच्या सोशल मीडिया वापराविषयी जे महत्त्वपूर्ण तथ्य समोर आले आहेत, त्यानुसार पुढील उपाययोजना होणे गरजेचे आहे. तरुण सोशल मीडिया या तरुण वयोगटासाठी विधायक ठरेल. १) सोशल मीडियावर आकर्षक स्वरूपात अतिप्रचंड माहिती समोर येत असताना मुद्दा कमी वेळात आवश्यक ती अधिकाधिक माहिती कशी शोधायची याविषयी जागृती निर्माण करणे. २) सोशल मीडिया वापरण्याचा उद्देश विमरून वेगळेपणे माहितीमध्ये आपण का गुरफटले जातो, याची कारणे उदाहरणासह विद्यार्थ्यांसमोर स्पष्ट करणे गरजेचे आहे. ३) सोशल मीडियाचा प्रमाणाबाहेर वापर हा मानसिक आरोग्यासाठी घातक ठरू शकतो याविषयी जागृती निर्माण करणे गरजेचे आहे. ४) महाविद्यालयीन तरुणांमध्ये नियमित एक नाम ते दोन तास सोशल मीडियाचा वापर करणाऱ्यांचे प्रमाण ३४.९ टक्के असून दोन तासांपेक्षा जास्त दररोज सोशल मीडिया वापरणाऱ्यांचे प्रमाण मुमारे १४ टक्के एवढे आहे. त्यामुळे सोशल मीडियाचा शारीरिक आणि मानसिक आरोग्याच्या दृष्टीने प्रमाणाशीर वापर आणि प्रमाणापेक्षा अधिकचा वापर याविषयी स्पष्टता निर्माण करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:

आयडिन एम., कोमाक ओ., टी.ए. बूबर, युसिस एम. जेड.(२०२१). इन्वेस्टिव्ह ऑफ द इफेक्ट ऑफ सोशल मीडिया एडिक्शन ऑन अडव्हान्स्ड विथ डिजिटल हेल्थकेअर(वेनेज, स्वित्झर्लंड), ९(८), २५५.
<https://doi.org/10.3390/healthcare9040450>
 गानुली के.के.(२०१९). लाइव्ह ऑफ एमके गांधी: ए मेनेज तो यूथ ऑफ भारत इंडिया. द इंडियन जर्नल ऑफ मेडिकल रिसर्च, १४९(१), एम १४५.
 गांधी एम.के.(1927): द स्टोरी ऑफ माय एक्सपरिमेंटम् विथ ट्रुथ, महादेव देसाई, नवजीवन ट्रस्ट.
 रामचंद्रन, निरंजन & आर. आनंद & टी. प्रसाद & एम. माणीकरण (२०१७) प्रिवेलन्स ऑफ इंटरनेट एडिक्शन अँड इफेक्ट्स ऑफ सोशल मीडिया प्रोडिक्ट मेडिकल कॉलेज स्टुडेंट्स, पॉइचेरी. इंटरनेशनल जर्नल ऑफ करंट एडवॉन्स रिसर्च, 6. 6486-6490. 10.24327/ijcar.2017.
 सरुची एम. ए. सोशलमिडियल स्टडी ऑन कॉलेज स्टुडेंट्स सोशल मीडिया कंसम्यशन अँड इट्स आउटकम विद रेफरेंस तो वेबर्द सिटी. <http://hdl.handle.net/10603/179429>
<https://www.statista.com/statistics/278414/number-of-worldwide-social-network-users/>



AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL



AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL

ISSN 2219 - 8508

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GALAXY LINK

Single Blind Review

Double Blind Review

Volume - XII, Issue - I,
November - April - 2023-24
English / Marathi Part - I

Impact Factor - 2023 - 2024
(www.galaxylink.com)

Science
Protection

१३. बंजारा समाजाचा इतिहास व संस्कृती : एक अभ्यास

डॉ. बंडू थावरा पवार

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, फालिकादेवी कला, याणज्य व विज्ञान महाविद्यालय, शिरूर (का.), जि. बीड.

प्रस्तावना

विविधतेत एकता हे भारतीय संस्कृतीचे मुख्य वैशिष्ट्ये आहे. त्याच प्रमाणे भारत देशामध्ये विविध समाज वास्तव्य करतात ज्या ज्या समाजाची संस्कृती वेगवेगळी आहे याला बंजारा समाज ही अपवाद नाही. या समाजाचा ऐतिहासिक आढावा घेत असतांना विशिष्ट प्रकारची संस्कृती आहे. बंजारा समाजाने परंपरेने चालत आलेली संस्कृती आज सुध्दा बऱ्याच प्रमाणात जतन केलेली दिसून येते. बंजारा हे हिंदु धर्मीय आहेत. परंतु त्याचे सन, संस्कार, विधी परंपरा व प्रथा इत्यादी बाबी भारतातील इतर समाजापेक्षा वेगळ्या आहेत.

संसोधनाची उद्दिष्टे

१. बंजारा समाजाच्या संस्कृतीचा अभ्यास करणे.
२. बंजारा समाजाच्या चाली, रिती, परंपरा व संस्कार अभ्यासने
३. विधी, प्रथा व ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.

गृहितके

१. बंजारा संस्कृतीचे वेगळेपण आहे.
२. बंजारा संस्कृतीत बोली भाषा सर्वत्र सारखी आहे.
३. बंजारा समाजात होळी आणि दिवाळी या सणांना महत्व आहे.

संसोधन पध्दती

बंजारा समाजाचा इतिहास व संस्कृती याचा अभ्यास करत असतांना संशोधन पध्दतीतील विश्लेषात्मक संसोधन पध्दतीतील वर्णनात्मक संसोधन पध्दतीचा वापर केला आहे. हे संशोधन करत असतांना दुय्यम साधने वापरली आहे.

1. बंजारा समाज

भारतात सर्वत्र आढळणारी भटकी जमात आहे. या बंजारा लोकांना बंजारी, बंजारी बगनारा, त्रिजारी, लमाण, लांबडी, लंबडोडू, सुकलीर, बलवीया अशी विविध प्रांतात विविध नावे आढळतात हे लोक मुळ क्षत्रिय व लढाऊ वृत्तीचे होते हे लोक स्वतःला आपसात बोलताना गोर म्हणून संबोधित महाराष्ट्र, म्हैसूर, मद्रास, राज्यस्थान, मध्यप्रदेश, तेलंगणा, कर्नाटक या ठिकाणी यांची बरीच वस्ती आहे. बंजारा शब्दांची उत्पत्ती हिंदी मधील धनज किंवा बनज या शब्दापासून झाली असून लुळ म्हणजे मीठ वाहुन नेहनारे म्हणून

त्यांना समाज असे म्हणतात. लुनेर लादनी कोरवाळो समाज असे म्हटले जाते. गाई व बैल पाळताना हा समाज त्यांच्या साहाय्याने व्यापार करित असे. जनावरांच्या उपयुक्ततांसाठी त्यांना रानावनात राहावे लागत होते पुढे दळणवळणाची साधने वाढल्यानंतर त्यांचा व्यापार वेदा मंदावला घाडरी मनोयुती असलेला हा समाज हे लोक बैलांच्या साहाय्याने संपूर्ण भारतभर मालवाहतूत नेण्याचे काम करित होते बैलांनी संख्या कधी कधी लाखो पर्यंत होती. ऐतिहासिक पुराव्यावरून असे दिसते की या लोकांनी इ.स.1396 ते 1896 या प्रदिये काळात हा व्यवसाय केला. इ.स.1396 पासून चार वर्षे उत्तर भारतात दुष्काळ पडला होता. त्यावेळी या लोकांनी नेपाळ, तिबेट, चीन, ब्रम्हदेश, इराण चर्गरे भागातून धान्य वाहून आणले व लोकांचे प्राण वाचविले. युध्द काळातही त्यांनी मोगल, मराठा, युरोपीयन सैन्याला धान्य कपडा व इतर आवश्यक वस्तु पुरविल्या मोगल राजानी त्यांना त्याबद्दल वंशपरंपरागत किताब व जहागिर्या दिल्या पुढे दळणवळणाच्या साधनामध्ये वाढ झाली वाढ होत गेली व या लोकांचा व्यापार मंदवला म्हणुन उपयुक्ततांसाठी ते रोती व पशुपालन व मजुरी करू लागले.

2. बंजारा समाजाचे मुळ वस्तीस्थान

बंजारा समाजाचे मुळ वस्तीस्थान किंवा वास्तव्य राजस्थानमधील असल्याने हा समाज स्वतःला सुध्दा राजपूत समजत असे परंतु मुळ राजपुतांशी यांचा काही संबंध नाही. नंतर गोर, राठोड, चव्हाण, पवार, जाधव हे राजपूत येऊन मिळाले म्हणुन त्यांच्या आडनावावरून बंजारा संबोधले जाऊ लागले. मोगल साम्राज्यात मोगलांच्या वर्चस्वाने घाबरून इतर समाज ही संकट काळी बंजारा समाजाला येऊन मिळाले त्यांच्या बरोबर काही राजपूत मिळाले त्यांनी संकटकाळी बंजारा वेशभूषा करून बंजारा समाजाबरोबर लदेनीच्या व्यावसाय सुरु केला तेव्हा पासून ते बंजारा म्हणून ओळखले जाऊ लागले. बंजारात मिसळून त्यांनी त्यांचा व्यवसाय सुरु ठेवला परंतु त्यांना व्यवसायानुसार बंजारा समजून बंजारा समाजाचे वेगळे प्रकार सुरु झाले. या सर्व बंजारांची बोली भाषा वेश भुषा सण उत्सव एक आहे परंतु मिळसलेल्या बंजाराशी यांचा रोटी व बेटी व्यवहार पूर्वीपासून होत नाही. या सर्व समाजात गौर-बजारा हा श्रेष्ठ समजला जातो.

गौर बंजारा समाज भारतांच्या जवळ जवळ सर्व राज्यात वास्तव्यास आहे. बंजारांचे सोळा प्रकार आहेत. या बंजारा समाजाचे तांडे आहेत. या समाजात वेशभुषाबरोबर बोली भाषा बदलेली आहे. त्यामुळे बंजाराचा सतरावा प्रकार कोणता तयार होईल सांगता येत नाही पूर्वीपासून वेगवेगळे सोळा प्रकार पृथील प्रमाणे आहेत. 1) गौर बंजारा 2) सनार बंजारा 3) मथुरिया बंजारा 4) घाडी बंजारा 5) न्हावी बंजारा 6) ठालिया बंजारा 7) सिगांडीया बंजारा 8) भाट बंजारा 9) चारण बंजारा 10) रोहीदास बंजारा 12) कपठी बंजारा 13) बालोश बंजारा 14) भिंगोरा बंजारा 15) वामणीचा बंजारा 16) मारु बंजारा किंवा जोगी बंजारा

3. बंजारा संस्कृती ओळख

विविधतेत एकता हे भारतीय संस्कृतीचे वैशिष्ट्ये आहे. भारतात विविध समाज वास्तव्य करतात. त्या त्या समाजाची संस्कृती वेगळी आहे याला बंजारा समाज अपवाद नाही बंजारा हे हिंदु धर्मीय आहेत परंतु त्यांचे सण संस्कार, संस्कृती, विधी, परंपरा, प्रथा भारतातील इतर समाजापेक्षा वेगळी आहे. बजारा समाज वास्तव्यासाठी ज्या ठिकाणी प्रथम थांबत होता त्या जागेवर निसर्गपूजा केली

जात असत या पुजेला भूमीपूजन किंवा समनक पूजा म्हटले जाते. चावेळी भूत वादुटोणा इ. गोष्टीला शांत करण्यासाठी सकन्याचा कळो दिला जातो. आज सुध्दा ही प्रथा पूर्णपणे खंडीत झालेली नाही परंतु प्रमाण कमी झाले आहे.

बजारा समाजात प्रमुख सन होळी हा आहे हा सण बजारा समाजामध्ये वेगळ्या पध्दतीने साजरा केला जातो. पोगिमिला रनात होळीचे गाणे म्हणतात आणि सकन्याची मुर्त उगण्या आगोदर होळी साजरी केली जाते. त्या वर्षात लाडूवातीत फरात वी मुले जन्मलेली त्या मुलांचा वाढदिवस याच दिवशी साजरा करतात त्याला दुंद संस्कार म्हणतात.

यानंतर दिवाळी सण ही साजरा केला जातो.

4. बजारा दैवते

तुळजाभवानी व बालाजी व सेवालाल महाराज कुलदैवते होत या शिवाय ते राम, संकर, नास्ती, अंबाबाई, मांजना, महाकाली, सती, शीतला देवी, कालिका, असावरी, जगदंबा, मितु भुक्किया या देवाना भजतात.

वेशभूषा

बजारा समाजातील स्त्रीची वेशभूषा वैशिष्ट्यपूर्ण असते. बजारा पुरुष घोतर, कुर्ता व डोक्यावर पांढरे किंवा रंगीत पगोटे अथवा पोशाख करतात. बजारा पुरुष उंच गोंरे किंवा सावळ्या वर्णाचे असतात. बजारा पुरुष बळकट असतात. बजारा पुरुष चांदीचे काळे दागीणे घालतात पुरुष चांदीचे इतर धातुचे कडे वापरतात. बजारा स्त्रिया रुपाने सुंदर असतात त्या त्यात किंवा निळा भडक त्यांच्या घागरा वापरतात त्यास बजारा बोलीत फेटिया म्हणतात डोक्यावरून खालपर्यंत मोठी ओठणी म्हणजे पावळी असे म्हणतात या पावठीस डोक्याकडील बाजूस व पाण्याकडील बाजूस निळी किंवा लालगोर लावलेली पांढडी धरून ठेवल्यात मजत करते हा मुहूर्त वैशिष्ट्यपूर्ण असतो. गोळा भिंग व रुपयाचे नाणे उतीचे गोंडे काचकगुडीचा घुघटो तयार करतात. कसिदा काढलेली व कसल्या दिने वगैरे बसलेली भडक रंगाची चोळी बजारा स्त्रिया वापरतात त्यास कचळी म्हणतात. कचळी समोरून असत पाठीमागे लहळी अथवा नाकात त्या गोलाकार नथनी (भुरिया) व पायात वाळे पितळी पैजन घालतात. बजारा स्त्रिया दंडात कोपण्या नावाच्या दागिना घालतात चांदीपासुन ते बनवतात बांगड्याला चुडी असे म्हणतात.

5. बजारा समाज विधि संस्कार

यामध्ये जन्मापासुन ते मृत्यूपर्यंत सर्व विधी येतात. या विधीमुळे व्यक्तीचे समविकार कसे होते ते दिसून येते.

अ. जन्म - मुलांच्या जन्मानंतर आनंद व्यक्त केला जातो. मुलीचे लग्न करीत असतांना मुलांच्या बहीलाजे मुलांच्या वडीलास चार बेल देत असत ही पूर्वीची प्रथा आहे. अज्ञानामुळे अंधश्रद्धा या समाजात भरपूर पगडा आहे. मोवक्या होळी नवाला "धुंड" हा सण साजरा केला जातो त्यास पहिला वाढदिवस साजरा करीत असत.

ब. विवाह - बजारा समाजात प्रमुख चार जाती आहेत. त्याच त्या जातीत बेटा व्यवहार होत नाही. उदा. राठोड हे लोकपूर्वी पावसाळ्यात मोकळे असल्यामुळे विवाह करीत संबंध जोडणाऱ्या विविध कानसोळई किंवा बोलणी भाचा अर्थ कनवे कनवी बोलणे. त्यानंतर बदाई (साडी) त्यावेळी गुळ पोळी घुरडा वाटप केला जातो. याच दिवशी सुईचा डग देतात कन लोकात त्यानंतर

बंगलादेशातले मांडव घालून टीक्री नावाच्या कार्यक्रम करतात गीत गाऊन नकदीवाला लाम्यासाठी बेडन करतात, सोबत लेगीचा करवतो असतात स्वर्गाच्या गावलात गुळ घाल्याचा कार्यक्रम होतो मगचे उरुग पापळी असतात मिलाप दोन घण्ट्या सोबत जोडो गावत्या कार्यक्रम होतो द्यावेलेस बोकुड कागले जातात विवाहात मुलाची मूला दोन मुसक्या मगजे सुर्य चंद्र, चार कथा चार टिगा, जाया मर्याची झोपडी नगर हळदी, वाकडी धोकरी, हळदी लागलेको बाळदेव टाकलो बोलोरो गीत गावत्या जाते, लाम्यात मेळणीला खुप महत्व असते बुद्धो आटी चढवतात, वैतावर, बसुन नकरीला प्रेमसुकेक मिलाप देतात, त्याला हवेली असे म्हणतात, त्यावेळेस नकरी रडते पर हलके करते, सासरी गेल्यावर सुणी संसार करतात.

का. मृत्यू - मानवी जीवनात आखेराचा संस्कार म्हणजे मृत्यू हा सावरा करणाऱ्याचा घाटीमारी हेतु असा की आत्मा असतो वान मृत्यु झाल्यास त्यास परामर्श किंवा अंगमात खगून पुढत असतात. लाम झालेल्या मृत्यूचाचे अलंकार काढून लांब लांबडाची तिरडी आखेड टोरीने बांधुन मृत्यास आंगोळ घालतात व पांढरे वस्त्र टाकून मातेमाईकांच्या खांद्यावर ठेवून ठराविक ठिकाणी त्यांच्या मुलांच्या हातुन चिंता पेटवितात गोड वेवण देतात वेवेवेळेस वृत् पाठवतात.

6. बंगारा भाषा (गोरवोली)

बंगारा लोकांची स्वतंत्र बोली भाषा आहे त्याची भाषा नरवाडी भाषेसारखी असुन लिच्छात हिंदी व गुजराथी शब्दाची भेसळ आहे, या मिवाच बंगारा ज्या प्रांतात राहतात तिथली भाषाही त्यांचा बोलीला येते.

7. विवाह प्रथा

स्वतंत्र लनाग व धारन यांच्या मुली, अठरा ते पंचवीस वर्षांनरत अविवाहीत राहत पण दक्षिणेतील बंगारा मुलांची लमे दहा ते बारा व मुलाची बारा ते बीस या वर्षांच्या दरम्यान करीत कर्नाटकातील बंगाराचे विवाह मोठेरगी होत त्यापैकी काही मुली अविवाहीत राहत अगा मुलांच्या पायात काळे मणी (गठळी) बांधलेले असत, मुलांचा वान बहुला मागणी घालत असे पंधरा ते दिडसे रुपये काही बैल वरपिता वधुनित्याला दहेब (हुंडा) म्हणुन देत असे. हुडा देण्याची ठाकद नसेल तर वरपिता मुलांच्या वडीला परी दोन तीन वर्षे काम करावे लागत असे. भावी जावयाला चांगले वेवन हातव असत बंगारा जातीत विवाह विधीत धोडेकर फुक आडळतो. रायकांच्या परवानगीने सोयरीक होते नंतर संगाइ गुळपान विधी लमाचा मुहर्त मेहनी रात्रीचा असतो. चारन आणि लनाग इतर बंगारा समाजात विधवा विवाह होतो. कारण विधवेने दिग शिवाच दुसरीकडे विवाह केला तर दंड होतो. विवाहाचा विधी अगदी साधा असतो वधु वरास एका रात्री एका खोलीत कोडून ठेवले की विवाह झाला असे समजले जाते.

8. राहणीमान व चालीरिती

दऱ्या खोऱ्यातुन राहणारे हे लोक पावसाळ्यात मालकांच्या आसपास झोपड्या करून राहत. त्यास बुळी किंवा हावळी म्हणतात दसऱ्यांच्या सुमारास कुडी सोडून संपूण वस्तीचा जो तळ देण्यात येत असे त्यास तांडा म्हणतात. याच तांड्यातुन दिवाळीला अन्न धान्याची ने आग सुरु होते बाजारात मुख्य पाच घरणे आहेत. राठोड, चव्हाण, पवार, जाधव, आडे घरणे आहेत एकमेकांस भेटल्यास आदराने खुशाली विचारतात आपली स्तुती व काव्य करणाऱ्यांना ते बक्षीस देता भीकक्षा व मागण्याचा बानेरा पना त्याच्यात

आहे. ताड्याचा प्रमुख नायक असतो, तो राजाज असतो त्याला नार्ईक म्हणतात त्यांच्या हाताखाली कारभारी नार्ईकांचा जूजुम सर्व जमात पाळले तसे नाही तर शात्यास न्यायदान नार्ईक करतो न्यायदानात पाच सहाय करतात गुन्हा कबूल केल्यास दंडाची एकत्र उरविण्यात येते, दुसरीकडील पंच बोलवितात व न्याय दिला जातो त्यास नसाब असे म्हणतात, दत्तक घेण्याची प्रथा आहे भाचा किंवा मुलीचा मुलगा व भावाचा मुलगा घाना इतक घेतले जाते, पटकन आणलेल्या किंवा नायकांनी विमत घेतलेल्या जातीचे लोक बजारात आडळतात त्यांना करमा किंवा जांगड म्हणतात जांगड पत्नीस चाकडी नावाचा चागीना पायात घालण्यास मनाई आहे, त्यामुळे त्यांना लवकर ओळखता येते. सती प्रथा, गुरु पूजा हे संस्कार या जमातीत आहे, मृताचे संस्कार उच्च हिंदु धर्मीय प्रमाणे आहे. मृत व्यक्तीस पत्नी असल्यास तिचे सर्व अलंकार काढून ठेवतात ऐन लांब व पाच लाहान लाकडांच्या तिरखी एकाच दोरीले बांधली जाते.

मृत व्यक्तीचा मुलगा असल्यास तो भिडी घेवून पुढे चालतो, खांद्यावरून प्रेत नेल्या जाते. अग्नी देताना डोक्याकडून दिला जातो, उत्तरेकडे डोके व दक्षिणेकडे पाय असतात. डोक्यावरील कातडे जळून हाड दिसु लागल्यावर एका लांब दाडयाने मुलगा त्यास सात वेळा स्पर्श करतो या कुचलाई असे म्हणतात. हा विधी अतिशय महत्त्वाचा समजला जाते. परतल्यावर लोक स्नान करतात तिसऱ्या दिवशी राख सावडण्याचा कार्यक्रम असतो. चितेची जागा भरण्याची परंपरा अलीकडे गोर बंजारा समाजात रुढ झाली आहे.

9. केश भूषा

बंजारा समाजात आगळे वेगळे वैशिष्ट्ये दाखणारी केश भूषा असते. बंजारा सियांच्या केशभूषा पध्दतीस चोटला बांधळे असे म्हटले जाते. यासाठी सियाचे केश पाच भागात वेगळे केले जातात. त्यासाठी मधोमध भाग पाडून केश कानावर सोडले की, दोन्ही कानावर येणाऱ्या केशापासुन डोक्याकडील सर्व केशाचे दोन भाग करुन त्याच्या दोन वेण्या करतात. या वेणीत डोक्याच्या बाजूला व कानाच्या पुढे येईल अशा बेताने घुगरी, टोपली हे अलंकार गुंफतात प्रत्येक एक घुगरी व दोन टोपली असते. घुगरी हा केवळ सौभाग्य अलंकार आहे. विवाहीत स्त्री तो घालते चोटला गुंफुन उरलेले केश मागे घेऊन आटी गुंफतात आटीचे वेणी तोपेडी असते आटीचे तीर सर बाजारात तयार मिळतात. या सरावर बंजारा स्त्री गुंफनीचे काही संस्कार करते. याला आटी रिचलेरो म्हणतात. आशा प्रकारे बंजारा स्त्रीची केशभूषा तयार होते.

निष्कर्ष

1. बजारा संस्कृती ही वेगळेपण जोपासते.
2. रुठी, परंपरा, प्रथा वेगळ्या आहेत.
3. गोर घाटी वेगळा प्रकार आहे.
4. गोर भाषा वेगळे पण दाखवते.

सारांश

भारतीय संस्कृती ही विविधतेने नटलेली आहे. त्यात बंजारा समाजांची संस्कृती, प्रथा, परंपरा हे ऐतिहासिक आहे असे म्हणता येईल.

संदर्भ पुस्तिका

1. राठोड आत्मराम, गोर बंजारा-इतिहास व लोक जीवन गोरवट प्रकाशन, मोहा पुसद 1994.
2. राठोड मोतीराज, गोरमाटी बजारा संस्कृती साहित्य परिषद, औरंगाबाद 1998.
3. राठोड मोतीराज, गोर बंजारा जन - जाती का इतिहास.
4. जोशी प. महादेवशास्त्री (सं.) भारतीय संस्कृती कोश खंड -3.
5. जाधव प्रेमसिंह, बजारा जागृतीची रेखाएँ, भारतीय बंजारा संस्कृती साहित्य परिषद, औरंगाबाद 1987.
6. Naik Ranjit, Report Of All India Banjara Study Team AIBSS 1968.
7. पाटील बळीराम मांडवी, गोर बंजारा लोकाचा इतिहास, देशमुख अँड कंपनी, अमरावती 1939.

संस्कृत

प्रतिष्ठे आचराम्, गोरु बंजार इतिहास, लोक जीवन गोवर्ध पत्रिका, प्रोस. 1994.
प्रतिष्ठे गोविन्द, गोरुमाटी बंजार संस्कृती साहित्य परिषद, औरंगाबाद 1998.
प्रतिष्ठे गोविन्द, गोरु बंजार रू. - जाती का इतिहास.
के.डी.ए. प्रसवेयारजी (क.) भारतीय संस्कृती कोश खंड-3.
अनन्त प्रेमसिंह, बंजार जागृतेची रेखाएँ, भारतीय बंजार संस्कृती साहित्य परिषद, औरंगाबाद 1987.
New Study Report Of All India Banjara Study Team AIBSS 1968.
वटीर बालोराज भांडले, गोरु बंजार लोकांच इतिहास, वेदामुख अहं कर्मो, अम्नावली 1919.

सूची

1. राठोड आत्मराम, गोर बंजारा-इतिहास व लोक जीवन गोरवट प्रकाशन, मोहा पुस्तक 1994.
2. राठोड मोतीराज, गोरमाटी बजारा संस्कृती साहित्य परिषद, औरंगाबाद 1998.
3. राठोड मोतीराज, गोर बंजारा जन - जाती का इतिहास.
4. जोशी प. महादेवशास्त्री (सं.) भारतीय संस्कृती कोश खंड -3.
5. जाधव प्रेमसिंह, बजारा जागृतीची रेखाएँ, भारतीय बंजारा संस्कृती साहित्य परिषद, औरंगाबाद 1987.
6. Naik Ranjit, Report Of All India Banjara Study Team AIBSS 1968.
7. पाटील बळीराम मांडवी, गोर बंजारा लोकाचा इतिहास, देशमुख अँड कंपनी, अमरावती 1939.



Peer Reviewed
Journal
#7037



ISO 9001:2015 QMS
ISBN / ISSN



ISSN 2278 - 8158

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

ROYAL

Single Blind Review

Double Blind Review

Volume - XI, Issue - II,
December - May - 2023-24
English / Marathi Part - I

Impact Factor - 2023 - 6.701
(www.sjifactor.com)

**Ajanta
Prakashan**

२. समता या संकल्पनेचा चिकित्सक : अभ्यास

डॉ. बंधू थावरा पवार

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कालिकादेवी कला याणिक्य व विज्ञान महाविद्यालय, शिरूर (का.) जि. श्रीड.

प्रस्तावना

समता ही आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेतील महत्वाची आणि केंद्र स्थानी असलेली राज्यशास्त्रीय संकल्पना आहे. समतेच्या प्रस्थापनेशिवाय स्वातंत्र्य, सामाजिक न्यायांच्या संकल्पनेला अर्थ प्राप्त होत नाही. फ्रेंच राज्यक्रांती (1789) घडल्यानंतर समता आणि बंधुता या तीन तत्वाना अग्रक्रम दिल्याने समतेला फार मोठे महत्त्व प्राप्त झाले. प्राचीन ग्रीक नगर राज्यामध्ये व रोमन साम्राज्यामध्ये विशेष अधिकारांच्या विरोधी संकल्पना म्हणून समतेचा उपयोग करण्यात आला ही संकल्पना मानवी समतेच्या तत्वावर आधारलेली असल्याने जगभरातील सर्व राजकीय काव्य आणि सामाजिक चळवळीशी संबंधित आहे. समाजात व्यक्ती व शारीरिक दृष्ट्या व्यक्ती-व्यक्तीत व सामाजिक गटांमध्ये विषमता असलेली आढळून येते. त्यावरून विषमता ही एक नैसर्गिक घटना आहे. व ती बदलता येत नाही असे प्रतिपादन करणाऱ्या विचार सरणीच्या विरोधात समतेच्या तत्वावर आधारित अनेक सामाजिक चळवळी यशस्वी झाल्या अमेरिकेतील मॉर्टिन ल्युथर किंग यांची व दक्षिण आफ्रिकेतील नेल्सन मंडेला यांची वर्णभेदा विरुद्धी चळवळ या समतेच्या तत्वावर आधारित चळवळी होय.

सामाजिक, धार्मिक, जातीय अथवा वर्गीय विषमता मानवनिर्मित असते. प्राचीन ग्रीक नगराज्यात असो अथवा भारतातील हिंदु संस्कृती विशिष्ट वर्णनाच हक्क प्राप्त होते. ग्रीक नगर राज्यात स्त्री आणि गुलाम यांना हक्क नाकारले होते. तर भारतात गुटाना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय हक्का पासून दूर ठेवले होते. अन्यायी समानव्यवस्थेच्या विरोधात महावीर गौतम बुद्ध, मॉर्टिन ल्युथर, महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इ. समाज सुधारकांनी समतेच्या आधावर सामाजिक चळवळी यशस्वी केल्या जन्मतःच निर्संगापूढे सर्वव्यक्ती समान असतात. जात, धर्म, वंश, वर्ण इ. भेदभावाची तत्वे मानव निर्मित असून आधुनिक लोकशाही शासन व्यवस्थानी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय फायदे करून समतेची प्रस्थापना करावी अशी अपेक्षा समतावादी, सामाजिक व राजकीय विचारवंताकडून व्यक्त केली जाते.

समता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रथम विशिष्ट वर्गाचे विशिष्ट हक्क रद्द झाले पाहिजे. जात, धर्म, वंश, वर्ण, लिंग इ. तत्वाच्या आधारे भेदभाव नष्ट झाले पाहिजे. सर्वांना समतेच्या आधारे व्यवसाय, स्वातंत्र्य आणि शासकीय पद प्राप्तीचा अधिकार मिळाले पाहिजे. आर्थिक समतेशिवाय, राजकीय समता कुचकामी ठरेल. सर्वांना समानतेच्या तत्वाव्दारे आर्थिक स्रोत प्राप्त करून दिले पाहिजे. भुमी आणि संपत्ती समानतेच्या तत्वा आधारे वाटप करण्याचा आग्रह करते. लोकशाहीत शासन व्यवस्थेमध्ये विशिष्ट लोकांवर म्हणजे उच्च उत्पन्न असणाऱ्या लोकांवर लावल्या जाणारा कर हा आर्थिक समतेच्या प्रस्थापनेसाठी प्रयत्न असतो. शासकीय पद आणि शिक्षणामध्ये कनिष्ठ वर्गांना दिलेले आरक्षण हा सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न असतो.

भारतीय राज्यघटनेत समतेचे तत्व मुलभूत अधिकारामध्ये समावेश करून सामाजिक, आर्थिक समतेच्या प्रस्थापनेचा अंगिकार केला आहे.

संसोधनाची उद्दिष्टे

1. समता ही स्वातंत्र्यासाठी पुरक आहे काय?
2. समता आणि बंधुता यांचा संबंध आहे काय?
3. समता या संकल्पनेची भूमीका अभ्यासने.

संसोधनाची गृहितके

1. समता ही संकल्पना फार महत्वाची आहे.
2. समतेशिवाय लोकशाही अर्थहीन आहे.
3. व्यक्ती जीवनात समता व न्याय यांना खुप मोलाचे स्थान आहे.

संसोधन पध्दती

समता या संकल्पनेचा चिकित्सक अभ्यास करीत असतांना संशोधन पध्दतीतील वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर केला आहे. हे संशोधन करत असतांना दुय्यम सांधनाचा वापर केला आहे.

समतेचा अर्थ

स्वातंत्र्य प्रमाणेच समतेची सर्वसमावेश व्याख्या करणे अवघड आहे. राजकीय अभ्यासकांनी व विचारवंतांनी परिस्थितीनुसार समतेचा अर्थ स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्थल, काल, परिस्थितीनुसार ही संकल्पना बदलणारी आणि विकसीत होणारी आहे. समता ही संकल्पना सर्वांना समान संधी या अर्थाने उपयोगात आणली जात आसली तरी पण प्रत्येकाच्या क्षमता, योग्यता आणि गरजा भिन्न असल्याने सर्वांना एक समान पातळीवर घेऊन येणे अशक्य आहे. समाजामध्ये वावरत असतांना समाजातील एक ठराविक वर्ग आपले विशेष अधिकार जतन करण्यासाठी प्रयत्न शिल असतो. या विशेष आणि अधिकारांच्या विरोधात संघर्ष उभारून सर्वांना एक समान संधी समतेच्या प्रस्थापनेमुळे प्राप्त होते. समतेच्या आशयावरून काही राजकीय विचारवंतांनी समतेचा अर्थ खालील प्रमाणे स्पष्ट केला आहे.

1) लॉस्की :- 1) विशेष अधिकारांचा अभाव 2) प्रत्येकाला विकास करण्याच्या पुरेशा संधीची उपलब्धी 3) प्रमाणशिलता 4) सामाजिक आर्थिक शोषना पासून मुक्ती.

2) ब्रायन टर्नर :- 1) सर्वासाठी मुलभूत समता 2) सर्वांना समान संधी 3) विकासासाठी सर्वांना समान सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीची उपलब्धता 4) फल निष्पतीची समानता.

संफल

प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या मुलभूत गरजांचे समान अधिकार आणि आपल्या क्षमतांचा विकास आणि वापर करण्याच्या समान संधी म्हणजे समता.

समतेचे प्रकार

1. नैसर्गिक समता

प्रत्येक व्यक्तीला जन्मतःसमान असतात. जात धर्म, वंश, वर्ण इ. भेद हे मानव निर्मात असुन निसर्गापुढे सर्व समान आहेत. प्रत्येक व्यक्तीला निसर्गाने समान प्रमाणात संधी प्राप्त करून दिल्या आहेत. निसर्ग नियमानुसार कोणताही तत्वाच्या आधारे व्यक्ती व्यक्ती आणि समाज घटकामध्ये परस्पर भेदाभेद न करता सर्वांना समान संधी उपलब्ध झाल्या पाहिजेत. माणसाला मिळणारे सार्व अधिकार हे जन्मतः निसर्गा नियमाने प्राप्त झालेले असतात. व्यक्तीच्या जन्माबरोबरच निसर्गाने त्याच्या उदरनिर्वाहाच्या, राहण्याच्या संधी उपलब्ध करून दिलेल्या असतात. या संधीची प्राप्ती सर्वांना समानतेच्या तत्वा आधारे झाली पाहिजे हे नैसर्गिक समानतेच्या अपेक्षित असते.

2. नागरी समता

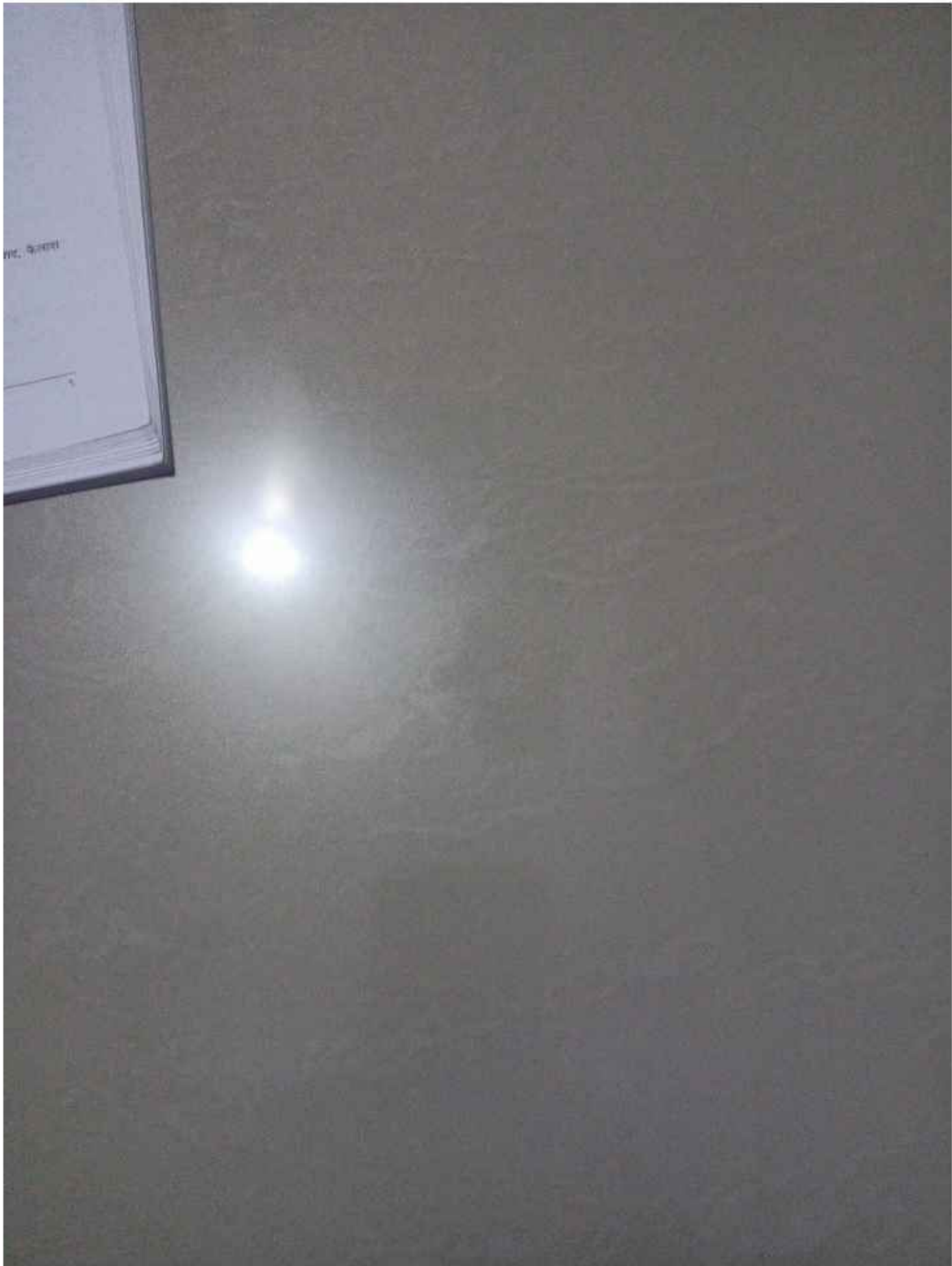
समाजातील सर्व व्यक्तींना कायद्याव्दारे समान संरक्षण व बंधन असते व परस्परांच्या व्यवहारात प्रत्येक व्यक्तीचा इतर समान असणे थालाच नागरी समता म्हणता येईल. कोणत्याही भेदभावाचा आधार न घेता प्रत्येक नागरीकांला व्यक्ती स्वातंत्र्य, अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य, विचारांचे स्वातंत्र्य इ. स्वातंत्र्य समानतेच्या तत्वावर नागरी समानतेमध्ये अभिप्रेत असते. सर्व नागरीकांना त्याच मंडळाने निःपक्षपातीपणे व निर्भयपणे न्यायदान केल्यास नागरी समता संरक्षित होते. सर्व नागरीकांना कायद्यापुढे समानता असावी. आधुनिक लोकशाही राष्ट्रांमध्ये नागरी समता संविधानाच्या आधारे प्रस्थापित केली जाते.

3. राजकीय समता

प्रत्येक नागरीकाला शासन व्यवस्थेत राज्यकारभारामध्ये सहभागी होण्याची समान संधी प्राप्त झाली पाहिजे. हे राजकीय समतेमध्ये अपेक्षित असते. सर्वांना समतेच्या तत्वाआधारे मतदानाचा हक्क प्राप्त झाला पाहिजे निवडणुकीला उभे राहण्याचा, शासकीय पद प्राप्तीचा आणि शासनाच्या विरुद्ध आवाज उठविण्याचा अधिकार सर्वांना समानतेच्या तत्वा आधारे प्राप्त झालेला असणे म्हणजे राजकीय समता प्रस्थापित होणे होय. राजकीय स्थिरता टिकविण्यासाठी राजकीय समतेचे तत्त्व लोकशाही शासन पध्दतीमध्ये अंगिकारलेले दिसते राजकीय समतेच्या प्रस्थापनेमुळे सर्वसामान्य नागरीकांना आपल्या अधिकारांचे संरक्षण करता येते. राजकीय समता लोकशाहीच्या विकासाची पहिली पायरी आहे.

4. आर्थिक समता

व्यक्तीला आपले जीवन जगत असतांना आपल्या किमान गरजा पूर्ण होतील इतपत आर्थिक स्रोत उपलब्ध असते म्हणजे आर्थिक समता हा लोकशाही शासन पध्दतीत आर्थिक समतेचा अर्थ अपेक्षित असतो तर साम्यवादी शासन पध्दतीत संपतीचे समान प्रमाणात वाटप करणे अपेक्षित असते शासन पध्दती कोणतीही असो आर्थिक विषमतेमुळेच समाजात परस्पर विरोधी वर्ग निर्माण होऊन अशांतता निर्माण होते म्हणून प्रत्येक राज्य आपल्या नागरीकांना धर्म, वंश, लिंग असा कोणताही भेद न करता व्यवसायाच्या समान संधी उपलब्ध करून देते. प्रो लॉस्कीच्या मते, आर्थिक समतेशिवाय राजकीय समतेला अर्थप्राप्त होत नाही. प्रत्येक व्यक्तीला तिच्या गरजेनुसार आणि समता व योग्यतेनुसार काम करण्याचा व कामाच्या योग्य मोबदला मिळवण्याचा समान प्रमाणात अधिकार



श्री. शंकर

EFFECT OF CLIMATE CHANGE ON E-COMMERCE

Dr. Dhammpal Nivarattirao Ghumbre

Assistant Professor

Kalikadevi Arts, Commerce, & Science College Shirur (Kasar), Dist. Beed.

E-mail: prof.ghumbredn@gmail.com

Abstract:

The widespread growth of Internet has set a vision for the event of a replacement way of conducting Business called E-Commerce. E-Commerce is that the paperless exchange of business information and refers to Internet shopping, online stock and bond businesses, the downloading and selling of "soft merchandise" and customer to customer, business to customer and business-to-business, transactions. E-commerce has been developed by the high integration of transportation infrastructures, information and communication technology. The rapid climb of the ecommerce is that the basis of various, positive also as negative impacts on environment. E- Commerce is growing at a rapid pace across the planet with the penetration of smart phones and internet across the various levels of society across the planet. The expansion and its gains are already visible from the studies in developed countries, but with the business getting to developing and underdeveloped nation, we'll be witnessing greater positive results going forward. E Commerce opens a channel of worldwide business, which can witness incremental business in days to return. With the impact of globalization and relaxation in export and import between nations, economies across the planet will witness better knowledge and knowledge technology growth and innovations. Additionally to the above E commerce will play a crucial role in way marketing is completed and job markets.

Key Words:

E-Commerce, Soft merchandise, Business, Globalization

Introduction:

The advance of latest technology and online shopping has different the way we buy things, but its effect on environment change remains controversial with longer spent at work, most of the people address online shopping to reduce their workload. The recognition of ordering goods online has increased and therefore the e-commerce industry has seen a successful, partly facilitated by the ready availability of smartphones, tablets and laptops. But what exactly is e-commerce? It refers to the acquisition of products or services by consumers through the web. With the web penetration rate in Europe growing steadily, prospects for the expansion of e-commerce look better and better. Before understanding e-commerce and its impact, it's necessary to know the chain reaction caused by urbanization. Urbanization generally precedes growing income standards and results in the expansion of ecological footprints. This growth is essentially thanks to the expansion in carbon emissions. If this were to be simplified by an example, a superb one would be the comparison of the typical ecological footprint in Beijing and China as an entire – Beijing's average is nearly 3 times quite China's. While that's a neighborhood of concern, e-commerce and its rise has meant that companies have largely changed the normal way of doing things. While which may mean convenience to consumers reception, there's tons more happening than what meets the attention.

E-commerce (Electronic Commerce):

The beginnings of e-commerce (electronic commerce) are often traced to the 1960s, when businesses started using Electronic Data Interchange to share business documents with other companies. In 1979,

the American National Standards Institute developed ASC X12 as a universal standard for businesses to share documents through electronic networks. After the amount of individual users sharing electronic documents with one another grew within the 1980s, the increase of eBay and Amazon within the 1990s revolutionized the e-commerce industry. Consumers can now purchase endless amounts of things online, from e-trailers, typical brick and mortar stores with e-commerce capabilities and each other. E-commerce is that the buying and selling of products and services, or the transmitting of funds or data, over a network, primarily the web. These business transactions occur either as business-to-business (B2B), business-to-consumer (B2C), consumer-to-consumer or consumer-to-business. The terms e-commerce and e-business are often used interchangeably. The term e-tail is additionally sometimes utilized in regard to the transactional processes for online shopping.

In E-commerce business happens paperless with the help of the Electronic Data Exchange, Emails, and Electronic Fund Transfers. E-Commerce offers variety of benefits such as no physical cash, business happens with the use of credit card, debit cards, smart payment cards, bank transfers and other online payment modes and applications. Customers also have the advantage of doing transactions 24x7, as organizations offers their products and services throughout day and night anywhere in the world. E commerce also helped organization to reach to their customers with their new products and services, digital marketing opened a new horizon which brought customers close to organizations.

Environment effect on E-Commerce:

Climate change is not just an environmental problem. The climate is intimately linked to just about everything we do as a society. It's already beginning to have an impression on businesses round the world, and it'll still have a good larger effect moving forward. A number of the primary prominent ways during which global climate change will affect businesses include the subsequent.

- **Increased Risk thanks to Extreme Weather:** Scientists have linked climate change¹ to increasing frequency and intensity of utmost weather events including storms, floods, droughts and warmth waves. Severe weather may be a primary reason that global climate change increases risk for businesses.
- **Changes in Resource Availability and price:** Severe drought and weather pattern changes may cause a shortage of crops used for food, apparel and other products. Rising electricity and transportation expenses can also increase the value of moving goods. Regulatory restrictions on goods linked to global climate change could also increase costs. Resource scarcity could drive companies to use alternative materials and recycle more waste.
- **Changing Demand:** As the climate changes, demand will shift. As global temperatures rise, as an example, demand for fuel oil will decline — as will demand for other winter goods. More consumers also are prioritizing sustainability within the products they buy, shifting demand toward more environmentally friendly goods.
- **Changing Regulations:** Regulations aimed toward mitigating and preventing pollution also will significantly impact businesses. Companies that produce high levels of emissions will need to invest substantial funding into upgrading their facilities to scale back,

capture or eliminate them. Energy companies, of course, are already working to shift their power generation toward cleaner resources.

- **Increased Public Pressure:** As the public grows more accepting of global climate change as fact, it becomes less accepting of companies that do not work to scale back their environmental impact. Increasingly, consumers search for products that are sustainably produced or a minimum of have a smaller environmental impact than other comparable products. Companies also are increasingly expected to be socially responsible and take steps to form their operations more environmentally friendly or to donate to environmental charities.
- **How Business Can Prepare:** The first step a business must take is to conduct an analysis to define how it impacts the environment, also because the potential risks it faces thanks to global climate change. Additionally to risks, businesses should identify opportunities to enhance their environmental performance. Companies should examine whether or not they can source alternative materials and evaluate the feasibility of using renewable energy like solar, wind and biomass. Businesses can use this information to make an environmental management system they use to enhance their performance.

Climate change is far quite just an environmental issue. It'll even have a profound impact on businesses within the years to return. To achieve the climate of the longer term, companies will need to adapt.

Advantages of E-Commerce:

Not such an extended time ago, people won't to travel great distances to satisfy both their needs and desires. You'd make a journey to

the Orient if you were in need of spices or silk or maybe closer in time to us was travelling abroad if the costs there have been less than in our vicinity. Travelling to accumulate goods was eliminated by the surge of e-commerce. E-commerce is global. That's an entire lot of space which it covers. With the increase of the delivery drones, it's also becoming tons more convenient than driving to a store, browsing merchandise, waiting during a line, buying a product, and driving all the way back whence you came. Herein lies the facility of electronic commerce and its websites. Rather than doing this (mostly) tedious routine day in, day out, you'll mount your phone, browse for nearby shops and restaurants with delivery, and order everything you would like.

All of those advantages mostly pertain to your typical Homo sapiens consumer. If you're a wise businessperson, it'll not take you an extended time to ascertain all of those benefits as a chance to expand your empire. Once more, e-commerce is global. There's no possible wider audience, a minimum of for the instant. With a worldwide reach, comes a worldwide access. You'll operate and manage your business all the time, 24 hours each day, seven days every week, all year long. In turn, as you'll get orders faster, you get to enjoy faster transactions. A real win-win situation if I even have ever seen one.

Limitation of E-Commerce:

For the third time, e-commerce may be a global marketplace. You'll order various products and services from nearly anywhere within the world. Sure, you'll use e-commerce websites just to order a pizza, but imagine how long it might take if you ordered it from across the world. Of course, you'll not be ordering pizza from the polar opposite of your current

standing point. As sense dictates, the farther you and your order are, the longer it takes for it to arrive. This particular disadvantage doesn't affect services like content creation, web development or web design, but it does massively affect products with a shorter time period. Even though e-commerce offers tons more information a few product or a service than traditional retail, it doesn't allow you to experience any of it before buying. Another disadvantage that we frequently see crop up here and there's master card or fraud. Although both are severe issues, we could argue that tons worse could happen subsequent time you carelessly run over the road to grab that delicious Popsicle.

Popsicles melt. While it'd not be an immediate disadvantage of e-commerce, the delivery of certain products is at the instant cost inefficient. However, we do hope that drones carrying frozen dessert in little refrigerators are going to be subsequent big thing of the future!

Conclusion:

It is concluded that natural systems round the world are being suffering from regional climate changes, particularly temperature increases, which these temperature increases are very likely to be the results of anthropogenic emissions of greenhouse gases. Even the foremost stringent mitigation efforts cannot avoid some impacts of global climate change over subsequent few decades. However, unmitigated global climate change would, within the future, be likely to exceed our capacity to adapt. It's essential, then, to develop a portfolio or mixture of strategies that has mitigation, adaptation, tech-nological development and research. But analysis of the advantages of varied mixes of strategy is severely restricted at the present by lack of data on potential costs of impacts, by lack of

comparable information on the damage that would be avoided by adaptation and, especially, by lack of understanding of how these impacts will vary under different socio-economic development pathways.

Reference:

- 1) https://www.researchgate.net/publication/316191305_Impact_of_E-Commerce_on_Global_Business_and_Opportunities_-_A_Conceptual_Study
- 2) <https://en.wikipedia.org/wiki/E-commerce>
- 3) <http://www.ipcbee.com/vol8/45-S10040.pdf>
- 4) <https://searchcio.techtarget.com/definition/e-commerce>
- 5) <https://gauss-development.com/advantages-and-disadvantages-of-e-commerce/>
- 6) <https://public.wmo.int/en/bulletin/key-ipcc-conclusions-climate-change-impacts-and-adaptations>
- 7) https://link.springer.com/chapter/10.1057/9781137302748_10
- 8) https://unfccc.int/files/meetings/dialogue/application/pdf/wp_20_add.1_e.pdf
- 9) <https://sealedair.com/insights/leading-businesses-focusing-climate-change>.



Emerging Issues in E-Commerce in India

Dr.Dhammpal Ghumbre

Assistant Professor

Kalikadevi College Shirur (ka.) Dist. Beed

Corresponding Author- Dr.Dhammpal Ghumbre

DOI- 10.5281/zenodo.10093851

Abstract:

E-commerce stands for electronic commerce. E-commerce is performing arts business on-line and electronically. Over previous couple of years the recognition of e-commerce has strictly developed thanks to its fast and convenient manner of exchanging merchandise and regional and international services. Commerce, variations between ancient commerce and electronic commerce, deserves and limitations of e-commerce. It additionally highlights varied trends and challenges of e-commerce and also with the essential chance and growth factors needed for e-commerce in India E-Business has saw variety of changes within the past few years. the web has provided firms with access to new markets and customers. And customers have found e-business an efficient manner of researching and buying products/services. Things have perpetually modified since e-business emerged and can keep ever-changing within the future. E-Business initiative must be tied to the business strategy of the organization and has to be driven by distinct set of objectives and measuring criteria. this text discusses the rising trends of e-business in varied areas. It additionally provides an summary of advantages and challenges in e – business.

Key words: Emerging Trends, E- Business, E-Commerce,

Introduction:

Since 1991, once economic reforms expressly befell in India as a results of opening-up of the economy with a view to integrate itself with the worldwide economy, the necessity to facilitate international trade each through policy and procedure reforms has become the muse stone of India's trade and monetary policies. Electronic commerce (e-commerce) as a part of knowledge} technology revolution became wide employed in the globe interchange general and Indian economy in particular. With advancements in technology, there are changes within the methodology for business transactions. India, being a speedy device of technology is chop-chop with the present state of affairs of electronic data exchanges and has taken to e-commerce. seeable of this, this article tries to gift a snap of the evolution of e-commerce business indicating the written record order, class of e-commerce business, description of organizations concerned in e-businesses in India, key characteristics of the corporations engaged in e-commerce application, to look at the expansion of e-commerce in each physical and monetary terms, to judge the advantages obtained from e-business, to critically analyze the barriers and constraints involved in flourishing e-commerce businesses in India and at last to develop a framework for effective dissemination of e-commerce in India. The business has additional demand on these days

market and it had been terribly versatile to reply to any fluctuations in current situations. during this competitive world differentiates associate on demand business. currently a day's all business processes are integrated and IT infrastructure exists in to the operative environment. The economic reforms took an area in India, the economy with the read of integral its self and with the worldwide economy. The international commercialism policy and procedures has become within the India's stone to trade and monetary policies. With this technological blessings there's a wild changes in the methodology for business transactions. India was adapting technology with the present state of affairs for electronic knowledge exchange. during this view of this paper attempt to gift the e-business in India, the analysis of the advantages from e-business, analyses the scope, issues of e-business in India. It additionally provides a standard platform by that wholesalers or the retailers sales and advertise their product and share data in on-line mode by mistreatment information technology. These days E-Commerce is that the backbone in Indian society and it's become a part of our social life. the full price of E-Commerce transactions at intervals India has crossed on the far side Rs.5.9 billion throughout the year 2013-14 as per the record provided by the net Association of India. Currently, quite 40% of the globe is mistreatment net and availing the facilities of E- Commerce within the daily life. India will be the leading provided by the of India ground for E

Commerce within the business model which is able to exceed 72% within the year 2020 by the vision of "Digital India" launched by our honorable Prime Minister, Shri Narendra Modi in the year 2016.

Concept of E-Commerce and E-Business:

E-Commerce:

E-Commerce is simply known as in the form of buying and selling of product and services for the businesses and by the customer over the internet. Online sale are rapidly increasing through which consumers are taking advantage of low value product offered by the distributor or the manufacturer in the on-line mode. E-Commerce is that the utilization of transmission and digital information method through technology in business transaction to develop, rework and redefine bonding for price creation between the organization and therefore the consumer E-BUSINESS:- The construct of e-business is incredibly versatile and covers all information and communication technologies (ICT). It helps the businesses to form a robust relationship between the corporate and its shoppers where clients would like the data are provided. And it's to develop the new business opportunities, dominant completely different process at intervals the company. The e-business concept in India has augmented with the adaption of internet, supported this services these days taking part in key role in economic easing scenario. the globe net statistics has unconcealed that India is one among the rising nations for internet user once the china, U.S.A. and Japan. In India internet usage proportion is simply 5.60.

Objectives:

1. To summary the fundamental challenges Janus-faced by a number of the E-Commerce firms in Indian promoting Environment.
2. To review of the technological challenges relating to E-Commerce companies.
3. To produce the suggestion to get rid of the barriers of Ecommerce.

Research Methodology:

This study is descriptive and analytical in nature and supported secondary knowledge collected from varied websites, revealed journals and magazines. straightforward applied math tools are accustomed associate analyses the data

Impacts of E-Business on the Indian

Economy:

The data and technology (ICT) in e-business includes a profound impact on the Indian economy. It's provide clients {the purchasers {the shoppers} lowest price product and supply additional decisions to decide on the customer satisfaction product. Overall the e-business advantages the economy in several ways. the consequences of economic conditions are positive. E-business has many implications for commercial

enterprise policy, government financing, policy manufacturers still tax e-business. ICT rises of electronic payments, advantages of e-money an electronic medium of exchange break away legal tenders issued by a central bank. gift the e-business affects the economy is troublesome as a result of the impact are intangible. several empirical efforts overcome the matter of intangibilities and notice the ICT adoption result on the national wealth and productivity. ICT investment had taking part in a crucial role in increasing the labour productivity growth in a very selection sectors. the extent of rate in ICT could modified the variations in growth of Indian economy.

Merits of E-Commerce:

- 1) Lower Cost: Doing e-business could be a price effective process, that reduces the logistical issues and making a chance for the tiny business on a par to compete with giants like Amazon.com, Flipkart.com or General Motors. Even in banking company method it additionally proves its effectiveness by reducing cost compared to manual group action to online transaction wherever the distinction of quantity are Re. 0.50 to Re.0.01 per transaction.
- 2) Economy: E-Commerce are often thought-about a really abundant economical variety of doing business where physical storage or manual transaction isn't required. It can be only done with the support of web portal and unique innovative product offered to the client with maintaining the economical budget of the merchandise as per the social need.
- 3) Higher Margins: E-Commerce means maintaining higher margin in the business. For example, the cost of transaction in process of associate air price tag could be around Rs.5. According to the trip makers, the same ticket will be processed in Re.1 together with the upper margin, with this the business by the assistance of E-Commerce can generate additional profit and it additionally controls and saves times once the manual transactions are done through electronic medium.
- 4) Higher Customer Care Service: E-Commerce means providing better and quicker service to the client. Effective online service makes customer happier. they supply customers with its own personal account wherever they'll choose the services as per their selection that helps by saving time and money.
- 5) Fast Shopping Comparison: E-Commerce provides a common platform where clients can compare their product before shopping. For an example, the net shopperstops like Flipkart , Amazon etcetera where customers can compare the products before buying which will increase the

confident and trust level towards the product and it also generates delighted customer science towards the product, service and company.

- 6) **Team Work:** In E-commerce, electronic mailing process is one of the simplest and effective example where the folks can collaborate among {each other|one associate|other} by sharing varied data and solution for the problem at intervals the work place. It additionally creates a standard platform wherever suppliers, vendors, business partners and customers get connected with each other for sharing thoughts, information and values for the long run higher result.
- 7) **Information Market:** E-commerce also provides an opportunities for the new startups for showcasing their new ideas with the assistance of their working capital for future entrepreneurial development within the society. For an example, the Aditya Birla cluster has several net portals focusing in various sectors of the retail trade providing opportunities to the new starters by showcasing their product on their portal by maintaining several minimum margin and making a diverged information based mostly market.

Challenges in E-Commerce and E-Business:

- 1) **Issues of Security:** Fear of making online payment is a universal psychological issue of Indian customers. 60% of the users don't trust the online as payment channel. Web group action takes place with credit card, however mastercard itself isn't safe. Anyone who will transfer the info of credit card on the web is undecided regarding the salesperson identity, purchaser is additionally not sure that card is not used for malicious purpose that additionally causes huge challenge for e-commerce in banking also.
- 2) **Client Acquisition Forces:** successful e-commerce interaction between markets should be strong. problems related to lack of provide chain integration, high charges for product, delay in delivery and lack of correct traveller services in some areas also build customers annoyed and one among challenge Janus-faced by e-commerce
- 3) **Less Awareness:** Indian customers are easier in shopping for products comfortable. they have an inclination to decide on the merchandise by touching the product directly. Majority of Indian rural population are unaware of net and it uses. only a few are aware of the net corruption and fraud and so darkness still exists. A reliable survey reveals that 50% of Indian online users are unaware of answer of online security.
- 4) **Money on Delivery:** E-commerce firms are giving COD united of mode of payment for the

patrons. it's seen that majority of the purchasers denied to form the payment at the time of delivery of the product. 30%- 50% of buyers also are taking advantage of this whereas purchase of any product and service over internet. COD has been introduced to counter the payment security problems with online group action however this mode has been proving pricey to firms

- 5) **Product Target:** additional companies flood the marketplace with new product; target promoting is changing into associate more and more necessary tool of differentiation. Product which is not satisfactory for the customers tend to get replaced or returned. Some products take long delivery time to reach customers home. Delivery time of products could vary from days to month.

Conclusion:

India is leading towards the worldwide digitalization. The e-commerce section is growing quicker than the wind in India. E-commerce companies are ruling the market simply however issues they're facing can't be avoided. E-Commerce market is the way forward for India, shifting from physical to digital market in a very sensible speed is making opportunities for brand spanking new entrants to hitch and luxuriate in the market participation and for existing firms they need their best opportunities to rule the market and earn the maximum amount they will. the long run of Indian ecommerce market is incredibly bright that's why they have to target removing the threats they're facing whereas establishing a correct platform. E-commerce provides varied services to wholesalers who can make the most of E-commerce and capable of building contractors with acknowledged producers and linking their business with the on-line. Also Retailers meet electronic orders and will be in contact with customers all the time with E-commerce. Nowadays, E-commerce is that the intensive use of electronic network with internet. These advantages are cost effectiveness, fast comparison shopping, higher client service, higher business margins ensuing type economy in business operations, information saving and knowledge market development etc.

References:

1. Paul Stoneman, The Economic Analysis of Technological Change, Oxford University Press, New York. 1983 pp 3-5
2. Harry G. Johnson, Technology and Economic Interdependence, Trade Policy Research Centre, London. 1995 pp 21-25
3. Dr. H. L. Ahuja, Business Economics, S. Chand & Company Ltd, Ram Nagar, New Delhi pp 1-3
4. Gerald M. Meier, James E. Rauch, Leading Issues in Economic Development, Rajshri Photolitho graphers, YMCA Building, Jai Singh Road, New Delhi pp 10-12

5. Malhotra Y , "Enabling knowledge exchanges for e-business communities", *Information Strategy: The Executive's Journal*, 26-31
6. Fahey, L., Srivastava, R., Sharon, J. S., & Smith, D. E., (2001), "Linking e-business and operating processes: The role of knowledge management", *IBM Systems Journal*, 40(4), pp.889-907
7. Kaur,P.and Joshi, M.M., "E-Commerce in India: A Review", *IJCST*,Vol.3, Issue 1,Jan-March 2012,pp-802-804.
8. Awais and Samin(2012),Advanced SWOT Analysis of E-Commerce, *International journal of Computer Sciences Issues*, Vol.9, Issue 2.

Physicochemical Properties for Binary Mixtures of 2-Butanone with Amides at Temperatures between 293.15 and 308.15 K

Dr. Shama. B. Lomate

Department of Chemistry, Kalikadevi Arts, Comm. and Science College, Shirur (Ka.), Dist. Beed-413249, Maharashtra, India

ABSTRACT

Densities ρ for the binary mixtures of 2-butanone with formamide N-methyl formamide and N,N-dimethyl formamide were measured over the entire mole fractions at 293.15, 298.15 and 303.15 K. and refractive indices n_D for the binary mixtures of 2-butanone with formamide N-methyl formamide and N,N-dimethyl formamide were measured over the entire mole fractions at 298.15, 303.15 and 308.15 K. Using the experimental values of densities ρ and refractive indices n_D , the excess molar volumes V^E and excess refractive indices Δn_D were calculated. The values of excess molar volumes V^E and excess refractive indices Δn_D were fitted to the Redlich-Kister polynomial. The results are discussed in the light of intermolecular interactions present amongst the components.

Keywords: Density; Refractive indices; Excess molar volume; Excess refractive indices; 2-Butanone.

I. INTRODUCTION

Thermodynamic and transport properties provides important information for the design of industrial processes, to improve our understanding of the molecular interaction existing the liquid mixtures, and to test the predictive capability of the models and methods developed to predict these properties [1,2]. Measurement of some of the bulk properties like density, refractive index have been widely used in the field of interactions and structural aspect evaluation studies[3]. In otherward, these bulk properties have been adequately employed in understanding the nature of molecular systems and physicochemical behavior in liquid mixtures [4,5]. In the foregoing study, we report excess molar volumes (V^E) and deviations in refractive index (Δn_D) for binary liquid mixtures of 2-Butanone with formamide N-methyl formamide and N,N-dimethyl formamide at 293.15, 298.15 and 303.15 K.

II. MATERIALS

2-butanone (S.D. fine A.R.) was doubly distilled over anhydrous potassium carbonate/ sodium carbonate to eliminate trace of acids and to reduce further the water content⁶. Formamide (Spectrochem Pvt. Ltd.), n-methyl formamide (S.D. fine Chem.) and n,n-dimethyl acetamide (Spectrochem Pvt. Ltd.) were distilled at atmospheric

pressure. The triple distilled liquids invariably were used. The purity of purified solvents was checked by comparing the measured densities and refractive indices with those reported in the literature. The measured values are included in TABLE 1 along with the literature values.

III. MEASUREMENTS

The binary liquid mixtures were prepared by mixing known masses of pure liquids in airtight-stoppered bottles in order to minimize the evaporation losses. All measurements of mass were performed on a Mettler one-pan balance (E-METTLER, ZURICH), which allows reading up to fifth decimal digit, with a precision of ± 0.05 mg. The uncertainty in the mole fractions of the mixtures was estimated to be $\pm 5 \times 10^{-5}$ g.cm⁻³. Densities of pure components and their mixtures were measured using the single arm capillary pycnometer having a bulb volume of approximately 5 cm³ and a capillary bore with an internal diameter of 0.75 mm. The uncertainty in the density measurements was found to be $\pm 3 \times 10^{-5}$ g.cm⁻³. The pycnometer was calibrated using double distilled water at 298.15 K. The refractometer was calibrated by means of a glass test piece of known refractive index supplied by the manufacturer. At a level of confidence of 99.7%, the uncertainty in the refractive index measurement was $\pm 3 \times 10^{-4}$. Calibration was performed by measuring the refractive indices of doubly distilled water, ethanol at defined temperature. The sample mixture was directly injected into the prism assembly of the instrument using an airtight hypodermic syringe, and an average of five measurements was taken for each mixture. For all the measurements, temperature was controlled by circulating the water through an ultra-thermostat JULABO F-25 which has an accuracy ± 0.020 C.

TABLE 1: Densities and refractive indices of pure components at 298.15 K

Compounds	$\rho / \text{g.cm}^{-3} n_D$			
	Exptl.	Lit.	Exptl.	Lit
	2-Butanone			
0.79970	0.7997	1.3768	1.3769	
Formamide	1.12913	1.2910	1.4459	1.4468
N-Methyl formamide	0.99934	0.99930	1.4318	1.4319
N, N-Dimethyl acetamide	0.93649	0.93650	1.4363	1.4356

TABLE 2: Measured density and refractive index values for 2-butanone + formamide, n-methyl formamide and n, n-dimethyl formamide at different temperature

2-butanone+formamide

x_1	$\rho / \text{g.cm}^{-3}$			n_D		
	298.15K	303.15K	308.15 K	298.15K	303.15K	308.15 K
0.0000	1.12913	1.12471	1.12046	1.4459	1.4443	1.4425
0.0427	1.09777	1.09321	1.08901	1.4369	1.4358	1.4354
0.0877	1.06795	1.06348	1.05951	1.4285	1.4274	1.4282

0.1351	1.03962	1.03521	1.03111	1.4209	1.4208	1.4212
0.1851	1.01284	1.00858	1.00448	1.4141	1.4142	1.4148
0.2380	0.98766	0.98329	0.97934	1.4075	1.4081	1.4091
0.2940	0.96357	0.95939	0.95541	1.4015	1.4026	1.4037
0.3534	0.94083	0.93679	0.93273	1.3963	1.3977	1.3991
0.4165	0.91937	0.91541	0.91122	1.3918	1.3933	1.3947
0.4837	0.89901	0.89566	0.89086	1.3879	1.3897	1.3912
0.5540	0.87974	0.87581	0.87154	1.3849	1.3869	1.3878
0.6320	0.86161	0.85768	0.85324	1.3827	1.3844	1.3852
0.7142	0.84454	0.84051	0.83594	1.3806	1.3821	1.3827
0.8024	0.82851	0.82427	0.81961	1.3794	1.3801	1.3801
0.8474	0.81358	0.80905	0.80421	1.3781	1.3774	1.3767
1.0000	0.79970	0.79481	0.78978	1.3768	1.3743	1.3721

2-butanone+ n-methyl formamide

x ₁	ρ /g.cm-3			n _D		
	298.15K	303.15K	308.15 K	298.15K	303.15K	308.15 K
0.0000	1.6810	1.5612	1.4489	1.4318	1.4301	1.4283
0.553	1.5286	1.4216	1.3252	1.4212	1.4201	1.4201
0.119	1.3775	1.2892	1.2068	1.4131	1.4121	1.4228
0.1700	1.2463	1.1721	1.0998	1.4058	1.4053	1.4068
0.2295	1.1278	1.0621	1.0000	1.3995	1.3993	1.4013
0.2906	1.0187	0.9620	0.9084	1.3944	1.3944	1.3967
0.3532	0.9231	0.8739	0.8280	1.3901	1.3904	1.3928
0.4175	0.8372	0.7937	0.7546	1.3867	1.3874	1.3895
0.4835	0.7579	0.7212	0.6871	1.3841	1.3851	1.3868
0.5513	0.6871	0.6524	0.6245	1.3823	1.3834	1.3845
0.6210	0.6217	0.5893	0.5667	1.3809	1.3821	1.3827
0.6926	0.5586	0.5325	0.5116	1.3803	1.3809	1.3809
0.7662	0.4977	0.4733	0.4550	1.3793	1.3798	1.3792
0.8419	0.4328	0.4133	0.3070	1.3788	1.3787	1.3773
0.9198	0.3629	0.3454	0.3344	1.3779	1.3769	1.3752
1.0000	0.2828	0.2666	0.2601	1.3768	1.3743	1.3721

2-butanone+ n, n - dimethyl acetamide

x ₁	ρ /g.cm-3	n _D
----------------	----------------	----------------

	298.15K	303.15K	308.15 K	298.15K	303.15K	308.15 K
0.0000	0.9365	0.8760	0.8253	1.4363	1.4346	1.4319
0.0794	0.8636	0.8087	0.7646	1.4244	1.4235	1.4219
0.1567	0.7971	0.7476	0.7086	1.4144	1.4145	1.4137
0.2320	0.7372	0.6926	0.6579	1.4066	1.4072	1.4071
0.3052	0.6826	0.6423	0.6119	1.4006	1.4016	1.4018
0.3766	0.6323	0.5968	0.5696	1.3961	1.3971	1.3975
0.4461	0.5866	0.5547	0.5301	1.3922	1.3934	1.3938
0.5139	0.5443	0.5154	0.4940	1.3894	1.3905	1.3908
0.5800	0.5053	0.4789	0.4594	1.3872	1.3881	1.3882
0.6444	0.4686	0.4448	0.4275	1.3853	1.3861	1.3861
0.7073	0.4339	0.4122	0.3971	1.3841	1.3844	1.3838
0.7687	0.4014	0.3815	0.3681	1.3827	1.3827	1.3817
0.8286	0.3700	0.3520	0.3400	1.3814	1.3811	1.3795
0.8870	0.3400	0.3227	0.3130	1.3802	1.3789	1.3773
0.9442	0.3105	0.2948	0.2864	1.3886	1.3771	1.3747
1.0000	0.2828	0.2666	0.2601	1.3768	1.3743	1.3721

TABLE3: Coefficients, a_i of eq. (4) and standard deviations, σ for the binary mixtures at 298.15K

Parameter	a_0	a_1	a_2	σ
2-butanone(1) + formamide				
$V^E/\text{cm}^3.\text{mol}^{-1}$	1.8422	0.5897	-0.0350	0.0031
Δn_D	0.0963	0.0460	-0.0058	0.0001
2-butanone(1) + n-methyl formamide				
$V^E/\text{cm}^3.\text{mol}^{-1}$	2.4451	0.3157	0.0177	0.0024
Δn_D	-0.0822	0.0506	-0.0074	0.0002
2-butanone(1) + n,n-dimethyl acetamide				
$V^E/\text{cm}^3.\text{mol}^{-1}$	2.8458	0.1432	-0.0093	0.0026
Δn_D	-0.0665	0.0412	0.0009	0.0001

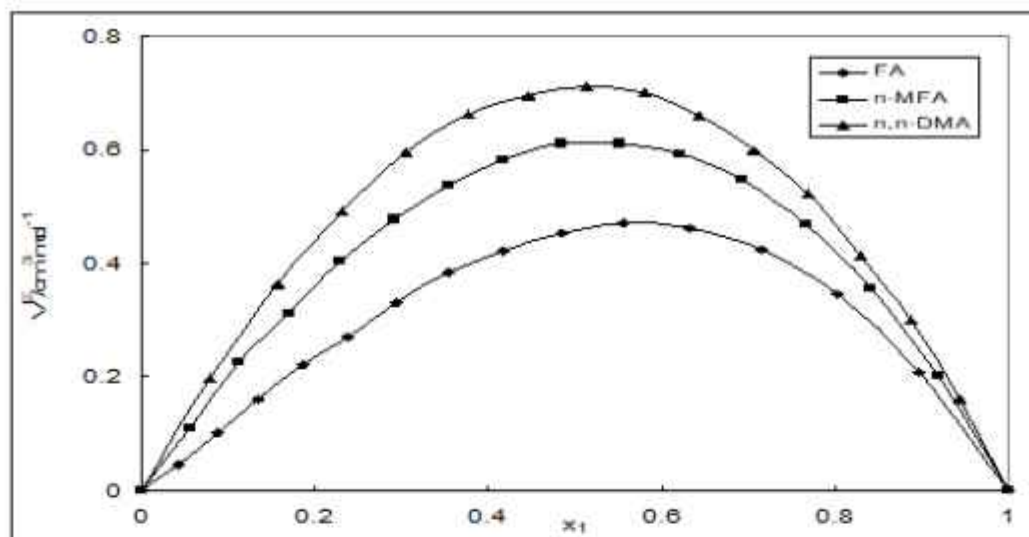


Figure 1: Variation of excess molar volume (V^E) against mole fraction (x_1) of 2-butanone at 298.15K: (♦) formamide, (■) n-methyl formamide (▲) n,n-dimethyl acetamide

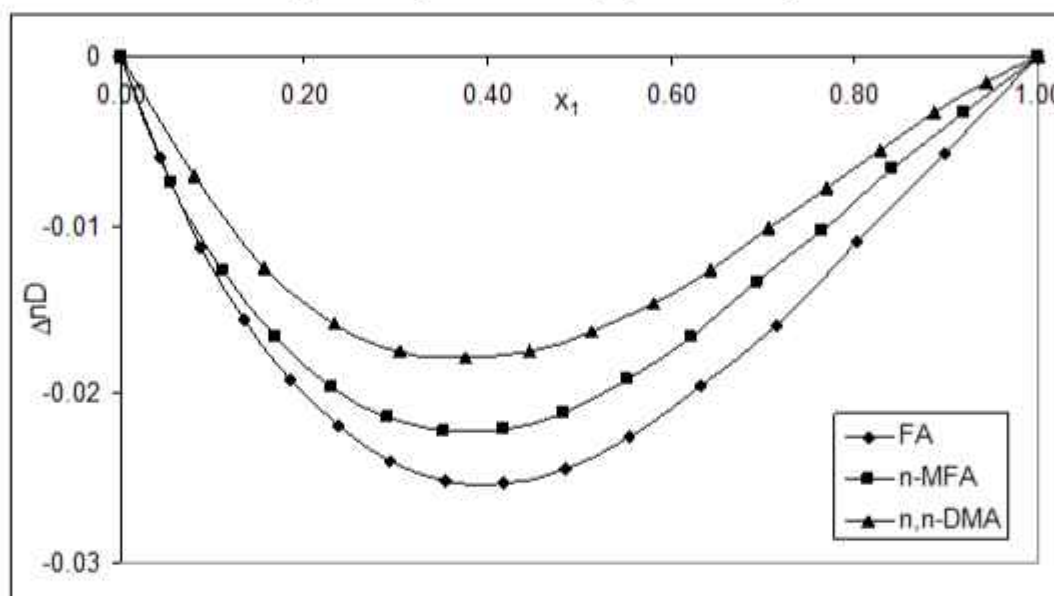


Figure 2: Variation of deviation in refractive index (Δn_D) against mole fraction (x_1) of 2-butanone at 298.15K: (♦)formamide, (■)n-methyl formamide, (▲)n,n-dimethyl acetamide

IV. RESULTS AND DISCUSSION

The experimentally determined values of densities (ρ) and refractive indices (n_D) for the binary liquid mixture of 2-Butanone with amides at 298.15, 303.15 & 308.15 K are summarized in TABLE 2. From the values of densities (ρ), refractive indices (n_D) Excess molar volume [8] (V^E) were calculated from the measured densities (ρ) by using equation

$$V^E = ((x_1M_1 + x_2M_2) / \rho) - (x_1V_1 + x_2V_2) \tag{1}$$

Where ρ is the density of the mixture and M_1 , V_1 , x_1 and M_2 , V_2 , x_2 are the molecular mass, molar volumes and mole fractions of pure components 1 and 2 respectively. The deviation in refractive index (Δn_D) of binary mixtures were calculated [9] by using the simple additivity rule,

$$\Delta n_D = n_{Dm} - x_1n_{D1} - x_2n_{D2} \tag{2}$$

Where, n_{DM} , n_{D1} and n_{D2} are the refractive index of liquid mixture, pure components 1 and 2 respectively. x_1 and x_2 are mole fractions of pure components 1 and 2 respectively. The calculated values of excess molar volumes (V^E) and deviation in refractive indices (Δn_D) were correlated by Redlich-Kister polynomial [10] as shown in Eq.:

$$\Delta Y = x_1 x_2 a_i (x_1 - x_2)^i \quad (3)$$

The coefficients in equation (3) were estimated by the least squares fit method and the standard deviations were calculated by equation.

$$\sigma = [\sum (\Delta Y_{Exp.} - \Delta Y_{Cal.})^2 / (D - N)]^{0.5} \quad (4)$$

Where D and N are the number of data points and parameters, respectively.

Regression results for excess molar volumes and deviation in refractive indices of binary liquid mixture of 1,2-Ethandiol (1) and aliphatic alcohols as Methanol, Ethanol, 1-Propanol, and 1-Butanol (2) at 298.15 K are as shown in TABLE 3.

The graphical variation of V^E for the binary mixtures of 2-butanone with formamide, n-methyl formamide and n,n-dimethyl acetamide with increasing mole fractions of 2-butanone at 298.15 K is shown in figure 1. The values of excess molar volume are found to be positive for all the systems, where dispersion, induction and dipolar forces are operating, the values of excess molar volume are found to be positive, whereas the existence of specific interactions between the mixing components of the various binary systems tends to make excess molar volume negative [11]. Since, normally dispersive interaction between unlike molecules is weaker than those between like molecules, it is reasonable that they contribute positively [12] to V^E . In these systems the excess molar volume values decrease with increase in carbon atom of alcohol, which results solute-solvent interaction between mixing components.

Figure 2 shows the graphical variation of $\ln D$ for the binary mixtures of 2-butanone with formamide, n-methyl formamide and n,n-dimethyl acetamide with increasing mole fractions of 2-butanone at 298.15 K. In the present study, the values of Δn_D are found to be negative for the binary mixtures of 2-butanone with formamide, n-methyl formamide and n,n-dimethyl acetamide. Figure 2 shows graphical variation of excess refractive index, Δn_D for binary mixtures of 2-butanone with formamide, N-methyl formamide and N, N-dimethyl acetamide at 298.15 K. The Δn_D values at equimolar concentrations follows the order N, N-dimethyl acetamide < N-methyl formamide < formamide. Hence in conclusion, we can say that even though some dispersion interaction is observed in case of all these binary mixtures or dominance of dispersion forces [13, 14] is observed.

V. REFERENCES

- [1]. J.L.Trenzado, J.S.Matos; J.Chem. Eng.Data., 46, 974 (2001).
- [2]. D.V.Jahagirdar, B.R.Arbad, S.R.Mirgane, M.K.Lande, A.G.Shankarwar; J.Mol.Liq., 75, 33 (1998).
- [3]. J.N.Nayak, M.I.Aralaguppi, T.M.Aminabhavi; J.Chem.Eng. Data.48, 152 (2003).
- [4]. M.Domingues, S.Radriguez, M.Lopez, F.M.Royo, J.S.Urieta; J.Chem.Eng.Data., 48, 1037 (2003).
- [5]. L.Albuquerque, C.Ventura, R.Goncalves; J.Chem.Eng.Data., 41, 685 (1998).
- [6]. P. Baraldi, M. G. Andrea, D. Manzini, A. Marchetti, and L. Tassi, J. Sol.Chem., 31, 873, (2002).

PEER REVIEWED &
INDEXED (SJIF) JOURNAL

ISSN : 2319-8648
Impact Factor : 7.139

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Adarsh Shikshan Sanstha Beed's
Art's Commerce and Science College

Pimpalner (G.) Tq., Dist. Beed

One Day Interdisciplinary National Conference

Effect of Global Warming on Environment

जागतिक तापमान वाढीचे पर्यावरणावर होणारे परिणाम

27th December 2023



Chief Editor

Mr. Arun B. Godam
Mr. Bhandwalkar B. N.

Editor

Mr. Shendage V. R.
Dr. Kamble S. V.

www.rjournals.co.in

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue (Indexed)

Dec. 2023

Peer Reviewed

SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648

Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139

ISSN – 2319-8648

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Dec. 2023

Special Issue on

Effect of Global Warming on Environment

Chief Editor

Mr. Arun B. Godam

Mr. Bhandwalkar B. N.

Editor

Mr. Shendage V. R.

Dr. Kamble S. V.

Co-Editor

Mr. Bhise D. K., Mr. Chopade V. B., Dr. Joshi R. S.,

Dr. Kale M. B., Mr. Newade S.S., Mr. Jadhav D.S.,

Mr. Bhandwalkar S. U., D., Mr. Shinde B. S.



Shaurya Publication , Latur

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue (Indexed)

Peer Reviewed

ISSN : 2319 - 8648

Dec. 2023

SJIF Impact factor

Impact Factor : 7.139

Dr. Deshmukh R. K.	
25. Causes of Global Warming	88
Dr. Magar S. R.	
26. Carbon Emissions Impact of Climate Change	91
Dr. Kamble Sanjay Vishwanath	
27. Eco-friendly Agricultural Practices: Enhancing Soil Health and Food Security	94
Dr. Sirsat. P. S	
28. Biodiversity Hotspots in India.	99
Dr. D. S. Raut	
29. Impact of Global Warming on Agriculture Sector in Marathwada Region	103
Mrs. Vaishali P. Gholap	
30. Developing Economics and Carbon Footprint: An Economic study	107
Dr. Bhosale Swati Vilasrao	
31. Global Perspectives of Flood Risk and Climate Change	110
Dr. Shivaji Ramachandra Katti	
32. Health Threats and Climate Change	113
Dr. Kamble Sanjay Vishwanath	
33. Effect of Climatic Factors for Zea maysL. Production	116
M. S. Khandare	
34. Key Role of Climate Change In The India	119
Dr. Waghmare Poonam Manikrao	
35. Introduction to Climate Model	122
Dr. Sanjay K. Tupe	
36. Study the Impact of Global Warming on Agriculture Sector	125
Sonaji V. Gayakwad	
37. Preliminary Study on The Effect of Climate Change on Algal Biodiversity In Purna River In Sillod Tehsil of Chhatrapati Sambhajanagar District	130
Kedar Chobe and Dr. J. H. Sawdekar	
38. Impact of Global Warming on the Indian Economy: A Comprehensive Analysis	133
Dr. Bharat R. Dahe	
39. Impact of Global Warming on Environment	135
Ramesh K. Lahoti, Uddhav N. Chaudhar, Sandeep N. Sampal	
40. Floristic Studies in <i>Scleria</i> Bergius (Cyperaceae)	138
Dr. Shaikh Rafeeqe Ishakhoddin	
41. A Review on Global Warming And Biodiversity Conservation	141
Pushpa Gangasagar	
42. Faulty Waste Management Practices and its contribution to Global Warming	144
Dr. Vilas Aba Gaikwad	
43. Remote Sensing Technique and water Environment Monitoring	147
Pradnya R. Maheshmalkar ¹ , Rajeshwari C. Pangarkar ¹ , Archana D. Kusale ¹ , Nitin B. Gaikwad ¹ , Govind B. Munde ¹ , Satyawar N. Arsul ¹	
44. Global Warming: Causes and Effect	152
Nagnath K. Dahiphale and Savita M. Sakte	
45. जागतिक तापमान वाढ कारणे व परिणाम श्री. पवार शरद सुर्यकांत	156
46. जागतिक तापमान वाढाची कारणे, परिणाम आणि उपाययोजना डॉ. सुनंदा एकनाथराव आहेर	159
47. जागतिक तापमान वृद्धीचे पर्यावरणावर होणारे परिणाम व प्रा. डॉ. अमित जनार्दन भोसले	163
48. जागतिक तापमान वाढाचे पर्यावरणावर होणारे परिणाम श्री बाळामाहेव नामदेवराव भांडवलकर	166
49. व्यवसायीक पर्यावरण व पर्यावरणाच्या सामाजिक रचनेचा विकास प्रा. डॉ. सारीका दिगंबरराव गुजुप	169

35 Introduction to Climate Model

Dr. Sanjay K. Tupe

Kalikadevi Art's, Commerce and Science college, Shirur (K.), Dist. Beed. 413249

Abstract: -

An increase in the earth's atmospheric and oceanic temperatures widely predicted to occur due to an increase in the greenhouse effect resulting especially from pollution. The global impact of these factors damages to the ozone layer around the earth. It results in to increase the temperature of the earth which is inconvenient for to survive the healthy ecosystems as well human beings. For to study the results of this changing atmosphere the scientists developed many climate models which are based on the number of basic terms of physics. This article addresses some of these.

Key Words: - Simulation, Climate model, Wind Magnitude, Global Model

Simulation: - is the examination of a problem often not subject to direct experimentation by means of a simulating device. There are lot of simulation software's which gives us the ideas about the various tasks related towide range. When the scientists develop the simulation software's at that time, they take in to account the basic terms from physical, Chemical and life sciences. At the time of developing the climate model the researchers take the terms in account from physical sciences.

Climate models: - are computer programs that simulate weather patterns over time. By running these simulations, climate models can estimate the Earth's average weather patterns i.e. the changes in weather under different conditions. Scientists use climate models to predict how the climate might change in the future, especially as human actions, like adding greenhouse gases to the atmosphere, change the basic conditions of our planet.

Climate models must reflect real properties of the Earth's climate, including physical laws like the conservation of energy and the ideal gas law. They also include variables like air pressure, temperature, and wind. All of these are expressed as equations that a climate model must solve. Solving the equations produces a three-dimensional picture that shows natural climate patterns in action, like rainfall, ocean currents, and the changing of seasons.

Climate models agree on many important facts about our climate. For instance, models reliably show that adding more greenhouse gases to the atmosphere will cause average temperatures to rise. Models also try to predict how climate change will affect rainfall, sea levels, ice cover, and other parts of the natural world.

Basic terms from Physical Science

1. **conservation of air mass:** -The conservation of mass gives us an easy way to determine the velocity of flow in a tube if the density is constant. If we can set the velocity at some known area, the equation tells us the value of velocity for any other area.
2. **conservation of water mass:** -A. The mass of a sample of water will remain the same regardless of a change of state. If 1 gram of ice cubes is melted, it will produce 1 gram of liquid water and, as the temperature increases, 1 gram of water vapor. B. To get one molecule of H_2O (water) with the molecular weight of 10, Hydrogen with molecular weight 2 is added with Oxygen whose molecular weight is 8, thereby conserving the mass
3. **Conservation of energy:** -"Energy can not be created nor be destroyed it ca be transform from one form in to another total energy in the universe remain same".
4. **Conservation of momentum of air in three directions:** -According to assumptions of kinetic theory of gases the gases molecules are tiny, having negligible mass, always in random motion and there is no loss of energy during the collision i.e. their energy before collision is equal to the energy after collision. Means there is no loss of energy. When the climate changes the air molecules are travel in three directions: north-south, east-west, and up-down.
5. **The ideal gas law applied to air:** -The ideal gas law is used like any other gas law, with attention paid to the units and making sure that temperature is expressed in kelvins. However, *the ideal gas law does not require a change in the conditions of a gas sample*. The ideal gas law implies that if you know any three of the physical properties of a gas, you can calculate the fourth property, ($PV = RT$)

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue (Indexed)

Dec. 2023

Peer Reviewed

SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648

Impact Factor : 7.139

6. **Air temperature:** -Atmospheric temperature is a measure of temperature at different levels of the Earth's atmosphere. It is governed by many factors, including incoming solar radiation, humidity and altitude. When discussing surface air temperature, the annual atmospheric temperature range at any geographical location depends largely upon the type of biome, as measured by the Kappen climate classification. The abbreviation MAAT is often used for Mean Annual Air Temperature of a geographical location.
7. **Atmospheric Pressure:** -The pressure exerted in every direction at any given point by the weight of the atmosphere is called the atmospheric Pressure.
8. **Vapour density:** -Generally the density is nothing but the ratio of mass to the volume. The relative density of a gas or vapor as compared with some specific standard (as hydrogen)
9. **Water Vapor Content:** - Water vapor is the gaseous phase of water. It can be produced from the evaporation or boiling of liquid water or from the sublimation of ice. The amount of water vapor in air varies according to the temperature and density of air. The amount of water vapor ranges from a trace amounts up to 4% of the mass of air. Humidity is a measure of the water vapor content of the air. The specific gas constant of water vapor is $461.5 \text{ J / (kg \cdot K)}$. The heat of vaporization of water vapor is 2.27 MJ /kg . The heat capacity of water vapor at 300 K is $1.864 \text{ kJ / (kg \cdot K)}$. Water vapor is a relatively common atmospheric constituent, present even in the solar atmosphere as well as every planet in the Solar System and many astronomical objects including natural satellites, comets and even large asteroids. Water vapor is also Earth's most abundant greenhouse gas, responsible for about half of Earth's greenhouse effect.
10. **Wind Magnitude in Three Directions:** -Wind speed and direction are usually measured in two dimensions: horizontal and vertical. The horizontal component of wind is often measured in three directions: north-south, east-west, and up-down. The magnitude of the wind is the speed of the wind, which is usually measured in meters per second or miles per hour. The direction of the wind is usually measured in degrees, with 0 degrees representing a wind blowing from the north, 90 degrees representing a wind blowing from the east, 180 degrees representing a wind blowing from the south, and 270 degrees representing a wind blowing from the west

By solving the equations, climate models can simulate all these variables in three dimensions and in time. Other variables that affect the Earth's climate are hard to model directly. Clouds are a good example: a cloud is much smaller than the smallest unit of distance in a typical climate model, so the model cannot "see" individual clouds, but taken together they have big effects on the Earth's temperature.

For these factors, climate models use "parameterizations," or simplified equations that behave roughly the same as the real thing. Rain, snow, and evaporation are other physical processes that have to be "parameterized" in climate models. These are important features of the Earth's climate, so getting the parameterizations right is a huge part of designing a good climate model.

Global models: -Cover the whole Earth. They usually have "resolutions" of hundreds of kilometres, meaning they can only show climate trends on a very large scale: for instance, they can model temperature changes in New England, but not in nearest Island.

Regional climate models: -Which zoom in on specific areas, have much finer resolutions, usually a few tens of kilometres. This is much closer to the scale of real-world observations about topography, land cover and soil types, all of which affect the climate system. For this reason, regional climate models can use more real-life data than global models, and their simulations are generally more accurate. They are useful for studying natural variations in the Earth's climate; studying how land use (like agriculture and deforestation) can affect regional weather patterns; and making more detailed predictions about how climate change will affect the places where people live.

In general, global climate models are useful for understanding the consequences of human actions across the whole world. For example, when the Intergovernmental Panel on Climate Change evaluates the actions needed to meet the worldwide climate targets set in the Paris Agreement, they use data from global climate models. Regional climate models are better suited to studying, how climate change affects things important to us, like agriculture, diseases, and specific ecosystems, and for making plans to adapt to future climate change.

Resolution in climate model: - Climate model represents large land area as three-dimensional grids. Models with higher resolution have more squares in the grid, which gives us better accuracy. But there's a trade-off: because a

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue (Indexed)

Dec. 2023

Peer Reviewed

SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648

Impact Factor : 7.139

climate model must repeatedly solve equations for every square in the grid, the resolution can only be so high before the model becomes unmanageably slow to run. Models that cover smaller regions of the earth can afford to have higher resolution.

Conclusion: -This paper helps the researchers as well the student's minimum which basic terms from physical sciences are introduced at the time of developing the climate model. Which kind of model we should for the specific purpose as well improve the interest about research.

References: -

1. Rendiconti Lincei. Scienze Fisiche e Naturali 25(DOI:10.1007/s12210-013-0268-7) March 2013
2. Climate Change and Its Impact on India © 2012 IUP. All Rights Reserved. M Balasubramanian* and V DhulasiBirundha**
3. Compulsively Readable – Six degrees our future on a hotter planet – Mark Lynas.
4. <http://climate.mit.edu/explainers/ climate models>.
5. Volcanos, Hurricanes, Climate Change, earthquakes and more Dangerous Earth- Ellen Prager.

आदर्श

संस्था, बीड संचलित

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

पिंपळनेर (ग.)-४३११५३ ता. जि. बीड

बी.ए., बी.कॉम. व बी.एस्सी.

प्रथम वर्ष/द्वितीय वर्ष/तृतीय वर्ष

कला व विज्ञान कनिष्ठ महाविद्यालय

पिंपळनेर (ग.)-४३११५३ ता. जि. बीड

कला शाखा व विज्ञान शाखा इयत्ता ११ वी व १२ वी

बोर्ड सांकेतांक- ५७.०१.०५२

युडायस क्र. २७२७०३२३१०६

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

अभ्यास केंद्र - २२१३३

कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

पिंपळनेर (ग.)-४३११५३ ता. जि. बीड

पूर्व तयारी व बी.ए.

प्रथम वर्ष/द्वितीय वर्ष/तृतीय वर्ष

PEER REVIEWED &
INDEXED (SJIF) JOURNAL



ISSN : 2319-8648
Impact Factor : 7.139

Current Global Reviewer

Peer Reviewed International Referred Research Journal Registered & Recognized
Higher Education For All Subjects & All Languages

www.rjournals.co.in



Estimating Soil Moisture Content of Bare Soil Using Oven Drying Method

Monika Sudhakar Khole^{*1}, Dr. Sanjay K. Tupe², Dr. Shafiyoddin Sayyad³

¹Ph.D. Research Scholar, Department of Physics, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Chh. Sambhajinagar, Maharashtra, India

²Department of Physics, Kalikadevi Arts, Commerce & Science College, Shirur Kasar, Maharashtra, India

³Department of Physics, Milliya Arts, Science and Management Science College, Beed, Maharashtra, India

ABSTRACT

The moisture content of soil is a pivotal factor influencing soil behavior. To analyze the variability of soil water content across different locations, soil samples were collected from seven points within a 3642 m² area located on Rakshashbhuvan Tamba. The moisture content of these samples was measured using an oven heating method at 140°C, with intervals of 4.30 hours. The study aimed to assess the accuracy and drying time efficiency of the convection oven in determining soil moisture content. The convection oven proved to be effective for accurately measuring moisture content. The investigation also explored the use of a microwave oven for soil drying, highlighting its timeliness, efficiency, precision, and safety. The microwave oven emerged as the most convenient tool for soil drying, offering a significant reduction in the complexity, time, and cost associated with traditional lab tests. This article focuses on the effect of temperature on soil moisture content using microwave radiation.

Keywords: Soil sample, moisture content, drying oven method.

I. INTRODUCTION

Soil moisture is defined as the temporary storage of water content within a thin layer of the earth's upper surface. The moisture content is one of the most commonly determined properties in characterizing the behavior of soil. The accurate determination of the moisture content is important since the moisture content strongly influences the mechanical behavior of soil. The preferred standard test method for the laboratory determination of the moisture content is the oven drying method. The moisture content is determined as the reduction in the mass of the test samples after oven drying, usually at 140^o ±5^o C, expressed as a percentage of its oven dried mass. The equilibrium oven dried mass is usually recorded after between 4.30hours in the interval of 1.30hours in three times oven drying. The method assumes that the reduction in the sample mass is entirely due to the evaporation of the pore water; complete evaporation occurs for drying temperatures exceeding 140°C.

Soil Moisture content calculations equate potential reductions in the mass of the solid particles due to charring with evaporation of pore water, which results in the true value of the moisture content being overestimated.

The true value of the moisture content of soil is calculated based on the sample dry mass corresponding to this oven temperature.

The primary goal of this study is to create a method that allows for the quick and accurate measurement of soil moisture levels. This objective is accomplished by assessing the accuracy and testing the time required to dry soils using both a standard microwave oven and a convection oven.

II. MATERIALS AND METHODS

Seven soil samples were randomly selected from different parts of the farm of Rakshashbhuvan (Tamba) with vertical latitude-19.024023° and longitude- 75.429903°, Tal-Shirur Kasar in Jan 2024. All of the samples were taken roughly 5cm to 7cm depth from the ground surface. Compactly tied plastic bags were utilized after which the samples were placed into double plastic bag to avoid moisture loss, and then used for further analysis. After that clean glass bowl is taken and the sample of wet soil is crumbled and placed in the bowl container. The weighed of this soil sample is taken in 100 grams is denoted by (M). Then sample container is placed in the oven. The standard microwave oven used was a IFB Convection Microwave Oven 20SC2. The sample is then dried in a thermostatically controlled drying oven which is maintained at a temperature of 140±5° C. A initial period of heating was 1.30 hours after 1.30 hours heating removed the soil samples from oven and following the specified duration, the soil samples were weighed.

In accordance with Australian Standards, the samples needed to be allowed to cool after each heating cycle. A one-minute cooling period was scheduled for each sample after every heating cycle to prevent any inconsistencies in results due to varying cooling rates. Then measure the weight of soil sample and minus bowl weight from that weight then again put these sample for heating another 1.30 hours then again measure the weight similarly take one more reading in the interval of 1.30hours for same temperature. Then calculate the average weight of these three times heating sample weights which is denoted by (M¹).

Analysis was done by using formula:

$$S.M = \frac{W}{M} * 100\%$$

Where,

W= M-M¹ = Weight of soil moisture

M= Weight of soil before drying

M¹= Weight of soil after drying

Using this formula we calculate soil moisture content in percent.

III.RESULTS AND DISCUSSION

Sr No	Latitude and Longitude	Wt. of Soil Before Heating (gm) (M)	Wt. Of soil After 1.30 hrs. heating at 140 ^o C (gm)	Wt. of soil After 3.00 hrs. heating at 140 ^o C (gm)	Wt. of soil After 4.30 hrs. heating at 140 ^o C (gm)	Average wt of soil after drying (M ¹) (gm)	W= M-M ¹ (gm)	$S.M = \frac{W}{M} * 100\%$
1	Lat-19.024422 Long-75.428226	100	89.4	87.52	87.25	88.06	11.94	11.94
2	Lat- 19.023972 Long-75.428714	100	90.02	88.14	87.49	88.55	11.45	11.45
3	Lat-19.024118 Long-75.429288	100	90.63	89.73	89.11	89.82	10.18	10.18
4	Lat-19.024024 Long-75.428818	100	91.27	88.19	87.98	89.15	10.85	10.85
5	Lat-19.02412 Long-75.429091	100	89.45	87.99	87.24	88.23	11.77	11.77
6	Lat-19.024054 Long-7.429124	100	90.34	86.26	86.03	87.54	12.46	12.46
7	Lat-19.02398 Long-75.428767	100	92.46	89.45	89.09	90.33	9.67	9.67
								Average S.M=11.19%

Table 1: Oven drying soil sample data and soil moisture
Heating Effects on Soil Samples

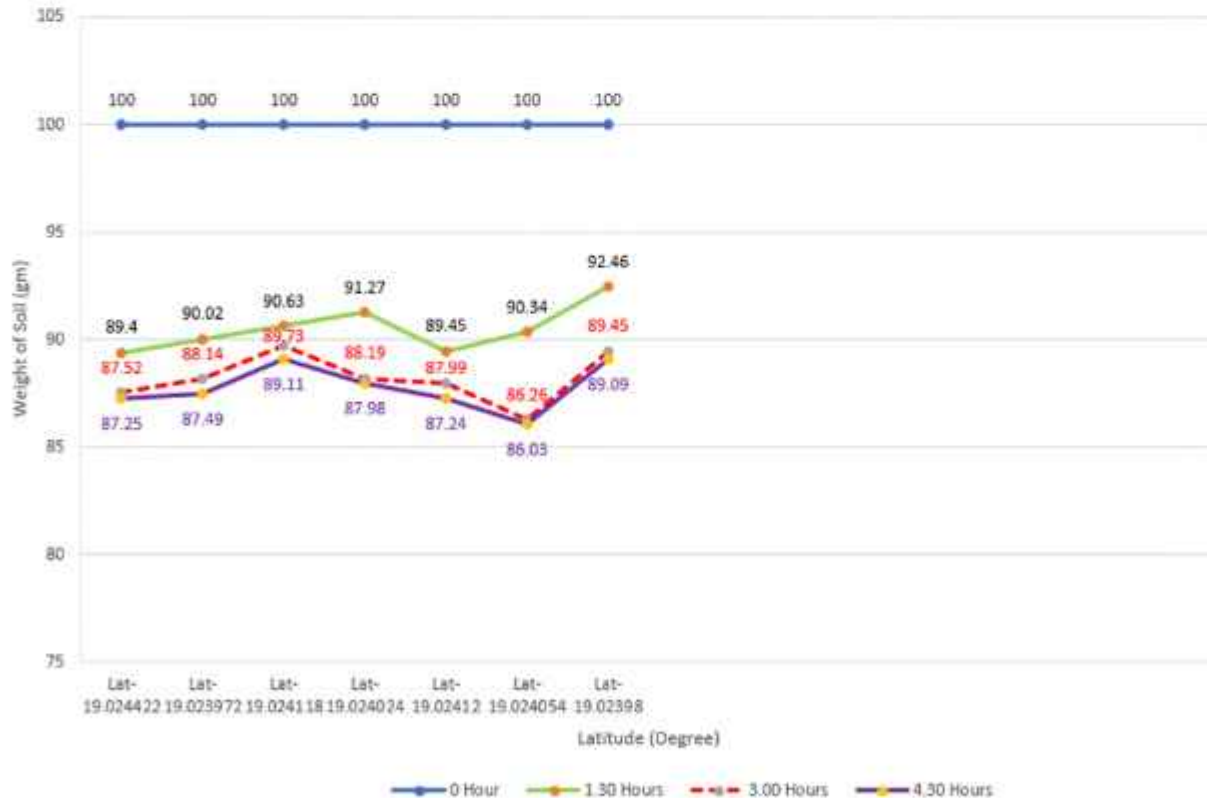


Figure 1. Comparison between heating effect on soil weight on different time

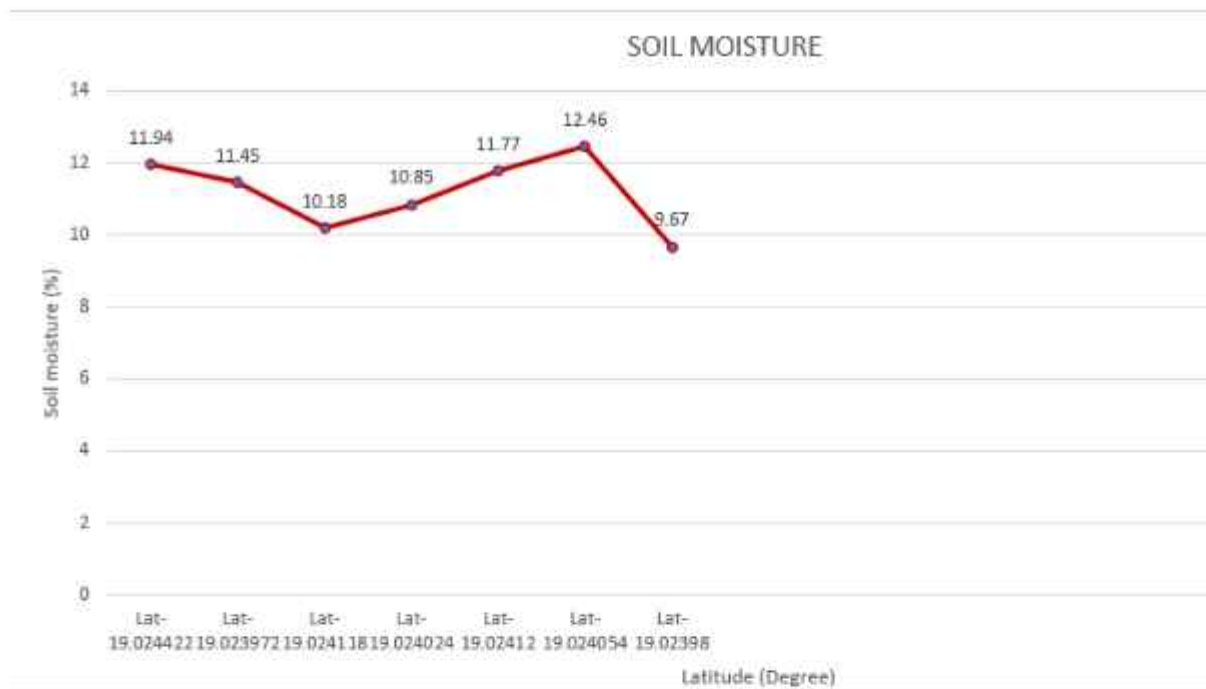


Figure 2. Moisture content of soils. latitude

Oven drying test data is presented in Table 1 for seven test soil samples of the same bare soil with different latitude position is determined using the procedure described above. The data is presented as the reduction in the sample dry mass with increasing oven drying heating time. The use of a standard microwave oven has been identified as the most practical method, providing dependable results in determining soil moisture content quickly. Laboratories have employed microwave ovens for years to achieve fast, affordable, and cost-effective measurements of soil moisture. The microwave delivers a continuous energy supply, which can lead to the over-drying of soil samples and consequently, inaccurately high moisture content readings.

Figure 1 displays a comparison of soil sample weights after being heated at 140°C for varying duration. The initial weights of the soil samples, set at 100 grams, are represented by a blue line on the graph. A significant decrease in the sample weights is observed after 1.30 hours of heating, illustrated by a green line. Further heating for 3 hours and 4.30 hours shows almost identical changes in the weights of the soil samples, indicated by a red dotted line and the blue line, respectively. It indicates a trend of decreasing sample dry mass with increasing oven drying time with constant temperature.

Figure 2 displays a chart that illustrates the variations in soil moisture percentage across various latitudes in chosen areas. The moisture content of the soil, which fluctuates with latitude, is accurately determined using the dry mass of the samples measured at the drying temperature.

IV. CONCLUSION

This study has determined that microwave ovens are completely suitable for measuring soil moisture. It confirmed that domestic microwave ovens serve as an effective means for rapidly determining the moisture content of soil, with tests completed in a brief period and the resulting data is accurate. The decrease in soil weight was directly proportional to the heating time in the oven at a temperature of 140°C. The moisture content of the soil tested, based on the recommended temperature of 140°C, varied with the duration of heating.

It was noted that to achieve equilibrium in the mass of the soil samples, longer drying periods were necessary. A moisture content parameter was introduced to enable the straightforward comparison of moisture content values, which were determined over varying duration but at a consistent oven drying temperature. A drying oven is capable of simultaneously estimating the moisture content of multiple samples. It has the capacity to accommodate several samples at once, including those of larger mass.

V. REFERENCES

- [1]. Rasti, Arezou, Maria Pineda, and Mehrdad Razavi. "Assessment of soil moisture content measurement methods: Conventional laboratory oven versus halogen moisture analyzer." *Journal of Soil and Water Science* 4.1 (2020): 151-160.
- [2]. Kurtuluş, C., T. Yeken, and D. Durdağ. "Estimating the soil water content using electrical conductivity, oven method and speedy moisture tester." *Eurasian soil science* 52 (2019): 1577-1582.
- [3]. Cormick, A. (2015). "Comparing different heating methods for determination of moisture content in soils (dissertation)." University of Southern Queensland.
- [4]. Jalilian, Jalal, Sina Siavash Moghaddam, and Yadollah Tagizadeh. "Accelerating soil moisture determination with microwave oven." *J. of Chinese Soil and Water Conserv* 48.2 (2017): 101-103.
- [5]. O'Kelly B.C. 2004. Accurate determination of moisture content of organic soils using the oven drying method. *Drying Technology*, Vol.22, No.7, 1767-1776. <http://dx.doi.org/10.1081/DRT-200025642>
- [6]. <https://www.renkeer.com/how-to-use-soil-moisture-sensor/#:~:text=The%20calculation%20formula%20is%20soil,of%20soil%after%20drying%20M%27>
- [7]. Berney, I.V., Ernest, S., Kyzar, J.D., and Oyelami, L.O. (2011). Device comparison for determining field soil moisture content (No. ERDC/GSL-TR-11-42). Engineer research and development center Vicksburg ms geotechnical and structures lab.



Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal No. 47026

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL



ISO 9001 : 2015 QMS
ISBN / ISSN

IDEAL

Single Blind Review/Double Blind Review



Volume - XII, Issue - II
March - August - 2024
English Part - IV

Impact Factor / Indexing
2023 - 7.537
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

CONTENTS OF ENGLISH PART - IV

S. No.	Title & Author	Page No.
11	New Education Policy and Academic Libraries Dr. Dhumal Asmita Shrinivas	58-60
12	Home-Science Enhance the Skill Development Assist. Prof. Vaishali Tukaram Lone	61-64
13	Correlation of Moral Values and Education is the Need of the Hour Dr. Bahadursinh A. Vasava	65-71
14	Advantages and Disadvantages of New Education Policy in India Dr. Nimita Gaggar Dr. Varsha Gopal Dodiya	72-76
15	Analysis of Social Stratification and its Impact on the Educational Policies and Programmes in Nigeria Jane Ataguba	77-84
16	Home Science for Experiential and Skill Based Learning Dr. Chetana V. Donglikar	85-89
17	The Role of Artificial Intelligence in Human Resource Management: Opportunities and Challenges Shrawan Baban Bansode Dr. M. D. Kachave	90-97
18	Swami Vivekananda's Contribution to Indian Knowledge System: A Brief Study Dr. Nakade Meera Murlidhar	98-103
19	The Digital Health Quotient of India: A Comprehensive Analysis Rahul A. Lad Prof. (Dr.) Bhawna Sharma Padroo	104-110
20	Why the National Education Policy 2020 is going to be Implemented? Challenges in Implementation Dr. Vidya Madhukarrao Ingole	111-115
21	Navigating the New Education Landscape: An Evaluation of India's NEP 2020 Dr. Babita Dubey	116-121
22	Yoga and Modern Life Dr. Dinkar U. Hambarde	122-128

16. Home Science for Experiential and Skill Based Learning

Dr. Chetana V. Donglikar

H.O.D. Home Science, Kalikadevi Arts Commerce & Science College, Shirur (ka.), Dist.-Beed.

Introduction

To overcome the skill gap that is influencing employability in every sector, reformation of the education system becomes significant. The National Education Policy 2020 recommends the modification and refurbishment of all features of education, along with the educational structure, policy and governance, creating a new system aligning with the inspirational goals of 21st century students. The policy aims revelation to skill education, to at least 50% of learners through the school and higher education system by 2025 and for that a clear action plan with an objective and specific timeline has to be developed. NEP 2020 aims to triumph over the hierarchy related with skill education and it's integration into conventional education in educational institutions.

Professional education will be incorporated right from the secondary schools in a segmented way over the next decade. Academic and professional capacities will go hand-in-hand with other capacities. For achieving this goal, collaboration between secondary schools and Industrial Training Institutes (ITIs) like, Polytechnics, Local Industry, etc should be developed. Skill labs incubation centers shall be created and developed in the schools and higher education institutions that will be helpful to other schools and colleges also. Higher education institutions can offer vocational education on their own or in collaboration with industry and other institutions. (1)

By 2030 a 29 million Skill deficit is predicted by expert opinion data of International Labor Organization (ILO) and the National Council for Skill Development and Entrepreneurship (NCSDE). Today the skill gap is having an impact as, 53% of Indian businesses are unable to appoint apposite candidates because of the lack of future skills. So to fill this gap, the mentoring platform comes as consent to help an individual to achieve professional skills and surpass personal and professional goals. Furthermore, it also encourages solutions to fill in the skill gap

for future growth (2). But before implementing National Education Policy 2020, have to first have a view of recommendations of National Education Policy 2020.

Recommendations for Skill Education by National Education Policy 2020

The National Educational Policy 2020 disseminates experimental and skill-based learning. Putting forward such a disruptive plan is certainly a bold move by the Indian government that surely deserves a positive reception and executing this courageous vision is going to be a key challenge. There is nervousness among all but the initiative will surely get a positive response with the time. Specially in terms of Skill Education NEP aims for:

- Giving increased flexibility, arts and crafts, and vocational skills for students in subjects in physical education, arts and plans. (NEP 4.9)
- design their own path of study and life plans. (NEP 4.9)
- Vocational education programs will be integrated into mainstream education step by step, including beginning with vocational exposure at early ages in middle and secondary school (NEP 16.4)
- 'Look Ahead', i.e. important vocational knowledge developed in India, will be made accessible to students through integration into vocational education courses. (NEP 16.5)
- Focus areas for vocational education will be chosen based on skills gap analysis and mapping of local opportunities in collaboration with industry, to oversee this effort (NEP 16.6)
- Different models of vocational education, and apprenticeships, will also be experimented by higher education institutions. Incubation centers will be set up in partnership with industries. (NEP 16.7)

Challenges in Implementing Skill Education

Incorporation of vocational education with general education with focus on social inclusion, gender equality and inclusive education is the main challenge before NEP 2020. For that skill-based activities should be introduced from pre-school to Grade XII. Curriculum has to be reformed through improved content of vocational knowledge and skills, improved course alliance with skill standards and interdisciplinary content connections. Workplace related skills and attitudes through internships and on-the-job training should be developed. Vocational Interest Inventory in Grade VIII and Skill Based Aptitude Test (SBAT) in Grade X should be introduced for the guidance of students for selection of career choice. It is necessary to ensure

that courses are relevant to supposed social and economic needs. National Occupation Standards (NOSs) should be in distinct with learning outcomes and functional consistency in all institutions.

The focus should be on developing good practices and innovations by teachers in teaching-learning process and facilitating horizontal mobility of vocational students in schools.

For that educational institutions should ensure private sector participation and funding. Education institutions should collaborate with Industrial Training Institutes, polytechnics, local businesses, industries, hospitals, agriculture farms, local artisans and NGOs through Hub and Spoke Model for imparting skills training (3)

Addressing Skill Deficiencies through Home Science

With changing time the norms of society have also changed, the previous norms of society no longer hold ground. The thoughts and ideas of people have drastically changed. The activities that were once been considered to be too "manly" or too "feminine", today don't exist. The differences between the sexes appear to be vanishing, slowly but steadily. In education field also there are some streams like Home Science that were considered as feminine subjects but today this subject is gaining the attention and interest of many men around the world and in India too.

In last few decades' health and nutrition, textile and clothing, Family resource management, rural development, PCB, community living, human development and other housing related stuff have gained an importance. Hence, the essential knowledge and skills gained through the study of home science have become equally important. (4)

In terms of NEP 2020 if we see, recently Home Science is a course that is gaining enormous recognition among students due to its wide relevance in industries like clothing and textiles, food preservation and training and interior decoration etc. Because of which more colleges are getting encouragement to start various bachelor's degree, masters and diploma courses in this field. Home science is a practical oriented course that empowers and inspires women and youth for skill education. (5, 6)

Home science is a course that allows a student to choose from a large number of avenues as a career. It doesn't limit the options to choose from. It makes students aware of the changing living standards, fashion, food, and many more things. Home science improves ones decision-making skills regarding the purchasing and budgeting of everything. It helps in making a person

owning a smart worker. It helps student in understanding human development and behavior. It helps in knowing our consumer rights and duties and prevent for getting exploited by the multiple owners. Through home science we learn to use the available resources intelligently, scientifically, and systematically. It ultimately helps in improving the our social and family's life by providing lifelong education. (7)

Self-Employment Opportunities in Home Science
As NEP 2020 aims in empowering students through skill education and making strengthening them for self-employment, Home Science is an appropriate choice of course to study. They can use the subject knowledge to upgrade their skills in manufacturing products and designs. Home science course can be beneficial for graduate in different aspects such as:

- Production jobs cover the food preservation, dress-making, specialized cooking, etc. Graduates of Home Science can enter the textile business, fashion designing etc. if even work in hotels, the food industry etc.
- Research jobs involve educating specific segments of the population such as mothers, farmers, and villagers on the food value of certain food items.
- Sales jobs comprise sales promotion of food items (baby foods) are given to home science graduates granted they have relevant information and experience.
- Service jobs consist of maintenance and supervision of housekeeping departments in tourist resorts, hotels, catering facilities, restaurants etc.
- Teaching jobs: The recognized qualification for a primary school teacher is a Bachelor degree in Home Science and many postgraduates also are taken on as senior secondary school teachers and college professors. (8)

Conclusion

The talent-skill gap exists at various levels and is significant. It is affecting the employability scenario in almost every sector. As per the International Labor Organization, there will be a skill deficit of 29 million by 2030, which will significantly affect the country's GDP. Due to this gap, businesses are unable to find and recruit talent that matches their expectations due to the lack of futuristic skills.

The major reason for this is the inadequacies in our education system along with the companies not prioritizing on-job training. However, the National Education Policy 2020 is perceived to be a blessing in disguise in such a scenario that will help bridge this gap by

providing students with industry-relevant skills so as to make them future-ready professionals. It is anticipated that the National Education Policy will not only reduce the social stigma associated with considering vocation as a career opportunity but will also provide students a plethora of promising career avenues. In these terms career in Home Science is a great opportunity for students to develop their career. As the market is transforming significantly and the evolving needs of employers will be catered to effectively.

References

1. Remagnaging Vocational Education and Skill-building Background Note Dr. R.K. Pathak, PSSCIVE, NCERT
2. <https://www.educationworld.in/how-nep-helps-in-fostering-student-skill-development/>
3. <https://www.indiatoday.in/education-today/featurephila/story/explained-role-of-nep-in-enhancing-skill-development-among-students-1981740-2022-07-30#:~:text=NEP%20promotes%20moving%20away%20from,from%20Science%2C%20Mathematics%2C%20etc>
4. <https://nationalskillindiaadmission.in/updates/1777/>
5. <https://www.classcentral.com/course/sw-ayan-secondary-home-science-216-17772>
6. <https://fairgaze.com/interested-article/explore-home-science-and-its-scope-as-a-career-hm>
7. <https://collegedunia.com/courses/home-science/scope-of-home-science>
8. <https://fairgaze.com/interested-article/explore-home-science-and-its-scope-as-a-career-hm>



INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES

(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)

DOI : 03.2021-11270686

ISSN : 2582-8568

IMPACT FACTOR : 7.560 (SJIF 2024)

महात्मा फुले यांचे सामाजिक विचार आणि आजची प्रासंगिकता (Social Thought of Mahatma Phule and its relevance Today)

डॉ. विठ्ठल सखाराम जाधव

मिलिंद माणिकराव वाढळे

मार्गदर्शक,

संशोधक,

लोकप्रशासन विभागप्रमुख,

म. फुले - डॉ. आंबेडकर विचारधारा,

कालिकादेवी महाविद्यालय, शिरूर कासार,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,

ता. शिरूर कासार, जि. बीड

छत्रपती संभाजीनगर

DOI No. 03.2021-11270686

DOI Link :: <https://doi-ds.org/doi/10.2024-13131124/IRJHIS2405016>

गोषवारा :

१९ व्या शतकात इंग्रजी राजवटीच्या स्थित्यंतरानंतरचा आधुनिक महाराष्ट्र हा समाजसुधारकांचा महाराष्ट्र म्हणून आपण ओळखतो. आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमध्ये ज्या समाजसुधारकांनी आपले फार मोठे महत्वपूर्ण योगदान दिले त्यात महात्मा फुले यांचे स्थान अनन्यसाधारण असे आहे. म. फुले यांनी समाजसुधारक म्हणून केलेले एकूण कार्य, विचार व त्यांचे तत्त्वज्ञान आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत सांस्कृतिकदृष्ट्या फार महत्त्वाचे आहे. 'थॉमस पेन' या महान बंडखोर विचारवंताच्या 'मानवाचे हक्क' या ग्रंथाचा महात्मा फुले यांच्या वैचारिक जडणघडणीवर प्रभाव होता. थॉमस पेन यांच्या वैचारिक प्रभावातूनच महात्मा फुले यांच्या वैचारिक लढ्याची दिशा निश्चित झाली होती. त्यामुळेच तर आधुनिक महाराष्ट्राचे वैचारिक संचित घडविण्यात महात्मा फुले यांचे योगदान अनन्यसाधारण असे आहे. म. फुले यांनी विपुल ग्रंथसंपदा लिहिली. या ग्रंथ लेखनातून त्यांनी मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी सर्वेकष सामाजिक क्रांतीचे तत्त्वज्ञान मांडले आहे. त्याचाच प्रामुख्याने या लेखात सामाजिक विचारांच्या आजच्या प्रासंगिकते संदर्भात विचार केला आहे.

महत्त्वाचे शब्द : सामाजिक विचार, अखंड, मानवाचा धर्म, अंधश्रद्धा, निर्मिक, सद्गुणी, विद्यार्जन, इंग्रजी भाषा, सत्यवर्तन इ.

प्रस्तावना :

महात्मा फुले यांनी विपुल लेखन केले आहे. त्यात सामाजिक आशयाचे काही अखंड ही लिहिले आहेत. त्यांच्या सामाजिक विचारांच्या परिप्रेक्ष्यात अखंडातून प्रामुख्याने व्यक्त झालेल्या सामाजिक विचारांचाच प्रस्तुत शोधनिबंधात विचार केला आहे. महात्मा फुले यांच्या अखंड लेखनावर तथागत भगवान गौतम बुद्ध, संत कबीर आणि संत तुकारामांच्या वैचारिक तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव आढळतो. संत तुकारामांनी आपल्या लेखनातून ज्या पद्धतीने समाजातील कर्मकांड, जाती विषमता, ब्राह्मण्य या बाबींना प्रखरपणे विरोध केला. त्याच पद्धतीने त्यापेक्षा अगदी प्रखरपणे महात्मा

महात्मा फुले यांनी आपल्या सामाजिक आशयाच्या अखंडातून कर्मकांडाचा विरोध केला आहे. या सामाजिक अखंडातून म. फुले यांनी मांडलेला विचार तत्कालीन मानवी जीवन सुधारण्यासाठी तर होताच परंतु आजच्या वर्तमानकाळात व पुढे भविष्यकाळातही त्यांच्या अखंडातील सामाजिक उपदेश व तत्त्वज्ञान समग्र मानवी जातीच्या कल्याणासाठीच होते. त्यामुळेच तर त्यांच्या सामाजिक अखंडातील तत्त्वज्ञान व त्याची आजच्या वर्तमानकाळातील प्रासंगिकता या शोधनिबंधाच्या निमित्ताने समजून घेणे महत्त्वाचे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. म. फुले यांच्या सामाजिक अखंड लेखनाचा अभ्यास करणे.
२. म. फुले यांच्या सामाजिक अखंडातून व्यक्त झालेल्या त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करणे.
३. म. फुलेकालीन सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे.
४. म. फुले यांच्या सामाजिक अखंडाची आजच्या वर्तमानकालीन जीवनात प्रासंगिकता स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध हा प्रामुख्याने दुय्यम स्रोतांवर आधारित असून या संशोधनासाठी विविध प्रकाशित, अप्रकाशित संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, साप्ताहिके, मासिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट इत्यादी दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

महात्मा फुले यांची सामाजिक अखंडरचना :

महात्मा फुले यांनी इ. स. १८८७ ते १८८९ या कालखंडात जवळपास २५० अखंड विविध विषयांवर लिहिले. या सामाजिक अखंडरचनेतून तत्कालीन समाजाचे वास्तवदर्शी चित्रण त्यांनी केले आहे. या अखंडातून त्यांनी समाजाला उपदेश केला आहे. त्याबरोबरच सर्वकष क्रांतीचे तत्त्वज्ञान मांडले आहे. महात्मा फुले यांच्या सामाजिक अखंड लेखनाचा हेतू हा प्रामुख्याने जनजागृतीचा होता. महात्मा फुले यांच्या वैचारिक विचारांचे वाहक म्हणून त्यांच्या सामाजिक अखंडरचनेचा विचार आपणास करता येतो.

महात्मा फुले यांच्या सामाजिक अखंडाची निर्मिती ही लोकहितार्थ झालेली आहे. त्यांच्या वैचारिक अधिष्ठानाच्या भूमिकेतूनच त्यांनी सामाजिक अखंडानिर्मिती केली. समाजातील विषमताधिष्ठित चातुर्वर्ण्यावर घणाघाती हल्ला करत स्वातंत्र्य, सामाजिक समता व बंधुभावाचा आग्रही पुरस्कार करणारी वैचारिक मांडणीच महात्मा फुले यांनी त्यांच्या सामाजिक अखंडातून केली आहे.

महात्मा फुले यांच्या अखंडातील सामाजिक विचार :

महात्मा फुले यांच्या वैचारिक लेखनातून जसे त्यांचे सामाजिक विचार व्यक्त होतात. तसेच त्यांच्या अखंडलेखनातूनही सामाजिक विचार व्यक्त झाले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे -

'निर्मिक' कल्पना :

मानवी संस्कृतीच्या उत्कांतीच्या अवस्थेत 'माणूस' ही संकल्पना केंद्रिभूत नव्हतीच तर समग्र मानवी जीवन हे चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेत विभागलेले होते. एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रात झालेल्या वैचारिक मंथनातून,

समाजसुधारणेतून इंग्रजी शिक्षणाच्या अंमलबजावणीमुळे 'माणूस' हा केंद्रस्थानी आला. त्यामुळे माणूस आणि माणूस, माणूस आणि समाज, माणूस आणि विश्व, माणसे आणि निसर्ग अशा नात्यांचा शोध तत्कालीन विचारवंतानी घेतला. त्यामुळेच तर म. फुले यांनी ईशसत्ता नाकारून 'निर्मिक' संकल्पना आपल्या सामाजिक अखंडातून मांडली ते म्हणतात,

"सर्वांचा निर्मिक आहे एक धनी ॥ त्याचे भय मनी ॥ धरा सर्व
न्यायाने वस्तूचा उपभोग घ्यावा । आनंद करावा ॥ भांडू नये
धर्मराज्य भेद मानवा नसावे । सत्याने वर्तवि ॥ ईशासाठी ॥

या सामाजिक अखंडातून म. फुले यांनी सर्व माणसांचा एकच निर्माणकर्ता आहे, या निर्माणकर्त्यानेच प्रत्येकाला मानवी अधिकार दिले आहेत. या मानवी अधिकाराचा उपभोग घेण्यातच सुख आहे. त्यामुळे सर्व माणसांनी परस्परांशी वर्तन करताना बंधुत्वाच्या नात्याने वागावे हेच या अखंडातून त्यांनी स्पष्ट केले आहे.

अंधश्रद्धेवर टीका :

महात्मा फुले यांनी आपल्या सामाजिक अखंडातून तत्कालीन समाजव्यवस्थेतील अंधश्रद्धांवर कडाडून टीका केली. या टीकेतूनच त्यांच्या विज्ञानवादी दृष्टीचाही प्रत्यक्ष आपणास येतो. 'मानवाचा धर्म' या अखंडात ते म्हणतात,

"जप अनुष्ठाने स्त्रिया मुलें होती। दुजा कां करिती? मुलांसाठी।
भट ब्रह्मणात बहु स्त्रिया वांझ। अनुष्ठानी बीज। नाही का रे।।
अनुष्ठानावीण विधवा मुले देती। मारुनी टाकिती । सांदी कोणी ॥
ज्यांची जशी कर्मे तशी फळा येती । शिक्षा ती भोगीती । ज्योती म्हणे ॥

या अखंडातून महात्मा फुले यांनी तत्कालीन समाजजीवनातील अंधश्रद्धेवर कडाडून टीका केली आहे. महात्मा फुले यांचा हा अखंड वाचताना तथागत भगवान बुद्ध व संत तुकारामांच्या विज्ञानवादी विचारांची आठवण होते. म. फुले यांनी उपरोक्त अखंडातून अंधश्रद्धेवर टीकाच केली नाही तर तत्कालीन ब्राह्मण समाजातील ज्वलंत वास्तवावर प्रकाश टाकला आहे. तसेच प्रत्येकाच्या कर्माप्रमाणेच त्याला त्याचे फळ मिळते असाही विचार यातून स्पष्ट केले आहे.

समता :

महात्मा फुले यांनी सामाजिक अखंडलेखनातून 'समता' तत्त्वाचा पुरस्कार केलेला आहे. 'मानवाचा धर्म' या अखंडात ते म्हणतात,

"एक सूर्य सर्वा प्रकाशास देतो । उद्योगा लावितो । प्राणीमात्र ।

मानवासहित प्राण्यांचे जीवन सर्वांचे पोषण । तोच करी ।"

या अखंडाचा विचार करता सूर्य हा सर्वांनाच प्रकाश देतो, सर्व मानव प्राणीसृष्टीचे पोषण करतो, त्याला उद्योगाला लावतो, त्यांच्याकडे भेदाभेद नाही. तो एखाद्याला जवळ व दूर करत नाही. सर्वांना सारख्याच पद्धतीने प्रकाश देतो. त्याचप्रमाणे सर्व मानवांनी सर्वासोबत सत्याने वागावे. सर्व मानवांचा धर्म एकच असावा. मानवा-मानवात लहान मोठा असा भेदाभेद नसावा. त्यामुळे तर 'समता' या तत्त्वाचा आग्रही पुरस्कार त्यांच्या लेखनात दिसतो. म. फुले यांच्या अखंडातून समता-बंधुत्वाचा पुरस्कार केलेला आहे.

विद्यार्जन :

महात्मा फुले यांनी अस्पृश्य समाजाची अधोगती ही केवळ ज्ञानार्जन न केल्यामुळे अज्ञानीपणामुळे, अंधश्रद्धाळूपणामुळे झाली असे त्यांनी आपल्या अखंडातून सांगितलेले आहे. ते म्हणतात,

“विद्येविना मती गेली । मतिविना नीती गेली ॥

नीतिविना गती गेली । गतीविना वित्त गेले ॥

वित्ताविना शूद्र खचले । इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ॥”

या अखंडात मानवाच्या एकूणच दारिद्र्याविषयीचे व्यापक चिंतन त्यांनी 'शेतकऱ्यांचा असूड' या ग्रंथाच्या उपोद्घातात केले आहे. मानवाच्या अधोगतीचे कारण म्हणजे अविद्या हेच आहे. विद्येच्या अभावामुळेच अज्ञानपणामुळेच माणसांची बुद्धीही कार्य करत नाही. विद्येच्या अभावामुळेच समाजात कसे वागावे? याचेही ज्ञान अस्पृश्य वर्गाला होत नाही. त्यामुळेच त्याच्या जीवनात प्रगतीचे चक्र फिरू शकत नाही. परिणामी मानवाची आर्थिक अधोगती होते व मानवाची प्रगती खुंटते म्हणूनच विद्येचा अप्रही पुरस्कार महात्मा फुले यांनी त्यांच्या अखंडात केला आहे.

त्रिभाषा सूत्र :

महात्मा फुले यांनी आपल्या अखंड लेखनात तत्कालीन त्रिभाषासूत्र मांडले आहे. त्यात तत्कालीन स्वभाषा, इंग्रजी भाषा व ववनी भाषा अशा त्रिभाषा सूत्राचा त्यांनी उपदेश केला आहे. आपल्या शैक्षणिक धोरणात कोठारी आयोगाने १९६४ मध्ये मराठी-हिंदी आणि इंग्रजी या तीन भाषांचा पुरस्कार केलेला आहे. आज तर वर्तमानकालीन इंग्रजी भाषेचाच प्रामुख्याने अधिक प्रभाव सर्वत्र दिसतो. याविषयी महात्मा फुलेंनी त्यांच्या अखंडातच आपले विचार मांडले आहेत. ते म्हणतात,

“इंग्रजी लिहावे भाषण करावे । जगात त्यागावे । व्यसनास ।”

महात्मा फुलेंनी आपल्या अखंडातून इंग्रजी भाषेचा केलेला पुरस्कार येथे केला नाही तर मानवाने आपल्या आयुष्यात आपल्या व्यसनाचा त्यागही करावा असाच उपदेश या अखंडात महात्मा फुलेंनी केला आहे.

महात्मा फुले यांचे सामाजिक अखंड आणि आजची प्रासंगिकता :

महात्मा फुले यांचे सामाजिक अखंड लेखन प्रामुख्याने ६ भागात झालेले आहे. यात मानवाचा धर्म एक, मानवी स्त्री-पुरुष, आत्मपरीक्षण, नीती, धीर, समाधान, सहिष्णुता, सद्बिंबक, उद्योग, स्वच्छता, गृहकार्यदक्षता, शूद्रातिशूद्रास उपदेश आदि घटकांवर लेखन केले आहे. यातील काही ठळक अखंडाधारे महात्मा फुले यांच्या सामाजिक अखंडाचा या शोधनिबंधात विचार केला आहे. महात्मा फुले यांनी आपल्या सामाजिक अखंडात 'निर्मिक' संकल्पना वापरल्यामुळे पारंपरिक ईश्वरी सत्तेला त्यांनी झुगारले आहे. त्यामुळेच आपोआपच त्यांच्या लेखनात विज्ञानवाद दिसून येतो. हा विज्ञानवादी दृष्टिकोन नवभारताच्या प्रगतीच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहे. महात्मा फुले यांनी अंधश्रद्धेवर कडाडून टीका केली आहे. त्यामुळेच समाजातील भोंदू बाबांचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे. त्यामुळे मानवाची भोंदू बाबांकडून होणारी लूट ही काही प्रमाणात थांबलेली आहे. त्यामुळेच तर या अखंडाची प्रासंगिकता कालातीत आहे. आजच्या वर्तमानात इंग्रजी भाषेचा पुरस्कार शासनाने केल्यामुळेच महात्मा फुलेची दूरदृष्टी कशी होती? हेच या अखंडातून स्पष्ट होते.

इंग्रजी भाषा हीच माणसाच्या प्रगतीसाठी अति आवश्यक झाली आहे. 'समता' या तत्त्वाचा आग्रही पुरस्कार महात्मा फुले यांनी आपल्या अखंडात केला आहे. समतेचे तत्त्व मानवाच्या प्रगतीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यामुळेच भविष्यात समाजात सर्वत्र समता पाहावयास मिळू शकते असाच आशावाद या निमित्ताने व्यक्त होतो. महात्मा फुले यांच्या विचारांची प्रासंगिकता पाहताना बाबा आढाव म्हणतात, "मानवी बुद्धीचे स्वातंत्र्य, प्रेम, समता, बंधुभाव, श्रमप्रतिष्ठा, सारासार विवेक या मूल्यांवर आधारलेल्या नव्या संस्कृतीचे उद्दान फुल्यांनी केले आणि सामाजिक व आर्थिक शोषण, व्यवस्थेविरुद्ध, गुलामगिरीविरुद्ध सत्यशोधनाचे आंदोलन सुरु केले. त्यांची कविता सांस्कृतिक बंडखोरी करण्यासाठी जन्मली हे लक्षात घेतले पाहिजे. जोतिरावांच्या कवितेचे 'घराणेच' निराळे आहे." बाबा आढाव यांनी त्यांच्या मतात महात्मा फुले यांच्या एकूणच अखंडरचनेचे सारच स्पष्ट केले आहे.

निष्कर्ष :

१. म. फुले यांच्या सामाजिक अखंडरचनेची प्रेरणा ही तत्कालीन समाजात जनजागृती करणे ही होती.
२. महात्मा फुले यांच्या सामाजिक अखंडातून विषमताधिष्ठित चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेवर घणाघाती हल्ला त्यांनी केला आहे. तसेच समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा यावर कठोर शब्दांत भाष्य केले आहे. त्यामुळे या अखंड परंपरेमागे तथागत भगवान गौतम बुद्ध, संत कबीर, संत तुकाराम यांचे विज्ञानवादी वैचारिक अधिष्ठान आहे.
३. महात्मा फुले यांच्या सामाजिक अखंडातून स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व ही मूल्ये व्यक्त होतात.
४. महात्मा फुले यांच्या सामाजिक अखंडातून इंग्रजी शिक्षणाचा पुरस्कार केलेला आहे.
५. मानवी जीवनाची अधोगती ही मानवाच्या अज्ञानीपणामुळे झालेली आहे. त्यामुळेच त्यांची प्रगती खुंटली आहे व प्रगतीचे हे चक्र पुनरुज्जीवित करावयाचे असेल तर त्याने विद्यार्जन करणे महत्त्वाचे आहे.
६. आधुनिक महाराष्ट्राच्याच नाही तर एकूण देशाच्या वैचारिक जडणघडणीत महात्मा फुले यांचे योगदान अनन्यसाधारण असेच आहे. त्यामुळेच तर त्यांच्या विचारांची वैचारिक प्रकाशमानता दीर्घकाळ राहिल हे मात्र नक्की!

संदर्भ सूची :

१. फडके य. दि. (संपा.), (१९९१), मुंबई, महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, मुंबई, सचिव, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.
२. नरके हरि (संपा.), (२००५), महात्मा फुले साहित्य आणि चळवळ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मुंबई, महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू व चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन
३. नरके हरि (संपा.), (२००६) मुंबई, महात्मा फुले गौरव ग्रंथ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मुंबई, महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन
४. तायडे पुष्पा (संपा.), (२०२१), क्रांतिरत्न महाग्रंथ, अकोला, ग्रॅन्डिटी पब्लिकेशन.

PEER REVIEWED &
INDEXED (SJIF) JOURNAL

ISSN : 2319-8648
Impact Factor : 7.139

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Adarsh Shikshan Sanstha Beed's
Art's Commerce and Science College

Pimpalner (G.) Tq., Dist. Beed

One Day Interdisciplinary National Conference

Effect of Global Warming on Environment

जागतिक तापमान वाढीचे पर्यावरणावर होणारे परिणाम

27th December 2023



Chief Editor

Mr. Arun B. Godam

Mr. Bhandwalkar B. N.

Editor

Mr. Shendage V. R.

Dr. Kamble S. V.

www.rjournals.co.in

Impact Factor – 7.139

ISSN – 2319-8648

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Dec. 2023

Special Issue on

Effect of Global Warming on Environment

Chief Editor

Mr. Arun B. Godam

Mr. Bhandwalkar B. N.

Editor

Mr. Shendage V. R.

Dr. Kamble S. V.

Co-Editor

Mr. Bhise D. K., Mr. Chopade V. B., Dr. Joshi R. S.,

Dr. Kale M. B., Mr. Newade S.S., Mr. Jadhav D.S.,

Mr. Bhandwalkar S. U., D., Mr. Shinde B. S.



Shaurya Publication , Latur

50. पृथ्वीच्या सरासरी तापमानात वाढ व त्याचे परिणाम: एक भौगोलिक अभ्यास डॉ. जाधव ज्जि. डी.	171
51. वैश्विक तापमान वृद्धि के पर्यावरण स्तर पर होने वाले परिणाम प्रा. भिसे डी.के.	175
52. जागतिक तापमानवाढ आणि हवामान बदल: कारणे, परिणाम आणि उपाय प्रा. डॉ. पी. आर. बाणी	177
53. पर्यावरण बदल आणि मानवी स्थलांतर डॉ. एम ई भोसले	180
54. पर्यावरणीय आरोग्य आणि सुरक्षा प्रा. संभाजी दंगराव काळे	182
55. जागतिक तापमान वाढ व हवामान बदलाचा एक भौगोलिक अभ्यास डॉ. बोबडे भी. डी.	187
56. अमर्याद नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या बापरामुळे निर्माण झालेल्या पर्यावरणीय समस्यांचा अभ्यास डॉ. हरिदत्त गुणवंतराव पिताळ	191
57. जागतिक तापमानवाढ : एक समस्या श्री बाळासाहेब नामदेवराव भोंडवलकर	194
58. पर्यावरण एक अभ्यास डॉ. नागनाथ कळवंडे	196
59. जागतिक तापमान वाढ कारणे व उपाय डॉ. ज्ञानेश्वर साहेबराव शिंदे	199
60. जागतिक तापमान वाढीचे पर्यावरणावर होणारे परिणाम प्रा. विवेक शांताराम चव्हाण	202
61. ग्लोबल तापमान वाढ, पर्यावरण आणि संविधानिक कायदे - एका अध्ययन प्रा. डॉ. विठ्ठल जाधव	206
62. जागतिक तापमान वाढ : एक समस्या प्रा. दीपक दगडू जमघाडे	210
63. अन्नधान्य आणि आरोग्यावर जागतिक तापमानवाढीचा परिणाम एक अभ्यास प्रा.सय्यद वेबीजफरोज अहेमद	213
64. जागतिक तापमान वाढ : कारणे व उपायोक्तता डॉ. हनुमान मुंजाअप्पा वांकर	216
65. जागतिक तापमान वाढीमुळे मानवी जीवनावर होणारे परिणाम एक समाजशास्त्रीय अभ्यास प्रा. लक्ष्मण बापुराव नैताम	219
66. जागतिक तापमान वाढीचा मानवी जीवनावर होणारा परिणाम: एक चिकित्सक अभ्यास. प्रा. डॉ. सातकर ज्जि. डी.	221
67. जागतिक तापमान वाढीचे पर्यावरणावर होणारे परिणाम प्रा. विनायक भगवानराव चोपडे	224
68. मराठी काव्य आणि पर्यावरण एक अतूट बंध डॉ. ओशी रोहिणी सुधाकरराव	226

61 जागतिक तापमान वाढ, पर्यावरण आणि संविधानिक कायदे - एका अद्ययन

प्रा. डॉ. विठ्ठल बाधव

सोपेयनासनशास्त्र विभाग प्रमुख

कांतिकाटकी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, शिस्तर (काणार) येथे :

सारांश

आज जागतिक तापमान वाढ व पर्यावरण हा विषय संकीर्ण रूप घेताना दिसून येत आहे. तापमान वाढ व पर्यावरण संतुलन याचा मानवी जीवनावर होणारा परिणाम भारतात त्याची वाढती वीक्षता, त्याचबरोबर मानवाचा मिळालेले नैसर्गिक अधिकार व भारतीय संविधानातील कायदे शब्द चर्चा वेगळी जाणार आहे. जागतिक तापमान वाढीची समस्या आणि भारतातील पर्यावरण परिस्थिती या समस्यांजाणून घेतल्या जाणार आहेत. जैविकरूप जागतिक तापमान वाढीचा पर्यावरणाचा जबाबी व विशेषतः भारतातील मानवी जीवनावर काय परिणाम होणार व एकंदर भारतीय संविधानात कोणत्या तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. याचे या संशोधन पत्र मध्ये अद्ययन केले जाणार आहे.

प्रमुख शब्द - जागतिक तापमान वाढ, पर्यावरण, भारतीय संविधान, संविधानिक कायदे व तरतुदी.

प्रस्तावना

जगामध्ये अनेक प्रदेशांमध्ये अनेक वेळा जागतिक तापमान वाढ झाली ही आढळत आली आहे. याने पुरावे अंटार्क्टिकाच्या बर्फाच्या अस्तित्वात मिळतात त्यावेळेस ही तापमान वाढ ही पूर्णतः नैसर्गिक कारणामुळे झाली होती व त्याही वेळेस पृथ्वीच्या वातावरणात अमुनाग्र बदल झाले होते. माझ्याची तापमान वाढ ही पूर्णतः मानवनिर्मित असून यामुळे हरितगृह वायु परिणामामुळे होत आहे. पृथ्वीतळाच्या वातावरणामध्ये कार्बन डाय-ऑक्साइड व अशाच अन्य घटक वायुचे प्रमाण वाढवणे ही हरितगृह परिणाम होतो. यामुळे पृथ्वीचे तापमान वाढ होण्याची संकल्पना असते. गेल्या 100 वर्षांत कधी नव्हे एवढी जागतिक तापमान वाढ झाली आहे. याने उदाहरण म्हणजे पर्वत शिखरावरील हिमाच्छादन इसवी सन 1906 च्या तुलनेत 25%क उरले आहे. अल्प व आणि हिमालयातील हिमनद्या मागे हटत चालते आहेत. यामुळे जागतिक तापमान वाढ थाकते पाहणे आवश्यक झाले आहे. पर्यावरण संपूर्ण असण्याचा आधारभूत आहे. वनस्पती आणि प्राणी संपल्याना अन्न, वस्त्र, औषधे, कच्चा माल आणि जवळपास वातावरणासह अन्य सर्व मानवी गरजा पुरवतात पर्यावरणामुळे आपल्या जीवनात सुतसुत आधार प्राप्त होतो. आपली सर्व वैज्ञानिक व तांत्रिक प्रगती अनुवंशिकता, अग्निवायु, कृषि आणि उद्योग यांचा नैसर्गिक संपत्ती हा सारा आहे. अन्न उपजीविका आणि पर्यावरणाचे संरक्षण करून प्रदीर्घ काळापर्यंत ती उपयोगात केली जाणता येईल याने पार मोठे आव्हान आपल्यासमोर आहे. पर्यावरण संरक्षणाचा प्रश्न 1992 मध्ये रियो व जतिरियो इथे भरलेल्या पृथ्वी शिखर परिषदेनंतरच आंतरराष्ट्रीय कार्यक्रम परिवेष्ट सर्वप्रथम औपचारिकरूपे आला असला तरी यापूर्वी सुमारे वीस वर्षांपासून हा प्रश्न भारतीय निषेधन आणि धोरणाचा एक अविभाज्य भाग बनला आहे.

मानव विकास सर्वस्वी पर्यावरणावर म्हणजे निर्माणावर अवलंबून असल्याने, मानवाचा पर्यावरणात हस्तक्षेप होणे साहजिकच आहे. पर्यावरणाचा समतोल इटेल म्हणून मानवाची विकास प्रक्रिया थांबविता येणार नाही. म्हणूनच मानवी विकासाच्या योजना कार्यान्वित करतांना मानवाने व सर्वांसोबत अस्तित्त्व पर्यावरणाच्या संतुलनावर आधारित आहे हे विसरून चालणार नाही. विकासाच्या दृष्ट्याचा पाणी मानवाने नैसर्गिक तत्वे, परिस्थितीक तत्वे घाताच शक्य आहे. याने दृश्य व अदृश्य परिणाम आपल्याला जाणवू लागते आहेत. उपभोगी तृतीया पाठलागात मानवाने मृदा, पाणी, वनस्पती खनिजे शक्तिआधने यांचा नाश केला व त्या जागी मानवनिर्मित पर्यावरणाचा विकास आपल्या गरजा पुरविण्यासाठी केला. प्रचंड शहरे कृषि व सामाजिक खते कीटकनाशके मोठ मोठी धरणे व काळे यांचा वापर वेगवेगळ्या प्रकारे केला. यामुळे मृदा उत खनिजे प्राणी व वनस्पतींचे प्रचंड नुकसान झाले. ज्या गोष्टी निर्माण करावता चार वर्षे लागले त्या गेल्या काही वर्षांत मानवाने त्याच्या तंत्रज्ञानाच्या शक्तीने अगदी सहज वेगाने तय केल्या. मानव व पर्यावरण यांचा संबंध मानवाच्या पृथ्वीवरील अस्तित्वापासूनच आहे. हे नाते दुहेरी आहे. जमा पर्यावरणाचा मानवावर परिणाम होतो तसाच मानवाचाही पर्यावरणावर प्रभाव पडतो. मानवाला जसे स्वतःचे अस्तित्त्व टिकवण्याचा अधिकार आहे तसाच अधिकारी इतर सर्वांसोबत हे आहे. परंतु मानवाच्या स्वार्थी लोभी अतिरेकी व उपभोगी प्रवृत्तीमुळे पर्यावरणाचा नुकसान वेगाने होत आहे. आज परिस्थिती अशी आहे की जर आपण पर्यावरण सत्वांना समजून घेतले नाही तर कदाचित उद्या आपल्या अस्तित्वाचाच प्रश्न उभा राहील. यामाठी पर्यावरणाचा समतोल राखणे अतिशय महत्त्वाचे आहे, असे म्हणायला हरकत नाही. मानवी विकासासाठी पर्यावरणाचा वापर अन्न करावा ; परंतु त्याचबरोबर पर्यावरण रक्षणाची व संवर्धनाची ही जबाबदारी घेतली पाहिजे. पर्यावरण संवर्धनाची जबाबदारी तसत मानव समाजाची आहे वही जबाबदारी समजून घेण्यासाठी पर्यावरणाचा अभ्यास करणे वरतीचे आहे. पर्यावरण शास्त्र एका अंतरविज्ञानाशीय अन्वय आहे. यात भूगोलशास्त्र वनस्पतीशास्त्र रसायनशास्त्र व भूगर्भशास्त्र यांचा समावेश तर आहेत परंतु मानव समाजशास्त्राचा अभ्यासही मोलाचा आहे. कारण पर्यावरणाविषयीच्या मानवा पुढील सध्याच्या समस्या प्रामुख्याने मानवनिर्मित आहेत.

संशोधनाचे उद्देश :

1. जागतिक तापमान वाढ ही संकल्पना स्पष्ट करता येईल.

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue (Indexed)

Peer Reviewed

ISSN : 2319 - 8648

Dec. 2023

SJIF Impact factor

Impact Factor : 7.139

- पर्यावरण वा घटकाचा अभ्यास करता येईल.
- जागतिक तापमान वाढ व पर्यावरण नियंत्रक कायदे तरतुदी यांचे अध्ययन करता येईल.

संशोधन पद्धती :

सहरीन संशोधन लेखनासाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा उपयोग करण्यात आता आहे. त्यात संबंधित विषयाची संदर्भ ग्रंथ, लेख व विविध वेबसाईट इत्यादींचा उपयोग करण्यात आता आहे.

जागतिक तापमान वाढ :

भूभास्वीय काळयुगानुसार पृथ्वीच्या तापमानात सातत्याने बदल होत आहेत. सध्या जगाचा सरासरी तापमान हे 15 डिग्री आहे. भूभास्वीय पुरावे अस सांगतात की भूतकाळातले तापमानाचे स्वरूप सध्याच्या तापमानाच्या स्वरूपापेक्षा निराळ होते. काही ठिकाणी जास्त तापमान तर काही ठिकाणी जगदी कमी लागते होते. पण सध्या जी तापमान वाढ होत आहे ती खूप जलद गतीने होत असल्याचे दिसत आहे. नैसर्गिक घटनांमुळे होणाऱ्या तापमान वाढीचे प्रमाण हे मानवनिर्मित घटकातून होणाऱ्या तापमान वाढीपेक्षा जास्त झाला आहे. म्हणजेच निसर्ग वेगवेगळ्याचा झाला आहे. ही बाब वैज्ञानिकांना चिंताजनक वाटते. याचे यथीत परिणाम आपल्याला सोपाचे जाणतील असं त्यांना वाटत.

COP27

येत्या काही काळापासून जागतिकमध्ये (COP-27) हे नाव आज जसेल COP-27 हे एका परिषदेचे नाव असूनही परिस्थितीत मध्ये 6 ते 20 नोव्हेंबर 2022 मध्ये संपन्न झाली. ही संयुक्त राष्ट्रांची पर्यावरण परिषद आहे. जगभरातील विविध देशांचे नेते या परिषदेत एकत्र येऊन हवामान बदल आणि तापमान वाढीवर चर्चा करून असलेल्या पक्षावर उत्तर मिळविण्याचा प्रयत्न केला. 2022 युनायटेड नेशन्स क्लायमेट चेंज कॉन्फरन्स असे या परिषदेचे पूर्ण नाव आहे. तर सीओपी या अर्थ सांगणारे जीए 7 पार्टी (सहभागी देशांची परिषद) असा आहे. गेल्या वर्षी हवामान बदलाशी संबंधित अनेक संकटांचा सामना करत संपला आहे. अनेक ठिकाणी भरपूर पाऊस पडला तसेच अत्यंत उष्णता पुरही आता काही प्रदेशांमध्ये तापमानात स्वतःच रेकॉर्ड मोडण्याचे ही तुम्ही वाचन जसेल त्यामुळेच या परिषदेकडे सर्व जगाचे लक्ष आहे. तापमान बदलांमुळे आपल्यावर काय परिणाम होतील यांमुळे काय बदल होतील हे आलाच निश्चितपणे सांगता येणार नाही असं वैज्ञानिक म्हणतात. पण त्यामुळे पिण्याच्या पाण्याचा तुटवडा निर्माण होईल. अन्नधान्य निर्मितीच्या प्रक्रियेत बदल होईल. नैसर्गिक आपत्ती जस की पूर्व काळ दुष्काळ उष्ण वाऱ्यांच्या सहरीन होणाऱ्या मृत्यूंचे प्रमाण वाढेल. तापमान बदलांमुळे निसर्ग वेगवेगळ्याचा होईल इतकेच आता सांगता येईल. पण दुसरी घटना हवामान बदलाशी जोडणं हे क्लिष्ट आहे. येणाऱ्या काळात प्रजन्यमान वाढू शकते पण त्याचबरोबर उन्हाळ्यात दुष्काळ पडण्याची भीती देखील जास्त राहिल अशी सुचना त्यांनी दिली आहे. समुद्राची पातळी वाढणं आणि वादळांमुळे पुराची स्थिती नेहमी तयार होऊ शकते असं असले तरी ज्या ज्या भागांनुसार हे बदल आपल्याला दिसतील. प्राणी आणि वनस्पती पर्यावरणातील बदलाशी जुळवून घेण्याची जी क्षमता आहे त्याकडून तीव्र गतीने बदल होताना दिसतील त्यामुळे वन्य पशु आणि वनस्पतींच्या अनेक प्रजाती नष्ट होतील. मनेरिया दुषित पाण्यामुळे निर्माण होणारे आजार आणि कुपोषणामुळे लोकांच्या मध्येने वळी जाऊ शकतात असा इशारा जागतिक आरोग्य संपटनेने दिला आहे.

पर्यावरण

पर्यावरण ही संकल्पना बहुव्यापक सर्व समावेशक असल्याने क्लिष्ट ही आहे. सामान्यपणे आपल्याला असे

म्हणता येईल की सजीवांची निर्मिती वाढ व नाश या नैसर्गिक क्रियांसाठी सभोवतालच्या सजीव निजीव घटकांची गरज असते. या सर्व घटकांच्या एकत्रित स्थितीला पर्यावरण असे म्हणतात. सभोवतालची परिस्थिती अनेक घटकांपासून बनलेली असते व हे सर्व घटक सातत्याने एकमेकांवर परिणाम करीत असतात. या सर्व घटकांचा अभ्यास केला असता आपल्या असे लक्षात येते हे घटक दोन प्रकारचे आहेत (1)सजीव (2)निजीव. काही घटक नैसर्गिक असतात तर काही मानवनिर्मित असतात. या सर्व घटकांचा परस्परसंघी संबंध येतो व त्यातूनच एकत्रित स्थिती निर्माण होऊन पर्यावरण तयार होते.

पर्यावरण हे स्थळ व काळाप्रमाणे बदलत आते व म्हणूनच पर्यावरणीय स्थिती याचा स्थळ काळ सापेक्ष असे म्हटले जाते. उदाहरणार्थ समुद्र किनाऱ्यावरील व हिमालयातील पर्यावरणीय स्थितीत फार मोठा फरक दिसून येतो. किंवा हिमपृष्ठात जेव्हा पृथ्वीवरच्या तापमानात घट झाली तेव्हा त्या ठिकाणी असलेले प्राणी वनस्पती वातावरण वेगळे होते व वाऱ्याच प्रमाणात या कमी तापमानामुळे डावनासोर मारल्या सजीवांचा नाश झालेला आढळतो. अतीशित तापमानात टिकून राहतील असेच सजीव शिथिल राहिले. त्यानंतर तापमानात टिकून राहतील असेच सजीव शिथिल राहिले. त्यानंतर तापमानात वाढ झाली व यात हिमपृष्ठातील सजीवांचा नाश होऊन जे सजीव उष्ण तापमानात राहू शकतात तेच फक्त टिकून राहिले. एकाच काळात भिन्न भिन्न प्रकारचे पर्यावरण आढळून येते. पर्यावरण जीवसापेक्ष असते. कारण एका पर्यावरणातील सजीवांना दुसऱ्या पर्यावरणात पोषक परिस्थिती नसते. उदाहरणार्थ पाण्याबाहेर काढलेला मासा तडफडून मरतो; तर इतर स्थानावर प्राणी पाण्यातील कमी प्रमाणात असलेल्या व ओषणाम निरूपयोगी असलेल्या विद्राव्य प्राणवायूमुळे मृत्यू पावतात. थोडक्यात प्रत्येक पर्यावरणाचा स्वतःचा असा एक समतोल असतो. सर्व ठिकाणी असलेल्या पर्यावरणाचा एकत्रित असा पृथ्वीवरील पर्यावरणाचा नाजूक समतोल निर्माण झालेला आहे. परंतु मानवाच्या अति

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue (Indexed)

Peer Reviewed

ISSN - 2319 - 8648

Dec. 2023

SJIF Impact factor

Impact Factor : 7.139

ह्याचा पायी त्याने त्याच्या समोवतालच्या पर्यावरणाचा अविचारी व अधिवेकी वापर करून हा नैसर्गिक समतोल विघटितला आहे. आज मानवाच्याच नव्हे तर सर्व पृथ्वीच्या अस्तित्वाचा प्रश्न उभा राहिला आहे, म्हणूनच पर्यावरणाचा समतोल अभ्यास करून हा समतोल पुन्हा प्रस्थापित करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. पुढे भारताच्या संविधानानुसार पर्यावरण संरक्षण, संवर्धन व जागतिक हवामान वाढ या संबंधात कर्वा करणार आहोत.

पर्यावरण संरक्षण आणि भारतीय संविधान

भारतीय संविधान हा जिवंत दस्तावेज आहे जो काळानुरूपी विकसित होत जातो. राज्यघटनेतील पर्यावरण संरक्षणाबाबतच्या विविध तरतुदी ही जमिनीच्या मूलभूत कायद्याच्या या विकसित होणाऱ्या निष्कर्षांच्या आणि वाढीच्या क्षमतेचा परिणाम आहेत. आपल्या भारतीय राज्यघटनेची प्रस्तावना समाजाचा समाजवादी नमुना आणि व्यक्तीचा नगमान सुरक्षित करणे, सभ्य राहणीमान आणि प्रदूषण मुक्त वातावरण प्राप्त अंतर्भूत आहे. पर्यावरण (संरक्षण) कायदा 1986 " पर्यावरणात घाणी ह्या जमीन आणि मानव इतर सजीव घाणी वनस्पती मुख्यसजीव आणि मानवता यांच्यातील परस्पर संबंध समाविष्ट आहेत " अशी पर्यावरणाची व्याख्या करते. भारतीय राज्यघटनेच्या मूलभूत कर्तव्यावरील अध्याय प्रत्येक नागरिकावर पर्यावरणाचे रक्षण करण्याचे कर्तव्य स्पष्टपणे घेतले आहे. कलम 51 अ (जी) म्हणते की, जंगल, तलाव, तळा आणि वन्यजीवांसह नैसर्गिक पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सुधारणा करणे आणि सजीव प्राण्यांचेदून सहानुभूती वाळवणे हे भारतातील प्रत्येक नागरिकांचे कर्तव्य आहे. "भारतीय राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्वे कल्याणकारी राज्य निर्माण करण्याच्या अर्थाने वडे निर्देशित आहेत. निरोगी वातावरण हा देशीय कल्याणकारी राज्याचा एक घटक आहे. अनुच्छेद 47 मध्ये अशी तरतूद आहे की राज्य आपल्या लोकांचे पोषण आणि जीवनमानाचा स्तर वाढवणे आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे हे त्याच्या प्राथमिक कर्तव्यांपैकी एक मानते जाईल. सार्वजनिक आरोग्याच्या सुधारणेमध्ये पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सुधारणा देशीय समाविष्ट आहे ज्या शिवाय सार्वजनिक आरोग्याची छात्री देता येत नाही. कलम 48 कृषी आणि पशुपालनाच्या संघटनेशी संबंधित आहे. आधुनिक आणि वैज्ञानिक धर्तीवर लेती आणि पशुपालन व्यवस्थापित करण्यासाठी राज्याने पावले उचलण्याची निर्देश दिले आहेत. विविध पशु जातींचे जतन आणि सुधारणेसाठी पावले उचलली पाहिजे. राज्यघटनेच्या कलम 48 अ मध्ये म्हटले आहे की, " राज्याने पर्यावरणाचे रक्षण आणि सुधारणा करण्यासाठी आणि देशातील जंगले आणि वन्यजीवांचे संरक्षण करण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजे. भारताच्या राज्यघटनेचा भाग तीन अंतर्गत मूलभूत अधिकाराची हमी देते. जे प्रत्येक व्यक्तीच्या विकासामाठी आवश्यक आहेत आणि ज्याचा एक व्यक्ती असल्याच्या सदगुणाने मुक्ततः हक्कदार आहेत. पर्यावरणाचा अधिकार हा देशीय एक हक्क आहे. ज्या शिवाय व्यक्तीचा विकास आणि त्याच्या पूर्ण क्षमतेची प्राप्ती शक्य होणार नाही. या भागातील कलम 21-14 आणि 19 पर्यावरण रक्षणासाठी वापरण्यात आले आहेत. संविधानाच्या कलम 21 नुसार, "कायद्याने स्थापित केलेल्या प्रक्रिये शिवाय कोणत्याही व्यक्तीला त्याचे जीवन किंवा वैयक्तिक स्वातंत्र्य हिरावून घेतले जाणार नाही "मेनका गांधी विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया (AIR 1978 SC 597) मधील सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयानंतर कलम 21 चा वेळोवेळी उदारमतवादी अर्थ प्राप्त झाला आहे. कलम 21 जीवनाच्या मूलभूत अधिकाराची हमी देते. पर्यावरणाचा हक्क रोग आणि संसर्गांच्या धोक्यापासून मुक्त आहे. निरोगी पर्यावरणाचा अधिकार हा मानवी सन्मानाने जगण्याच्या अधिकाराचा एक महत्त्वाचा गुणधर्म आहे. राज्यघटनेच्या अनुच्छेद 21 चा नाम म्हणून निरोगी वातावरणात जगण्याचा अधिकार संबंधीय ग्रामीण शांतिका आणि हक्क केंद्र विरुद्ध राज्य AIR 1988 SC 2187 (देहरादून उल्खनन प्रकरण म्हणून प्रसिद्ध)या प्रकरणात ओळखला गेला. पर्यावरण संरक्षण कायदा 1986 अंतर्गत उल्खनन (वेळोवेळी शरण) यांचे विषयाचे निर्देश सर्वोच्च न्यायालयाने पर्यावरण आणि पर्यावरणीय समतोलाशी संबंधित समस्यासह भारतातील अशा प्रकारचे पहिले प्रकरण आहे-एमपी मेहता विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया, AIR1987 SC 1086 सर्वोच्च न्यायालयाने प्रदूषण मुक्त वातावरणात जगण्याचा अधिकार हा संविधानाच्या कलम 21 अन्वये जीवनाच्या मूलभूत अधिकाराचा एक भाग मानला. अशाप्रकार जागतिक हवामान वाढ व पर्यावरणीय परिस्थिती आणि संविधानिक कायदे हे मानवी समूहासाठी किती फायद्याचे व तोट्याचे आहेत असे या अभ्यासावरून ज्ञात येते.

सारांश

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 19 (1) ची मध्ये प्रत्येक नागरिकाचा कोणताही व्यवसाय करण्याचा किंवा कोणताही व्यापार किंवा व्यवसाय करण्याचा मूलभूत अधिकार बहाल केला आहे. ही वाजवी निर्वंधाच्या अधीत आहे. समाजाच्या किंवा सामान्य जनतेच्या आरोग्याम धोका असल्यास नागरिक व्यवसायिक किंवा व्यापार करू शकत नाही. त्यामुळे पर्यावरण संरक्षणासाठी जे उपाय यामध्ये अंतर्भूत आहेत. कुमारजी वी भलू च्या विरुद्ध अवकारी आयुक्त जजमेर (1954, SC 220) मद्याच्या व्यापाराशी संबंधित प्रकरणाचा निकाल देताना सर्वोच्च न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदविले की पर्यावरण संरक्षण आणि व्यापार आणि व्यवसायाच्या स्वातंत्र्याचा अधिकार यांच्यात मध्यम असल्यास न्यायालयाना कोणताही व्यवसाय बालविण्याचा मूलभूत अधिकारासह पर्यावरणीय हितसंबंधाचा समतोल साधावा लागतो. भारतीय संविधानाच्या कलम 32 आणि 226 अंतर्गत जनहित शांतिका मुळे पर्यावरणीय घटनेची लाट झाली. सर्वोच्च न्यायालयाने निर्णय घेतलेल्या प्रमुख पर्यावरणीय प्रकरणांमध्ये देहरादून विभागातील वनखडीच्या खाणी बंद करणे. देहरादून उल्खनन प्रकरण ए आय आर 1985 एस सी 652), दिल्लीतील स्नोरीन प्लॉट मध्ये मेफगाई वी स्थापना (एम सी मेहता विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया) यांचा समावेश ए आय आर 1988 एस सी 10 37 इव्हेंतोर सिटीजन बेल्लीयर फोरम विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया 1996 5 SCC 647 मध्ये न्यायालयाने निरीक्षण केले की "मावळमिनी चे तत्व " आणि "द पोल्युटर प्रेस

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue (Indexed)

Dec. 2023

Peer Reviewed

SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648

Impact Factor : 7.139

सिनिपन ही शाश्वत विकासाची आवश्यक वैशिष्ट्य आहेत. शेवटी असे म्हणावे लागेल की स्थानिक आणि गावपातळीवरील मूदा सधारण जल व्यवस्थापन वनीकरण आणि पर्यावरणाचे संरक्षण आणि पर्यावरणीय पैलूंना प्रोत्साहन देण्यासारख्या उपाययोजना करण्यासाठी पंचायतीना घटनेनुसार अधिकार देण्यात आले आहेत. पर्यावरण संरक्षण हा आपल्या सांस्कृतिक मूल्यांचा भाग आहे. भारताच्या संविधानात निसर्गाच्या संरक्षणाचे आणि संवर्धनाची चौकट आहे. ज्या शिवाय जीवनाचा आनंद घेता येत नाही. पर्यावरण रक्षणासंदर्भातील घटनात्मक तरतुदीचे ज्ञान अधिकाधिक लोकसहभाग : पर्यावरण जागरूकता पर्यावरण शिक्षण आणि पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी लोकांना संवेदनशील करण्यासाठी जागतिक हवामान व पर्यावरण आणि संविधानिक कायदे या जागृतीची गरज आहे. अशाप्रकारे जागतिक हवामान वाढ पर्यावरण आणि संविधानिक कायदे या अनुषंगाने विचार केल्यास अशी दिसून येते की जगात व भारत देशात जागतिक हवामान वाढ पर्यावरण आणि संविधानानील कायदे याची जनजागृती झाली पाहिजे. तसेच सर्वांच्या प्रामाण्यते हे कायदे जनजागृतीद्वारे जाऊन पर्यावरण संरक्षण संवर्धन होण्यासाठी कसे उपयुक्त कायदे संविधानात आहेत हे जनतेला पटवून देणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर जागतिक हवामान वाढ व पर्यावरण या संकल्पना जनमताने रुजली रुजविण्याची गरज आज कधी नव्हे. एवढी निर्माण झाली असे निदर्शनास येते. कायद्यात्मक तरतुदी केल्यामुळे समाजात कायदा आणि सुव्यवस्था राखता येत असली तरीही मुळातच सामाजिक बंधने आणि सामाजिक नैतिकता अत्यावश्यक तथा महत्त्वपूर्ण घटक आहेत. स्वच्छ हवा पाणी आणि जमीन साभणे हा मजीवाचा मूलभूत अधिकार आहे. या अधिकाराम अभाषित ठेवायचे असेल तर पर्यावरणाचा वाढ निर्माण न करण्याचे ठरविणे गरजेचे आहे.

संदर्भ:

1. डॉ. प्रकाश देशमुख, पर्यावरण व समाज, डॉ. प्रकाश देशमुख, कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक, मे 2003, पृष्ठ क्रमांक 3.
2. bbc.com/Marathi/ इंटरनेशनल वीबीसी/ विज्ञान प्रतिनिधी, 26 नोव्हेंबर 2018. अपडेट दोन नोव्हेंबर 2022.
3. pib.gov.in
4. संपादक, सच्यद अफरोज, डॉ. विठ्ठल जाधव, डॉ. तबसुम इनामदार डॉ. खंडू बाघमारे, ह्यूमन राईट इन इंडिया, दयाघन पब्लिशर्स ग्रुप हिंगोली, महाराष्ट्र, 8 मार्च 2023, पृष्ठ क्रमांक-92.



Adarsh Shikshan Sanstha, Beed's

**ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, PIMPALNER (G.),
Tq. Dist. Beed - 431 153 (MS)**



Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Chhatrapati Sambhajinagar

Internal Quality Assurance Cell

ORGANIZED

**One Day Inter-Disciplinary National Conference on
"EFFECT OF GLOBAL WARMING ON ENVIRONMENT"**

Date : 27th December, 2023

Certificate

This is to certify that Prof. / Dr. / Mrs. / Mr. डॉ. विठ्ठल जाधव of कालिकादेवी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, शिरूर (कासार), जि. बीड has attended / chaired the session / Resource Person / Presented Paper entitled जागतिक तापमान वाढ, पर्यावरण आणि संविधानिक कायदे - एक अध्ययन in Inter-Disciplinary National Conference organized by Internal quality Assurance Cell, Arts, Commerce and Science College Pimpalner (G.), Tq. Dist. Beed

Shri. Vaibhav Shendage
Convener

Dr. Sanjay Kamble
Convener

Principal Balasaheb Bhandwalkar
Organizing Secretary

2023-24

ISSN : 2454-7905

MAH/NAN/10936/2015

SJIF 2024 - Impact Factor : 8.278

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
(A Peer Reviewed)

Year - 9 Vol. I ISSUE - XCVI March-2024



- Chief Editor -

Pallavi Laxman Shete

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management,
Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty)

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8.278

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal
Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - XCVI Year – 9 March 2024

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com
Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)
Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmail.com
Mob. No: +91-9623979067 Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.
(For International contact only +91-8857894082)

Vol. I - ISSUE – XCVI March 2024 SJIF Impact Factor : 8.278 Page - i

20.	हाशिये की पीड़ा की मुखर अभिव्यक्ति:हिंदी दलित कविता	डॉ. वृषाली चौधुरे	83
21.	महाराष्ट्र शासन, पर्यटन विजन 2025 की उद्दिष्टे : एक दृष्टिकोप	प्रो. डॉ. एस.एम.आकाशे	91
22.	वारकरी संप्रदाय विचार आणि कार्य	प्रा. शिवदास दगा पावरा	94
23.	आदिवासी समाजाच्या समस्या व आव्हाने	प्रा. डॉ. वी. एम. कांबळे	99
24.	बांदा शहरातील (सिधुदुर्ग जिल्हा) मोलकरणी / घरकामगार यांच्या मानव अधिकाराच्यासमस्यांचा अभ्यास	डॉ. प्रा. किशोर कल्लापा म्हेत्री	104
25.	नांदेड जिल्ह्यातील वरिष्ठ महाविद्यालयातील अध्यापकांच्या लेखन कार्यात ग्रंथालयाच्या उपयोजनांची परिणामकारकता	श्री जोगदंडकर गंगाधर महादेव प्राचार्य डॉ. रामेश्वर सूर्यभानजी पवार	115
26.	'निरोगी आयुष्यासाठी योगासने गरजेची'	प्रा. डॉ. फड एल. एच.	121
27.	तत्त्वज्ञान आणि तत्त्वमीमांसा: अद्वैत, वेदांत, न्याय, वैशेषिक आणि इतर विचारसरणीच्या तात्विक प्रणालींचे विश्लेषण	डॉ. खोपडे स्मिता जयेंद्र	126
28.	महिला सबलीकरण व महिलांच्या चळवळी	डॉ. माधव भाणिकराव मोरे	130
29.	विद्यार्थी दशेत व घरी मुलांमध्ये योग्य संस्कार निर्माण करणे अपेक्षित आहे	भारती रंगनाथ भगत	135
30.	'बौद्ध कालीन लोकप्रशासन'	अशोक मारोती इंगोले प्रा. डॉ. विठ्ठल जाधव	141
31.	व्यवसायाभिमुख शिक्षणात शिक्षकांची भूमिका	मनोज शालीग्राम महाजन	144
32.	भारतीय अर्थव्यवस्था सद्यस्थिती व भवितव्य	प्रा. संजय अंकुशराव जगताप	147
33.	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०: संधी आणि आव्हाने	प्रा. डॉ. स्वामी विरभद्र गुरप्पा	150
34.	प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना और महिलाओं के लिए रोजगार के नए अवसर एक अध्ययन	प्रो. कंचन ससाणे	156
35.	समान सुधारक गोपाळ गणेश आगरकर	सेनाली भैयासाहेब शिंदे	161
36.	विद्यार्थीयों की शैक्षिक अभिरुचि में सूचना एवं संचरण तकनीकी की उपयोगिता	ब्रेजेश कुमार शुक्ला	168
37.	Analysis Of Infrastructure Support To Food Processing Industry With Special Reference To Mmrda Region	Ms. Pooja Doshi Dr. Somanath S Vibhute	174

'बौद्ध कालीन लोकप्रशासन'

प्रा. डॉ. विठ्ठल जाधव

सहयोगी प्राध्यापक
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख
कालिकादेवी महाविद्यालय, शिरूर कासार

संशोधक

अशोक मारोती इंगोले
म. फुले व डॉ. आंबेडकर विचारधारा

प्रस्तावना :

बौद्ध धर्माचा इतिहास हा गौतम बुद्धाच्या जन्मापासून प्रारंभ होतो. बुद्धांचा जन्म वैशाख पौर्णिमेला लुंबिनी येथे इ. स. पूर्व 563 साली झाला. त्यांच्या आईचे नाव महामाया आणि पित्याचे नाव शुद्धोधन होते. शुद्धोधन त्यावेळी कपिलवस्तू येथील शाक्यांचा गणतंत्र राज्याचा अधिपती होते. असीत ऋषींनी जेव्हा त्या नवजात बालकाला निरखून पाहिले तेव्हा ते महापुरुषांच्या बत्तीस लक्षणांनी आणि ऐंशी शुभ चिन्हांनी युक्त असलेले त्यांना दिसले तेव्हा निःसंदेह, या पृथ्वीतलावर हा अलौकिक पुरुष अवतरला आहे जर तो संसारी जीवनात राहिला तर चक्रवर्ती सम्राट होईल पण जर गृहत्याग करून त्याने संन्यास घेतला तर तो सम्यक सम्बुद्ध होईल असे उद्गार असीत ऋषींच्या मुखातून निघाले. असीत ऋषींचे उद्गार खरे ठरले सिद्धार्थ गौतमाने गृहत्याग करून दुःख मुक्तीच्या शोधात खंडतर तपश्चर्या केली. इ.स.पूर्व 526 साली पिंपळाच्या वृक्षाखाली वैशाखी पौर्णिमेला बौद्धगया येथे ज्ञानप्राप्ती झाली. त्या क्षणापासून बुद्धांचे धम्मचक्र जगभर सुरू आहे. त्या काळी कपिलवस्तूच्या शाक्यांच्या गणराज्यात अनेक राजवंश होते. ते आळीपाळीने कपिलवस्तूवर राज्य करीत असत. बुद्धांच्या जन्मावेळी राजपद धारण करण्याची पाळी शुद्धोधनाची होती. कोशलधिपतीच्या अधिसत्तेमुळे शाक्यांना कोशल राजाच्या परवानगी शिवाय राजसत्तेचे काही अधिकार वापरात येत नव्हते. बौद्ध काळात गणराज्याचे प्रशासन करण्याची सर्व अधिकार 'सभा' ज्याला 'सभागार' असे म्हटले जाते त्यास होते. राज्याचा अध्यक्ष राजा असे ज्यांची नियुक्ती पाच वर्षांसाठी सभागृह करीत असे राजाच्या सोबतीला प्रशासन करण्यासाठी सेनापती, महामंत्री अशा पदाची निर्मिती करण्यात आली होती.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

प्रस्तुत संशोधनाची उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे आहेत.

1. बौद्ध कालीन लोकप्रशासनाचा अभ्यास करणे.
2. बौद्ध कालीन लोकशाही, गणराज्य व प्रशासनाचा अभ्यास करणे.
3. बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा लोकप्रशासनावरील प्रभावाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक व ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्याचबरोबर प्राथमिक साधनामध्ये मुळ त्रिपिटक, विनयपिटक ग्रंथाचा आणि दुय्यम साधनामध्ये सदर विषयावर आधारित विविध लेखकांचे ग्रंथ, संशोधन पेपर, प्रकाशित, अप्रकाशित शोध प्रबंध, नियतकालिके, वर्तमानपत्रे इत्यादींचा आधार प्रस्तुत संशोधनासाठी करण्यात आला आहे.

बौद्ध कालीन शासन व्यवस्था :

जगात जी सर्वसामान्य शासन पद्धती, एकत्रित जीवन जगण्याची पद्धती म्हणून ओळखली जाणारी लोकशाही ही बुद्ध विचारांची महान देणगी आहे. प्राचीन बौद्ध काळात सोळा (16) जनपदांपैकी चार (4) जनपद राज्यात वेदपूर्व अतिप्राचित लोकशाही प्रजासत्ताक गणतंत्र राज्य व्यवस्था काळानुरूप प्रतिष्ठीत झालेली होती.¹ सम्राट अशोकाच्या दूसऱ्या शिलालेखालमध्ये सुंदुर दक्षिणेचे चोल, पांड्य, सत्यपुत्र, कोरलपुत्र अशा जनपदाचा उल्लेख आहे. यावरून असे लक्षात येते की, गणराज्याचा प्रतिकार बुद्ध तत्वज्ञानाचा प्रभाव आहे. शाक्य संघ हा लोकशाहीचा सर्वोत्तम नमुना आहे. शाक्याचे एक सभागृह होते त्यास 'संथागार' असे म्हटले जात होते ते कपिल वस्तुनगरात होते संघाच्या सभा ह्याच 'संथागारात' होत असत.² 21 वर्षे झाल्याशिवाय 'संथागरात' संघाच्या सभेत प्रवेश दिला जात नव्हता किंवा सदस्य होता येत नव्हते.

बौद्ध कालीन लोकप्रशासन :

बौद्ध काळात राजा आपल्या अधिन असलेले सेनापती, महामंत्री यांच्या मार्फत प्रशासन करीत असत. ह्याचा संदर्भ मगध देशाचा राजा वेदेही पुत्र अजातशत्रुमध्ये वजीयावर चढाई करण्याची महत्त्वकांक्षा उत्पन्न झाली. वजियांचा उच्छेद करीन, विनाश करीन असा संदेश महामंत्री वर्षाकाल मार्फत राजाने तथागताला पाठविला वज्जियाच्या सतत बैठका होत, चर्चा करून शांततापूर्ण मार्गाने तोडगा काढला जात असे.³ शाक्य आणि कोलीय यांच्यातील रोहीणी नदीच्या पाणी वाटपा संदर्भात वाद निर्माण झाला होता. त्यावेळी 'लवादाची' म्हणजे 'प्रशासकीय आयोगाची' निर्मिती केली होती. यामाध्यमातून समस्या सोडविल्या जात होत्या.⁴ बौद्ध काळात सुद्धा लोकप्रशासन 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' ह्या बुद्धाच्या तत्वज्ञानानुसार काम करीत होते. बौद्ध कालीन लोकप्रशासनाचा उत्तम नमुना म्हणजे भिक्खू संघातील अधिकारी वर्ग होय. 'भत्तेद्देसक' हा अन्नाचे वाटप करणारा अधिकारी होता. राजगृह जेव्हा दुष्काळाच्या तडाख्यात सापडले होते. तेव्हा "छब्बग्गीय" भिक्खूंनी या संधीचा गैरफायदा घेतला होता. तेव्हा त्यांच्यावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी 'भत्तेद्देसक' हा अन्नाचे वाटप करणारा अधिकारी नियुक्त केला होता. आताचा अन्न पुरवठा अधिकारी होय. 'नवकर्मिक' हा अधिकारी नवीन बांधकाम, जुन्या विहाराची दुरुस्ती देखभाल, आणि आवासाची व्यवस्था करणारा होता, तशाच प्रकारे आज महानगराची अंतर्गत बांधकाम व्यवस्था बघण्याचे कार्य व परवानगी देण्याचे कार्य महापालिका प्रशासनातील बांधकाम अधिकारी करीत असतो. 'भण्णझगारिक' सर्व संग्रहाची देखभाल करणारा आजच्या भांडारपाल होय. पानीय - वारिक - पेयांची व्यवस्था करणारा पाणी पुरवठा अधिकारी, परिसंद - वारिक - उद्यानाची व्यवस्था करणारा आजचा उद्यान अधिकारी होय.⁵ अशा प्रकारची प्रशासकीय व्यवस्था भिक्खू संघात होती.

लोक प्रशासनाची राजकारण व नितीशास्त्रापासून फारकत :

प्राचीन काळी लोकप्रशासन व राजकारण एकच असल्याप्रमाणे काम करीत होते. राजकारण आणि नितीशास्त्रापासून लोकप्रशासन वेगळे करण्याचे काम अमेरिकी शास्त्रज्ञानी केले. ज्यामध्ये वुड्रो विल्सनचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. त्यामूळे त्यांना लोकप्रशासनाचा जनक म्हटले जाते.⁶ खऱ्या अर्थाने 1887 ला लोकप्रशासनाचा जन्म झाला असे म्हटले जाते. लोक प्रशासनाचा विकास, नवीन लोकप्रशासन, लोकभिमुख प्रशासन, गतिमान लोकप्रशासन आणि डिजिटल लोकप्रशासन ह्या रूपात होत आहे.⁷

उपसंहार :

मानवाच्या दैनंदिन व्यवहारांच्या सुलभतेसाठी आणि नियंत्रणासाठी पूर्वीपासून प्रशासनाची व्यवस्था होती. प्राचीन काळी खेडी केंद्रस्थानी असत, जातकथा वैदिक वाडमय, कोटिल्याचे अर्थशास्त्र व असंख्य शिलालेखातून प्राचीन काळातील ग्रामीण क्षेत्रातल्या प्रशासनाचे उल्लेख आपल्याला सापडतात. वैदिक काळ, महाकाव्य काळ बौद्ध काळ, मौर्य काळ, गुप्त काळ, हर्ष काळ, मध्ययुगीन काळ, मोगल काळ आणि ब्रिटिश काळ इत्यादी काळामध्ये लोकप्रशासनाची पद्धती व तंत्रे यामध्ये फार मोठ्या प्रमाणात बदल झाले आहे. आधुनिक काळात वाढत्या तंत्रज्ञानाच्या प्रसाराने डिजिटल प्रशासन ही संकल्पना समोर येत आहे. लोकांना घर बसल्या जागी तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने सर्व कागदपत्रे, आर्थिक व्यवहार जलद गतीने करता येत आहे. त्यामुळे लोकप्रशासनाची उपयोगिता दिवसेंदिवस वाढत आहे.

संदर्भ :

1. आंबेडकर बी. आर. (2019), अनुवादक वि. टी. भ. बुद्ध आणि त्यांचा धम्म डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नॅशनल असोसिएशन ऑफ इंडियन (बानाई) प्रशासन प्रथमावृत्ती नागपूर पृ.क्र. 02.
2. कसवे रावसाहेब, (2001), डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना' सुगावा प्रकाशन द्वितीयावृत्ती, पुणे, पृ.क्र. 175.
3. भिक्खु एम. सत्यापाल (अनुवादक) (2012), महापरिनिर्वाण सुत्त, भारतीय बौद्ध संस्कार शिक्षण संस्था, प्रकाशन द्वितीयावृत्ती मुळावा, पृ. क्र. 14.
4. सांस्कृत्यायन राहुल (1934), 'विनय-पिटक' हिन्दी अनुवाद बुद्ध एज्युकेशन फाऊंडेशन प्रकाशन प्रथमावृत्ती तायवान, पृ.क्र. 406-41.
5. डांगे सिन्धु (1980), 'बौद्ध धर्म आणि तत्वज्ञान', महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ आणि कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, विजयनगर, पुणे, पृ.क्र. 60, 61, 62.
6. फाडिया बी. एल. (2006), 'राजनिती विज्ञान' हिन्दी अनुवाद प्रतियोगिता साहित्य सीरीज आगा, पृ.क्र. 491.
7. किता, पृ.क्र. 496.



J.B.S.P. Mandal's

ARTS AND SCIENCE COLLEGE

SHIVAJINAGAR, GADHI. TQ. GEORAI DIST.BEED



One Day National Level Webinar On
Indian Democracy : Status & Challenges

∴ Organized By ∴

Department of Political Science & Public Administration

Editor

Prof.Dr.Sadashiv H. Sarkate

Dr.J.S. Dhawale

Prof. Dr.D.K. Katke

www.powerofknowledge.co.in

E-mail : powerofknowledge3@gmail.com



AnyScanner

भारतीय लोकशाही : समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता आणि संविधानाचा अमृत महोत्सव

प्रा.डॉ.विठ्ठल स. जाधव,

सहयोगी प्राध्यापक तथा विभाग प्रमुख,
कालिकादेवी महाविद्यालय शिरूर कासार, बीड.

सारांश

आज आपल्या देशाला स्वातंत्र्य होऊन ७५ वर्षे पूर्ण झाले आहेत. त्याचबरोबर संसदीय लोकशाही स्थापन होऊन ७४ वर्षे हे भारतीय संविधानाच्या १९५० पासून च्या अंमलबजावणी नुसार पूर्ण होत आहेत. आणि ७५ व्या वर्षात पदार्पण करत आहोत. २६ जानेवारी २०२४ ते २६ जानेवारी २०२५ यालाच आपण संविधानाचे अमृत महोत्सवी वर्ष म्हणून साजरी करत आहोत. या अनुषंगाने भारतीय लोकशाहीचे यश, अपयश त्याचबरोबर संविधानातील समाजवाद व धर्मनिरपेक्षता या तत्त्वांच्या यशाचा आलेख पाहणे गरजेचे आहे. आम्ही भारतीय लोकांनी भारतीय संविधानातील समता स्वातंत्र्य बंधुत्व व न्याय या तत्त्वांचा गेल्या ७४ वर्षांपासून अंगीकार केलेला आहे. त्याचबरोबर ४२ व्या घटनादुरुस्तीनुसार समाजवाद व धर्मनिरपेक्षता या तत्त्वांचा समावेश भारतीय संविधानाच्या सरनाम्यात आल्यापासून या तत्त्वांना संविधानिक बळ मिळाले आहे. परंतु या धर्मनिरपेक्षता तत्त्वाला कुठेतरी तडा जाताना दिसून येत आहे. देशातील संसदीय व्यवस्थेतील जिम्मेदार व्यक्ती उदाहरणार्थ राष्ट्रपती पंतप्रधान राज्यपाल व मंत्रिमंडळातील मंत्री या तत्त्वांची पायमल्ली करताना दिसून येत आहेत. ज्या न्यायव्यवस्थेवर आज सर्व भारतीयांचा विश्वास होता तोही आता डळमळीत होताना दिसून येत आहे. न्यायव्यवस्थेने सत्याचे पालन करणे गरजेचे आहे. समाजवादी व्यवस्था याच काळात आपण स्वीकारली परंतु या तत्त्वांनाही कुठेतरी बदनाम करण्याचे षडयंत्र आज चालू असल्याचे दिसून येते. राष्ट्राची एकता, अखंडता सामाजिक सलोखा आणि विकसित राष्ट्र घडविण्यासाठी, उपयुक्त तत्त्वांची भारतीय संविधानातील शासकीय, प्रशासकीय चौकटीत सक्षम, पारदर्शक अमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. तरच आपण भारतीय स्वातंत्र्याचा व संविधानाचा अमृत महोत्सवी वर्ष सार्थकी लावले असे म्हणावे लागेल. या भारतीय संविधानाच्या अमृत महोत्सवी वर्षाचे सिंह लोकल करून काय गमवले व काय कमावले याचा लेखाजोखा पाहणे गरजेचे वाटते. आणि इंडिया अर्थात भारत या देशाचा ७४ वर्षात जो विकास झाला त्याच्यापेक्षा जास्त पटीने सर्व क्षेत्रात आपली भारतीय लोकशाही आणि संविधानातील संकल्प समाजवाद व धर्मनिरपेक्षता हे आणखी वृद्धिंगत होऊन समाजाला कसे पूरक ठरतील याचा विचार करावा. गेल्या ७४ वर्षांपासून भारतीय संविधानाचा अंमल देशात सुरू आहे परंतु सर्व भारतीय समूहापर्यंत संविधानातील मूलभूत अधिकार, कर्तव्य व मार्गदर्शक तत्त्व यांचा प्रचार प्रसार झालेला दिसून आला नाही म्हणून भारतीय संविधानाच्या अमृत महोत्सवी वर्षांमध्ये सर्व भारतीयांनी संविधान साक्षरतेचा विडा उचलावा व भारतातील सर्वसामान्य ते उच्चभू

लोकांपर्यंत संविधानाचा प्रचार प्रसार होणे गरजेचे आहे . हेच या संशोधन पेपरमध्ये मांडले जाणार आहे .

प्रमुख शब्द (keynote word) :

लोकशाही, भारतीय संविधान, संविधान साक्षरता ,समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता, संविधानाचा अमृत महोत्सव

प्रस्तावना

गेल्या ७४ वर्षांपासून भारतीय संविधानाचा भारत देशात अंमल सुरू झालेला आहे .एकाच वेळी सर्व क्षेत्रात विकास करण्याचे सार्वजनिक धोरण संविधानाच्या रूपाने सुरू झाले .आपल्या देशाने लोकशाही शासन व्यवस्था स्वीकारली .अब्राहम लिंकन यांनी सांगितलेली व्याख्या आजही आपण संदर्भ म्हणून वापरतो ते म्हणतात लोकांनी, लोकांच्यासाठी, लोकांकडून चाललेले राज्य म्हणजे लोकशाही .त्याच धर्तीवर आपल्या संविधानाच्या सरन्यामची सुरुवात ही लोक या शब्दापासून सुरू झाली .आम्ही भारतीय लोक म्हणजे देशातील लोक/ जनता ही महत्त्वपूर्ण मानली गेली.माणूस महत्त्वपूर्ण घटक मानला गेला यालाच केंद्रबिंदू मानून भारतीय लोकशाही शासन व्यवस्था निर्माण केली गेली.त्याचबरोबर इंडिया अर्थात भारत हा आधुनिक जगात कसा विकास करेल, त्याची शासन प्रशासन व्यवस्था कशी असेल ,लोकांनी कोणती मूल्य अंगीकारली पाहिजेत आणि त्यांना येणाऱ्या युगात कसा फायदा होईल याचा सर्वांगीण विचार करून उपरोक्त मूल्य स्वीकारली आहेत .देशातील विविध धर्मांचा आदर करून सर्व धर्मांना मानाचे स्थान संविधानाने दिलेले आहे. परंतु राष्ट्राचा कोणताही धर्म नसेल असे धर्मनिरपेक्ष तत्त्व सांगते .व्यक्ती म्हणून वैयक्तिक जीवनात कोणता धर्म आचरणात आणायचा तो आणू शकतो .तो व्यक्ती त्याच्या घरात धर्म आचरणात आणू शकतो. परंतु सार्वजनिक पदावर असताना हा व्यक्ती कोणत्याही धर्माच्या कार्यक्रमात जाताना विचार करावा हे संविधानिक संकेत आहेत . कारण धर्म ही बाब खाजगी आहे .ती सार्वजनिक नाही. देशातील महत्त्वाच्या पदाधिकाऱ्यांनी आपल्या पदाची आचारसंहिता अभ्यास करून पाळावी. देशातील लोक संपत्ती, जमीन, रोजगार शिक्षा, आरोग्य आदी सर्व क्षेत्रातील संपत्तीचे वितरण समान पद्धतीने व्हावे असे समाजवादी तत्त्व म्हणते .म्हणून उपरोक्त दोन्ही तत्त्वांच्या गरिमा सांभाळून सार्वजनिक पदावरील व्यक्तींनी जसे राष्ट्रपती ,प्रधानमंत्री व त्यांचे मंत्रिमंडळ मुख्यमंत्री व त्यांचे मंत्रिमंडळ न्यायव्यवस्था इत्यादींनी आपल्या पदाची गरीमा सांभाळून विचार व्यक्त केले पाहिजेत .तरच येणाऱ्या काळात प्राचीन भारतीय गणराज्यातील आलेली लोकशाही त्याचबरोबर धर्मनिरपेक्षता व समाजवाद हे तत्त्व टिकतील असे वाटते. म्हणून गेल्या ७४ वर्षांत उपरोक्त तत्त्वांनी भारतीय जनतेला शासन, प्रशासन व्यवस्थेला अनेक अंगांनी संविधान मूल्यांचा उपयोग झालेला आहे. पुढेही असाच काळ सर्व जनतेसाठी सुकर जावा अशी आशा संविधानाने व्यक्त केलेली आहे. तीच अशा कायम ठेवून पुढील वाटचाल करावी अशी संविधान अमृत महोत्सवी वर्षांत वाटते. अशा रीतीने भारतीय लोकशाही समाजवाद धर्मनिरपेक्षता व भारतीय संविधान

अमृत महोत्सव संकल्पनांचा उहापोह करणे गरजेचे वाटते. तसेच लोकशाही समाजवाद व धर्मनिरपेक्षता ही जीवन पद्धती म्हणून आचरणात आणली पाहिजे .

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. लोकशाही मूल्यांचा अभ्यास करणे, भारतीयात रुजलेली मूल्य शोधणे
२. समाजवाद व धर्मनिरपेक्षता सद्यस्थितीचे अध्ययन करणे.
३. संविधान अमृत महोत्सवी वर्ष व वास्तव स्थिती अभ्यासणे .

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.त्याचबरोबर विविध संशोधन पद्धती चा वापर केला गेला आहे.उदाहरणार्थ ऐतिहासिक पद्धतीच्या आधारे भूतकाळात घडलेल्या घडामोडींचा, सद्यपरिस्थितीचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे .त्याचबरोबर विश्लेषणात्मक पद्धतीचा ही अवलंब केला आहे.

भारतीय संविधानाचे अमृतमहोत्सवी वर्षातील फलित

९ डिसेंबर १९४६ ते २६ नोव्हेंबर १९४९ या दोन वर्ष ११ महिने १८ दिवसांच्या अथक परिश्रमानंतर संविधान सभेने भारतीय संविधान चर्चा सवंदाने पूर्ण केले.त्यात विविध क्षेत्रातील तज्ञ, बॅरिस्टर असे सदस्य होते.त्यांनी विविध विषयाच्या अनुषंगाने संविधान सभेत चर्चा केली .डे टू डे आणि मिनिट टू मिनिट प्रोसिडिंग व संवाद रूपाने आपली भारतीय राज्यघटना तयार झालेली आहे .लोकशाही व्यवस्था स्वीकारताना विविध सदस्यांनी त्यात भाग घेऊन लोकशाहीच का ? यावर संवाद करून भारतीय लोकशाही व्यवस्था स्वीकारलेली दिसून येते .२६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी भारतीय संविधान राष्ट्रपती राजेंद्र प्रसाद यांच्याकडे सुपूर्द केले .२६ जानेवारी १९५० पासून लागू झाले .म्हणून २६ जानेवारी १९५० ते २६ जानेवारी २४ पर्यंत संविधान अंमल होऊन ७४ वर्ष पूर्ण झाले आहेत आणि ७५ व्या वर्षाला प्रारंभ झाला आहे .अशा रीतीने २६ जानेवारी २०२४ ते २६ जानेवारी २५ या वर्षाला भारतीय संविधानाचे अमृत महोत्सवी वर्ष म्हणून भारतभर साजरी केले जात आहे .म्हणून आपण लोकशाही समाजवाद व धर्मनिरपेक्षता आणि संविधानाचा अमृत महोत्सव असा विषय संशोधनासाठी घेतला आहे.भारतीय संविधानाच्या अमृत महोत्सवी वर्षामध्ये ज्याप्रमाणे स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव देशभर साजरा झाला त्याच पद्धतीने किमान भारतीय लोकशाही, समाजवाद व धर्मनिरपेक्षता ही तत्वे सर्वसामान्या पर्यंत गेली पाहिजेत असा संकल्प सर्व जनतेने या अमृत महोत्सवी वर्षामध्ये केला पाहिजे.हीच सर्व भारतीयांकडून अपेक्षा आहे .आणीबाणीत असंख्य जनता निरक्षर होती .तरीही त्या जनतेने हुकूमशाहीला विरोध केलेला आपणाला दिसून येतो म्हणून या अमृत महोत्सवी वर्षामध्ये सर्व जनतेने असा संकल्प करावा की या देशातील लोकशाही, समाजवाद व धर्मनिरपेक्षता ही तत्वे सर्व भारतीयांनी आचरणात आणावीत. गेल्या ७४ वर्षात संसदीय लोकशाही ज्या पद्धतीने टिकून

आहे तीच निरंतर काळात कशी राहिल यासाठी सर्वांनी प्रयत्न करावा .

भारतीय लोकशाही :

तथागत गौतम बुद्ध काळापासून स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुता या लोकशाहीच्या पायाभूत संकल्पना सर्वत्र लोकप्रिय झाल्या. आफ्रिका आणि आशिया खंडातील अनेक देशांनी स्वातंत्र्याच्या चळवळी केल्या अनेक देशांनी लोकशाहीचा स्वीकार केला. विसावे शतक हे लोकशाहीचे सुवर्णयुग मानले जाते. याच काळात भारतात सार्वभौम प्रजासत्ताक गणराज्य स्थापन झाले. लोकशाहीत सर्वत्र विकास होत असताना लोकशाहीला काही जबरदस्त धक्के बसले. इटलीत फॅसिस्ट तत्त्वज्ञान जन्मले. जर्मनीत नाझी विचार आला. काही देशात लष्करी क्रांती झाली. लष्करी हुकूमशाहांच्या हाती सत्ता गेली. मोठ्या भूप्रदेशाच्या आणि प्रचंड लोकसंख्येच्या भारतात लोकशाहीची जपवणूक झाली. ही गोष्ट आपणास अभिमानास्पद आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी भारतीय नेत्यांनी कल्पिलेली लोकशाहीची उद्दिष्टे प्रत्यक्षात आली. स्वातंत्र्य भारताच्या राज्यघटनेने लोकशाही तत्त्वज्ञान उद्घोषित केले. त्यानुसार आपली वाटचाल सुरू आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लोकशाहीवादी होते. लोकशाही बदल त्यांच्या आकर्षणाची प्रमुख कारणे तीन प्रकारची होती. पहिले कारण म्हणजे पाश्चिमात्य उदारमतवादी विचारांचा त्यांच्या मनावरील प्रभाव, दुसरे कारण लोकशाहीमध्ये शांततामय मार्गांनी प्रचंड क्रांतिकारी आर्थिक व सामाजिक बदल आणणे शक्य आहे. यावर डॉ. आंबेडकरांचा विश्वास, तिसरे कारण म्हणजे लोकशाहीत मानवी समानतेला मान्यता असते किंवा लोकशाहीचे अधिष्ठानच मानवी समता हे असते. समान मानवी प्रतिष्ठेसंबंधीचे आंबेडकरांचे प्रेम हे केवळ अप्रतिम होते. लोकशाहीत या समतेला मान्यता असते आणि लोकशाही प्रणाली अशा समतेस पोषक असते. या विश्वासामुळे डॉ. आंबेडकरांच्या लोकशाही निष्ठा अटळ बनतात. या मानवी समतेच्या आणि लोकशाहीच्या आड ज्या ज्या गोष्टी येतात असे त्यांना वाटते त्या सर्व गोष्टींचा त्यांनी विरोध केला. व्यक्ती पूजाही या पैकीच एक बाब होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते व्यक्तिनिष्ठ आणि व्यक्ती पूजा या बाबी लोकशाहीस मारक आसतात. अतिरेकी व्यक्तीनिष्ठेतून लोकशाहीचा लोप होऊन हुकूमशाहीचा मार्ग प्रशस्त होतो. १९३३ मध्ये आपल्या अनुयायांना ते म्हणाले व्यक्ती पूजा आणि व्यक्तीनिष्ठा या बाबी तुम्ही पूर्णतः गाळून टाकल्या नाहीत तर त्या तुमचा सर्वनाश करतील. तुमची सुरक्षितता आणि मुक्ती या संबंधित तुम्ही एखाद्या व्यक्तीवर पूर्ण विश्वास टाकला अशा व्यक्ती पूजेचा अर्थ होतो. यामुळे तुम्हास पूर्ण परावलंबित्वाची सवय लागते आणि तुम्ही स्वतःच्या कर्तव्याबाबतीत पूर्णतः उदासीन बनता आशा विचारास तुम्ही जर बळी पडला तर राष्ट्रीय जीवनात एखाद्या लाकडी ठोकळ्यापेक्षा वेगळे स्थान तुम्हास असणार नाही. तुमचा संघर्ष संपुष्टात येईल. लोकशाही म्हटल्यास राजकीय पक्ष आलेच परंतु एकच पक्ष जर अति बलवान होत असेल तर ते मात्र लोकशाहीस मारक आहे. लोकशाही तुल्यबळ असे किमान दोन पक्ष असणे आवश्यक आहे. एकच पक्ष फार सामर्थ्यवान झाल्यास सार्वजनिक हिताकडे दुर्लक्ष होण्याची व

जुलूम वाढण्याची शक्यता नाकारता येत नाही असे ते लिहितात.

स्वातंत्र्यपूर्वीच भारतात लोकशाहीची रुजुवात ब्रिटिश सुधारणा मार्फत होऊ लागली होती परंतु तेव्हा लोकमान्य असा एकच काँग्रेस पक्ष होता या स्थितीबद्दल आपली नापसंती व्यक्त करताना ते लिहितात, या देशात लोकशाही आहे पण या लोकशाहीने बुद्धिनिष्ठा सोडली आहे. या लोकशाहीचे हातपाय एका संघटनेला घट्ट जखडून टाकले आहेत. या संघटने संबंधित काही बोलल्यास ही लोकशाही असमर्थ आहे. मला वाटते ही एक दुःखदायक बाब आहे. हा एक भयंकर रोग आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रचलित व्यवस्थेतील दोष दूर करून भारताला प्रगत व आदर्श राष्ट्र बनविण्यासाठी आणि हक्क वंचित समूहाला स्वाभिमानाचे प्रचंड बळ दिले. स्वतःच्या आयुष्यात सतत सामाजिक न्यायाचा पुरस्कार करून ते देशातील बहुजनांचे प्रेरणास्थान बनले. त्यांनी देशातील बहुजनांची स्थिती त्यांच्या जीवनात अगतिक शोषण, विषमता, गुलामगिरी सर्व जाणले होते. शोषित बहुजन समाजाला वर्णवादी व्यवस्थेतून बाहेर काढण्यासाठी घटनेत विशेष तरतूद करून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी संसदीय लोकशाहीचाच पुरस्कार केला.

समाजवाद

भारताच्या राष्ट्रीय चळवळीत तरुण नेतृत्व कसे पुढे आले आणि समाजवादी प्रवाह कसे निर्माण झाले याचा विचार आपण करणे गरजेचे आहे. येथे फक्त प्रस्तुत घटकाच्या संदर्भात समाजवादी प्रवाह कसे निर्माण झाले याचा विचार आपण पुढे करणार आहोतच. किसान -कामगार हे समाजातील शोषित वर्ग होते. या वर्गाचे शोषण थांबले पाहिजे त्यांना न्याय मिळाला पाहिजे यासाठी झगडणारे तत्त्वज्ञान म्हणजे समाजवाद. समाजाची उत्पादन साधना वरील मालकी आणि संपत्तीचे न्याय वाटप यावर या तत्त्वज्ञानाचा भर होता. समाजवाद ही भांडवलशाही विरुद्धची प्रतिक्रिया होती. साम्यवाद हे समाजवादाचेच लढाऊ रूप होते. साम्यवादाने वर्ग संघर्ष अपरिहार्य मानला आणि त्यामध्ये कामगार वर्गाच्या विजयाचे भाकीत केले. १९१७ मध्ये रशियात झालेली बोल्सेविक क्रांती ही जगातील पहिली साम्यवादी क्रांती होती. या क्रांतीनंतर जगभर समाजवादी साम्यवादी विचारांचा प्रसार झाला. भारतही त्याला अपवाद नाही. भारतातील समाजवादाच्या उदय आणि भारतीय कष्टकरी वर्गाच्या हक्कांसाठीच्या लढ्यांना अधिक चालना मिळाली. लोकशाही व धर्मनिरपेक्षतेप्रमाणे समाजवाद हे आधुनिक भारताचे एक आधारभूत मूल्य बनले.

स्वातंत्र्यप्राप्तीचे ध्येय महत्त्वाचे होतेच पण स्वातंत्र्याप्रमाणे समतेचा लढा सुद्धा महत्त्वाचा होता. केवळ राजकीय स्वातंत्र्य महत्त्वाचे नसते; स्वातंत्र्याचा आर्थिक सामाजिक असे शुद्ध महत्त्वाचा असतो. या दृष्टीने भारतातील समाजवादी साम्यवादी गटांनी बजावलेली कामगिरी उल्लेखनीय होती. स्वातंत्र्याचा लढा संपला; पण समतेचा लढा चालूच राहिला. या लढ्यालाही आधुनिक भारताच्या इतिहासात महत्त्वाचे स्थान आहे.

धर्मनिरपेक्षता

भारतात अनेक धर्मपंथ आणि संप्रदाय आहेत ; पण त्यांना मानणाऱ्या अनेक समाज घटकांना एकाच राष्ट्रात नांदायचे आहे हे विसरून चालणार नाही ,आणि म्हणून विविध धर्मसंपदावर श्रद्धा ठेवणाऱ्या लोकांमध्ये समंजसपणा विवेक आणि भातृभाव आवश्यक आहे .राष्ट्राच्या उभारणीसाठी आणि त्याच्या सातत्यासाठी एकात्मतेची आवश्यकता आहे .एकमय लोक म्हणजे राष्ट्र अशी महात्मा फुले यांनी राष्ट्राची व्याख्या केली आहे आणि ही एक मयता विविध धर्म संप्रदायांना मानणाऱ्या वेगवेगळ्या समाज घटकांच्या परस्पर सामंजशातून आणि सौहार्दपूर्ण संबंदातून निर्माण होऊ शकेल .धर्मनिरपेक्षता म्हणजे धर्म नकार, धर्म विरोध, धर्म निषेध किंवा धर्मशून्यता नव्हते .भारतीय राज्यघटनेने सर्वच नागरिकांना धार्मिक स्वातंत्र्य हे एक मूलभूत अधिकार म्हणून बहाल केले आहे. आपल्या धर्माप्रमाणे वागण्याचा त्यांचा प्रचार व प्रसार करण्याचा सगळ्यांनाच आणि सारख्याच प्रमाणात अधिकार आणि स्वातंत्र्य आहे.हे स्वातंत्र्य सर्वांनाच आणि सारख्याच प्रमाणात प्राप्त झाल्यामुळे एका धर्माने दुसऱ्या धर्मावर बंधने घालण्याचे किंवा अतिक्रमण करण्याचे काही कारण नाही .भारतीय नागरिकांना मग ते कोणत्याही धर्म संप्रदायाचे असो ,राज्यघटनेप्रमाणे सारखेच अधिकार प्राप्त झालेले आहेत आणि म्हणूनच भारताला धर्मनिरपेक्षतेची नितांत आवश्यकता आहे.भारत हे धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे ते धर्मदिष्टीत नाही .धर्मविरोधी ही नाही ; ते धर्मदृष्टीही नाही हे लक्षात घेण्याची आवश्यकता आहे.जीवन सन्मुखता आणि राष्ट्रीयता मांडणाऱ्या प्रतीकांची मांडणी हवी, " ग वताचे भ " भाकरीचे अथवा भारताचे का नको ? एकीकडे धर्मनिरपेक्षता मान्य करायचे आणि दुसरीकडे दैवाला प्रारब्धाला प्राधान्य देणाऱ्या प्रतीकांची सिद्धता करावयाची यामुळे राष्ट्रनिष्ठा आणि लोकशाही व राज्यघटनेतील तरतुदींचा अर्थ समजून कसा सांगायचा हा प्रश्न पडतो.

सारांश

थोडक्यात एकंदरीतच भारतीय संविधानाच्या अमृत महोत्सवी वर्षात आपण भारतीय लोकशाही समाजवाद धर्मनिरपेक्षता या तत्त्वांचा सर्व भारतीयांनी कशा पद्धतीने जीवनात अंगीकार करावा व वाचन मनन चिंतन कसे करावे याचा विचार केला आहे .भारतीय लोकशाही, समाजवाद ,धर्मनिरपेक्षता ही मूल्य मानवी जीवनाशी अत्यंत निगडित असलेली दिसून येतात.व या अमृत वर्षात या तत्त्वांचा प्रचार प्रसार जनतेने कसा करावा हे सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. ही मूल्य भारतीय लोकशाही समाजवाद धर्मनिरपेक्षता या सध्याच्या परिस्थितीशी कशी निगडित आहेत याचा उकल करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

शिफारशी

१. भारतात गेल्या ७४ वर्षात भारतीय लोकशाही ही अत्यंत ताकतवान झाल्याचे सध्याच्या परिस्थितीवरून निदर्शनास येते .
२. समाजवाद, राज्य समाजवाद हा भारतीयांसाठी महत्त्वपूर्ण मूल्य असल्याचे सिद्ध झाले आहे.

३. संविधान अमृत महोत्सवी वर्षात आपण संविधानाचा सरनामा सर्व जनतेपर्यंत पोहोचवणे तसेच संविधानातील भारतीय लोकशाही ,समाजवाद व धर्मनिरपेक्षता हे तत्त्व आचरणात आणणे गरजेचे आहे
४. भारत देशाचा विकसित देशात समावेश करावयाचा असेल तर संविधान मूल्यानुसार इथल्या न्यायव्यवस्थेने कार्यकारी व कायदेमंडळ आणि आपले कर्तव्य चाख पणे बजावणे गरजेचे आहे.
५. संविधान मूल्याची जनजागृती करून , भारतीयांनी संविधान साक्षर होणे गरजेचे आहे .

संदर्भग्रंथ सूची

१. डॉ. राठोड साहेब ,राजकीय विचारवंत (पाश्चात्य व भारतीय) कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद.प्र.आ. २६ जाने.२०२३.आवृत्ती पृष्ठ क्र.९८
२. प्रा.डॉ.विठ्ठल जाधव ,भारतीय संविधान -एक शाश्वत विचार, एज्युकेशनल पब्लिकेशंस अँड डिस्ट्रीब्युटर्स औरंगाबाद ,पृष्ठ क्र.१६,१७.प्रथम आवृत्ती २६ नोव्हेंबर २०२३ .
३. डॉ.प्रकाश देशमुख प्र-कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ,एच आय एस २२०,आधुनिक भारताचा इतिहास, आवृत्ती- २००२.पृष्ठ क्र.१०७, १०८.
४. डॉ.जनार्दन वाघमारे ,चिंतन यात्रा, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती- २००४, पृष्ठ क्र.६३, ६४.
५. डॉ. ऋषिकेश कांबळे ,परिवर्तन आणि प्रबोधन ,चिन्मय प्रकाशन ,औरंगाबाद ,प्रथम आवृत्ती - २०१०, पृष्ठ क्र.१२५.



Universal Research Analysis (UGC Approved)
Journal on

**Father of Indian Democratic Parliament
(Anubhav Mantap) : Krantisurya
Mahatma Basveshwar**

भारतीय लोकशाही संसदेचे (अनुभव मंटप) जनक :
क्रांतिसूर्य महात्मा बसवेश्वर

मूख्य संपादक

डॉ. उलगडे लक्ष्मण काशिनाथ
संशोधन मार्गदर्शक व लोकप्रशासन विभाग प्रमुख,
श्री हावगीस्वामी महाविद्यालय उदगीर जि. लातूर (महाराष्ट्र.)

UGC Approved Impact Factor : 6.30 (GRIFI)

Published by



EAGLE LEAP PRINTERS & PUBLISHER PVT LTD, PUNE

SNO 57/4/5 Balaji Colony, Nr. Hanuman Mandir,
Bijali Nagarshivnagar, Chinchwad, Pune, MH - 411033.

Contact : 7083766990 / 8600071634

Email : eagleleap.pp@gmail.com

234



AnyScanner

INDEX

Sr. No.	Article/Paper & Author	Page No.
01.	महात्मा बसवेश्वरांची आर्थिक त्रिसूत्री आणि वास्तव : तौलनिक अभ्यास डॉ. नगिना माळी	5
02.	महात्मा बसवेश्वर व महिला सक्षमीकरण डॉ. प्रमिला भुजाडे, प्रीती तभाने	9
03.	महात्मा बसवेश्वर एक समाजप्रवर्तक डॉ. राजेश्री एन. कडू	12
04.	भारतीय लोकशाही संसदेचे (अनुभव मंडप) जनक महात्मा बसवेश्वर यांचे वचन साहित्य आणि लिंगायत धर्म चळवळ डॉ. लक्ष्मण काशिनाथ उलगडे	15
05.	सामाजिक समतेचे प्रतीक: महात्मा बसवेश्वर डॉ. वर्षा भूषण कांबळे	24
06.	महात्मा बसवेश्वर यांच्या कार्याचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण डॉ. विद्या मधुकरराव इंगोले	26
07.	महात्मा बसवेश्वरांची पर्यावरणीय मूल्ये : वास्तव आणि अपेक्षा डॉ. व्ही.एन. शिंदे	29
08.	क्रांतीसूर्य महात्मा बसवेश्वर : जीवन आणि कार्य डॉ. सावंत कैलास ज्ञानोबा	32
09.	शरणपरंपरेचा मराठी साहित्य आणि संस्कृतीवर पडलेला प्रभाव डॉ. सुभाष बसगोंडा पाटील	36
10.	महात्मा बसवेश्वरांचे पुरोगामित्व डॉ. सुवर्णा गाडगे	40
11.	समाजसुधारक व धर्मक्रांतिकारक महात्मा बसवेश्वर प्रा.डॉ. बन्नुवान मोरे	46
12.	बहुजन समाज व संत महात्मा बसवेश्वर महाराज यांचे विचार प्रा. डॉ. निवृती तूकाराम तिरकंभटे	50
13.	महात्मा बसवेश्वर कालीन धर्म व प्रशासन प्रा. डॉ. विठ्ठल जाधव, अशोक मारोती इंगोले	54
14.	महात्मा बसवेश्वर जीवन व कार्य आरती अनिल जायगांवकर	56
15.	कामगार चळवळीचे कामगार हक्कांच्या उल्कांतील योगदान आणि सद्यस्थितीतील आव्हाने प्रा. महेश पांडुरंग माळवदकर	59
16.	तत्वज्ञानी बसवेश्वर आशमा योजिन डिसूजा	65
17.	बसवेश्वर महाराज के राजनीतिक राजनीतिक विचारों की भीमांसा डॉ. शारदा महाजन	67

महात्मा बसवेश्वर कालीन धर्म व प्रशासन



प्रा. डॉ. विठ्ठल जाधव,
सहयोगी प्राध्यापक

सहयोगी प्राध्यापकलोकप्रशासन विभाग प्रमुख
कालिका देवी महाविद्यालय, शिखर कासार



अशोक मारोती डंगोले,
संशोधक

महात्मा फुले व डॉ. आंबेडकर विचारधारा



प्रस्तावना :

भारताच्या कर्त्या समाजसुधारकांच्या प्रभावळीतील पहिले नाव म्हणजे 'महात्मा' बसवेश्वर होय. आद्य समाज सुधारक बसवेश्वर हे सामान्यतः महात्मा म्हणून ओळखले जातात. कर्नाटक मध्ये 'जगतज्योती' बसवेश्वर म्हणून ते विशेष परिचित आहेत. समाजकारण, धर्मकारण, अर्थकारण, साहित्यकारण, प्रशासन व राजकारण हे बसवेश्वरांच्या जीवनकार्याचे आणि सामाजिक तत्त्वज्ञानाचे काही प्रमुख क्षेत्रे होत. समाजसुधारणा, धर्मसुधारणा, वर्णव्यवस्थेस विरोध, जाती व्यवस्थेस विरोध, अंधश्रद्धा निर्मूलन, भिक्षाभूमी निर्मूलन, संन्यास वृत्ती निर्मूलन, विज्ञाननिष्ठता, मातृभाषेतून शिक्षण प्रसार, स्त्री साक्षरता, स्त्रीयोद्धार, अस्पृश्योधार समग्र सामाजिक समता, सामाजिक न्याय व सामाजिक गौरव मानवतावाद व अहिंसावाद इत्यादी प्रस्थापित करण्यासाठी महात्मा बसवेश्वरांनी अत्यंत मूलगामी कार्य केले. अशा या महात्मा बसवेश्वरांचा जन्म ११०५ साली विजापूर जिल्ह्यात बागेवाडी या नगरातील ब्राह्मणांच्या घराण्यात झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव मादरस व आईचे नाव मादलांबिका होते. बसवेश्वर जन्मताच कुशाग्र बुद्धीचे होते. धार्मिक अंधश्रद्धांचा त्यांनी आपल्या उपनयन संस्कार विधीतून विरोध केला. वर्णाश्रम धर्म, मनुस्मृती आणि वैदिक धर्मातील तत्त्वज्ञानाचा त्यांनी विरोध केला. 'शिवानुभव मंडप' हे सामाजिक व धार्मिक सुधारणेचे व्यासपीठ म्हणून १२ व्या शतकात त्यांचा उपयोग केला. या शिवानुभव मंडपाच्या माध्यमातून अनेक प्रश्न समस्या चर्चा करून सोडविले जात होते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

प्रस्तुत संशोधनाचे उद्दिष्ट पुढील प्रमाणे आहेत.

- १) महात्मा बसवेश्वरांचे धर्म विषयक विचार अभ्यासणे.
- २) महात्मा बसवेश्वरांनी धर्माचा प्रशासनाशी घातलेला मेळ अभ्यासणे.
- ३) महात्मा बसवेश्वरांच्या सामाजिक व धार्मिक सुधारणा अभ्यासणे.

संशोधनाची गृहितके :

प्रस्तुत संशोधन पुर्णत्वास जाण्यासाठी काही गृहितके पुढील प्रमाणे आहेत.

- १) महात्मा बसवेश्वरांचा धर्म विचार विज्ञाननिष्ठ व मानवतावादी आहे.
- २) महात्मा बसवेश्वरांनी धर्म नितीचा प्रशासनात केलेला व्यवहारिक उपयोग उल्लेखनीय आहे.
- ३) महात्मा बसवेश्वरांच्या मध्ययुगीन सामाजिक व धार्मिक सुधारणा महत्त्वपूर्ण आहेत.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनाच्या अभ्यासासाठी विश्लेषणात्मक व ऐतिहासिक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. सद्य संशोधन सामाजिक शास्त्र पद्धतीचे असून संशोधनात या विषयावर उपलब्ध असलेले प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्यामध्ये महात्मा बसवेश्वर यांच्यावरील चरित्र ग्रंथ, त्यांच्या धार्मिक व सामाजिक सुधारणा विषयी लिहिलेल्या विविध लेखकांची ग्रंथ, वर्तमानपत्रातील लेख, शोध प्रबंध व मासिके इत्यादी मधून आलेली विविध अभ्यास पूर्ण माहिती व साहित्याचा उपयोग अध्ययनासाठी करण्यात आला आहे.

महात्मा बसवेश्वरांचे धार्मिक कार्य :

१२ व्या शतकामध्ये वैदिक धर्मातील ब्राह्मणांचे वाढते प्रस्त आणि यज्ञयाग यांच्या वाढत्या महत्त्वामुळे देव-देवता पेक्षा कर्मकांडाला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले होते. १ या काळातील धार्मिक परिस्थिती विषयी डॉ. के. व्यंकटेश्वरी म्हणतात. १२ व्या शतकातील समाज जीवन धर्माच्या विशेष प्रभावाखाली होते. समाजातील जनमाणसावरील धर्माचा प्रभाव लक्षात घेऊन बसवेश्वरांनी धर्माच्या आधारे सामाजिक परिवर्तन व विकास घडवून आणण्याचा निर्धार केला. बसवा हे व्यवहारिक तत्त्वज्ञ होते. त्यांनी कायम संकल्पने द्वारे व्यावहारिक तत्त्वज्ञानाला भरीव योगदान दिले. २ यावरून असे लक्षात येते की त्याकाळी समाजाला धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात कोणतेही अधिकार नव्हते. राजसत्तेवर

धर्म सत्तेचा अंकुश होता. राजघराण्याचे गुरु धर्माचार्य असत. अशा या धार्मिक स्थितीला समुळ नष्ट करण्यासाठी मध्ययुगाचा शिवू म्हणून महात्मा बसवेश्वरांचा जन्म झाला. सामाजिक जीवनात धर्म, पंथ, वंश, जात, वर्ग, व्यवसाय यावर आधारित भेदभाव पाळणे महात्मा बसवेश्वरांना अमान्य होते. समग्र मानवी समाजाला जीवन जगण्याच्या हकाला शाश्वत अर्थ बसवेश्वरांनी प्राप्त करून दिला. ३ समाजातील उच्च नीच, जास्त कमी अशी उतरंडीची व्यवस्था नष्ट करण्यासाठी विरोध चळवळीची महात्माची भूमिका राहिल्याचे मत महादेवी यांनी व्यक्त केले.

महात्मा बसवेश्वर कालीन धर्म व प्रशासन :

वर्तमान भारतीय प्रशासन हे परंपरागत प्रशासनिक व्यवस्थेचे विकसित रूप समजले जाते. ५ प्राचीन भारतीय प्रशासन व्यवस्थेत विकेंद्रीकरणाचे संदर्भ मिळतात. वैदिक कालावधीत शासन व्यवस्था राजतंत्रीय स्वरूपाची होती. ज्यामध्ये 'राजा' हा प्रमुख प्रशासक असे. राजपद हे वंशपरंपरागत असे, प्रजेची सुरक्षा, सैनिक संघटन, धन संचय, न्यायव्यवस्था ही प्रशासनाचे मुख्य कार्य होती. ६ महात्मा बसवेश्वरांनी प्रशासनात नीती धर्म जोपासला. विज्वल राज्याच्या राजदरवारी बसवेश्वर प्रधानमंत्री, अर्थमंत्री झाले. विज्वल राज्यातील ५ कोटी रुपयाचा भ्रष्टाचार उघडकीस आणला. या भ्रष्टाचारास कोषागार प्रमुख जबाबदार असून त्याला नोकरीतून बढतर्फे केले. राजा बसवेश्वरांच्या प्रामाणिकपणाने व राष्ट्र प्रेमाने प्रभावित झाले. त्यानंतर कोषागार प्रमुख म्हणून राजाने बसवेश्वरास नेमले. बसवेश्वरांची धर्मनीती स्वच्छ, पारदर्शक आणि भ्रष्टाचारमुक्त होती आणि हे बसवेश्वरांचे जीवनसूत्र होते. ७ प्रशासनातील वशिलेबाजी आणि भ्रष्टाचारास विरोध केला. धर्म म्हणजे ईश्वरी गुण धर्मशील म्हणजे ईश्वरी गुण धारण करणारा ईश्वर हा विश्वाचा शासनकर्ता होय. राजा हा राष्ट्राचा शासनकर्ता असतो राजा किंवा राज्यकर्ता ईश्वराचा प्रतिनिधी म्हणून विश्वाच्या भूभागावर राज्य करीत असतो. ईश्वराचे हे गुण राज्यकर्त्यांमध्ये असावे लागतात. बसवेश्वरांच्या दृष्टीने राज्यसत्ता हे साधन आहे आणि राष्ट्राचे अंतिम हित हे साध्य आहे असा धर्मशील, आदर्श शासनकर्ता. धर्म आणि प्रशासनाची सांगड घालणारा अद्वितीय पुरुष म्हणून महात्मा बसवेश्वरास ओळखले जाते.

सारांश :

सामाजिक विषमते विरुद्ध धार्मिक चळवळीच्या माध्यमातून लढा देणाऱ्या विचारवंतांमध्ये महात्मा बसवेश्वर यांचा समावेश होतो. तत्कालिन समाजाला सनातनी धर्माच्या कर्मकांडातून सर्व सामान्य लोकांना मुक्त करण्यासाठी 'अनुभव मंडळ' या संस्थेची स्थापना केली सामाजिक व धार्मिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी 'अनुभव मंडळ' महत्त्वपूर्ण व्यासपीठ ठरले आहे. या व्यासपीठामध्ये सामाजिक व धार्मिक प्रश्न व समस्यांची सखोल चर्चा करून सोडवणूक केली जात होती. तत्कालीन समाजातील बोकडलेला ब्राह्मणाचा धार्मिक भ्रष्टाचार, वाढत गेलेली धार्मिकता, प्रशासनातील वाढता भ्रष्टाचार व वशिलेबाजी या बाबी समुळ नष्ट करण्यासाठी किंबहुना समाजाला प्रशासनातील जबाबदार लोकांना स्वच्छ पारदर्शक आणि भ्रष्टाचार मुक्त आचरण करण्याची धर्मनीती महात्मा बसवेश्वरांनी दिली. याच धर्मनीतीचा प्रभाव अलीकडच्या काळातील विभूतीवर पडला असल्याचे दिसून येते.

संदर्भसूची :

- १) अंतरकर शि. स. (२०१०) 'संतांचे तत्त्वज्ञान आणि धर्मविचार' कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, पुणे पृ. क्र. ३१
- २) वेंकटेश्वरी के. बसव जर्नल-लेख, जून १९८५ त्रैमासिक बंगलोर, पृ. क्र. १४
- ३) भुसरमठ एस. एस. (१९७९) मॅन दि डिव्हाईन, श्री स्वामीजी ऑफ मंदागिरी कल्मठ आडोनी, कर्नाटक, पृ. क्र. ९-१०.
- ४) महाराष्ट्र शासन, पुना डिस्ट्रीक्ट गॅझेटिअर, १९५४, पृ. क्र. ११९.
- ५) नाईक नंदकुमार, पोले रामप्रसाद (संपा.) (२०१७) 'भारतीय प्रशासन' एन्सुकेशन पब्लिशर्स प्रथमावृत्ती औरंगपूर, औरंगाबाद, पृ. क्र. ८
- ६) कित्ता, पृ. क्र. ९
- ७) पाटील भिमराव, करजकर विजयकुमार (संपा.) (२००६) युगप्रवर्तक महात्मा बसवेश्वर प्रिंटर्वक विझनेस पब्लिशर्स प्रथमावृत्ती लातूर, पृ. क्र. २२७-२२८.

♦ ♦ ♦

THE TEACHER'S ROLE IN NEW EDUCATION POLICY-2020: AN ENQUIRY

¹DR. LANDAGE R.A. & ²DR. INAMDAR T.M.

¹Assistant Professor, Dept. of English, Kalikadevi College, Shirur (Ka.) Dist Beed (MS)

²Head, Dept. Of English, Mahila Mahavidyalaya, Georai Dist Beed (MS)

ABSTRACT:

Education is an important part of human life and plays a vital role in shaping our future. It is an useful tool that people can use to acquire the knowledge, skills and values necessary for their personal and social development from childhood to maturity. It is not only the medium of knowledge; but also it involves the development of skills, values and attitudes that shape every human being. Like Greek, Roman and Egypt, India had a long and diverse history of Education. National Education Policy (NEP) 2020 is a document welcomed by all stakeholders. The policy aims to improve the quality education for Indian students. Therefore, teachers plays vital role in this process. The present research paper is going to focus on role of teacher in NEP-2020.

Keywords: Education, Role of Teacher and NEP -2020

Introduction:

Education is an important part of human life and plays vital role in shaping our future. It is an useful tool that people can use to acquire the knowledge, skills and values necessary for their personal and social development from childhood to maturity. It is not only the medium of knowledge; but also it involves the development of skills, values and attitudes that shape every human being. Like Greek, Roman and Egypt, India had a long and diverse history of Education. In recent times, India has implemented a new national education policy. As a result, there is debate over the role of teachers in education. The qualification and training of teachers have received special consideration in the new education policy. National Education Policy (NEP) 2020 is a document welcomed by all stakeholders. The policy aims to improve the quality education for Indian students. Therefore, teachers plays vital role in this process. In his research paper *Changing Role of Teacher Educators in View of NEP 2020*, Rayees Ahmad Dar (2023) cited as "education is the key for development of any nation and it depends on the quality of teachers. Knowledge, dedication, quality, professional commitment and motivation of teachers are the factors responsible for quality education and learner achievement. Producing such teachers is a major challenge for governments across the globe today." (Rayees: 2023, p. 144)

Objectives of the study:

1. To research how teacher educators' roles are changing in light of NEP 2020.
- 2 To research NEP2020's applicability to teachers.

The role of Teacher in NEP-2020:

A teacher is a person who teach students and is responsible for assisting their learning. The great nation is built in a classroom by a teacher, who also produces artists, journalist, politicians, scientists, and all other professionals. The poet Kabir Das once said that "Teacher is even greater than God. He says, if the teacher and God are both in front of me, who will I greet first? He then says it is only because of the teacher's teaching that I can see God." (<https://www.digitalclassworld.com/blog/role-of-teacher/>) It reflects how important teachers are in providing education to students. The roles of teachers are not limited to the classroom, but they also assume different roles outside the classroom. They are not only teachers, but also advisors, mentors, role models, outside parents, etc. for their students. There are many important ways to ensure students have a better understanding of the curriculum, which can help them have a better future.

The NEP aims to transform the country by improving the education policies of the past. It emphasizes the need to raise education standards in India and acknowledges that teachers are essential to achieving these objectives. Here are some important points are useful for teachers to play their role in India's National Education Policy:

1. A teacher's role is not limited to teaching within the four walls of the classroom. He should teach the students beyond the classroom and contribute as per the need of society.
2. The NEP emphasizes a comprehensive approach to students' needs. A teachers should use their own strategy in the classroom to achieve students' goal in accordance with policy.
3. As quoted by online, "The role of teachers in the classroom according to NEP 2020 will be to promote and create an environment where students can think with a creative, critical, logical, and innovative mindset. This way, teachers can prepare students for their future life obstacles and challenges." (<https://varthana.com>)
4. Each and every teacher must have training programme to identify students' ability and their individual differences.
5. The importance of the vocational education has been emphasized not only in the NEP 2020 but also in earlier policies. A teacher must teach the students local skills which will receive easy opportunities of job and career.

As reading the NEP consciously, we comes to know that there are so many responsibilities have a Teacher but as a researcher we have mentioned some responsibilities of Teacher in the current study.

**Summing Up:**

The Government of India announced the National Education Act, 2020 (NEP 2020) in July 2020, 34 years after the National Education Act was enacted in 1986. In relation this, it is the duty of every teacher to develop the minds of students. Teachers must be passionate, motivated, qualified and knowledgeable about teaching content and the theory and practice of teaching. Students' lives in the classroom are greatly affected by the teacher's attitude and knowledge. Teachers are best known for their role in educating students for their careers. Thus, with the help of NEP-2020, we hope that our schools and colleges won't turn into establishments where children are treated like commodities and teachers like workers. Instead, we want them to develop into an ecosystem where both teachers and students can grow as human being.

REFERENCES

1. Rayees Ahmad Dar (2023). *Changing Role of Teacher Educators in View of NEP 2020*. https://www.researchgate.net/publication/367339861_Changing_Role_of_Teacher_Educators_in_View_of_NEP_2020. p. 144. Dt. 22/06/2023, 11.23 a.m. Online
2. <https://www.digitalclassworld.com/blog/role-of-teacher/>. Dt. 22/06/2023, 12.10 p.m. Online
3. <https://varthana.com/school/how-the-role-of-teachers-is-key-for-the-success-of-national-education-policy/#:~:text=The%20role%20of%20teachers%20in%20future%20life%20obstacles%20and%20challenges>. Dt. 22/06/2023, 1.30 p.m. Online

आय एस एस एन -2277- 8721
जानेवारी - फेब्रुवारी 2024

इलेक्ट्रॉनिक इंटरनेशनल इंटरडिसिप्लिनरी रिसर्च जर्नल
Electronic International Interdisciplinary Research Journal

Peer Reviewed Refereed Journal

खंड -13, अंक -1 (विशेष अंक -2)

एस जी आय एफ इम्पेक्ट फॅक्टर -8.311



अतिथि संपादक - डॉ. सुहास मोराले,
प्रधानाचार्य, श्री सिद्धेश्वर महाविद्यालय माजलगाव जिल्हा बीड

संपादक :- डॉ. युवराज राजाराम मुळये,
हिंदी विभाग प्रमुख तथा उपप्रधानाचार्य, श्री सिद्धेश्वर महाविद्यालय माजलगाव जिल्हा बीड

संपादक:- डॉ. गंगाधर बालन्ना उषमवार
हिंदी विभाग, श्री सिद्धेश्वर महाविद्यालय माजलगाव जिल्हा बीड

EIJRJ

इलेक्ट्रॉनिक इंटरनॅशनल
इंटरडिसिप्लिनरी रिसर्च जर्नल

Electronic International Interdisciplinary Research Journal

खंड १३, अंक १ (विशेष अंक - २)

जानेवारी- फेब्रुवारी २०२४

SJIF Impact Factor: 8.311

Peer Reviewed Referred Journal

अतिथि संपादक :- डॉ. सुहास मोराळे,

प्रधानाचार्य, श्री सिद्धेश्वर महाविद्यालय माजलगाव जिल्हा बीड

संपादक :- डॉ. युवराज राजाराम मुळये,

हिंदी विभाग प्रमुख तथा उपप्रधानाचार्य, श्री सिद्धेश्वर महाविद्यालय माजलगाव जिल्हा बीड

संपादक:- डॉ. गंगाधर बालन्ना उषमवार

हिंदी विभाग, श्री सिद्धेश्वर महाविद्यालय माजलगाव जिल्हा बीड

इलेक्ट्रॉनिक इंटरनेशनल इंटरडिसिप्लिनरी रिसर्च जर्नल

आय एस एस एन -2277- 8721

खंड १३, अंक १ (विशेष अंक - २)

जानेवारी- फेब्रुवारी २०२४

एस जी आय एफ इम्पैक्ट फैक्टर (SJIF)- ८.३११

सर्वाधिकार:

@ सर्वाधिकार सुरक्षित। प्रकाशक की पूर्व लिखित अनुमति के बिना, इस प्रकाशन का कोई भी भाग पुनरुत्पादित नहीं किया जा सकता है, पुनर्प्राप्ति प्रणाली में संग्रहीत नहीं किया जा सकता है या किसी भी रूप में या किसी भी माध्यम से इलेक्ट्रॉनिक, मैकेनिकल, फोटोकॉपी, रिकॉर्डिंग और/या अन्यथा प्रसारित नहीं किया जा सकता है

अस्वीकरण :

पत्रिका में व्यक्त सभी विचार व्यक्तिगत योगदानकर्ताओं के हैं। संपादक और प्रकाशक लेखकों द्वारा दिए गए वचानों या व्यक्त की गई राय के लिए जिम्मेदार नहीं हैं।

प्रकाशक :

प्रमिला ठोकले (८८५००६९२८१)

(Email Id: eiirj1111@gmail.com)

प्रकाशन:

अर्हत प्रकाशन और अर्हत जर्नल्स

158, हस्तपुष्पम विल्डिंग, बोरा बाजार स्ट्रीट, फोर्ट, मुंबई, महाराष्ट्र 400001

ईमेल: aarhatpublication@gmail.com

मोबाईल- 8850069281



Index

Sr. No.	Title & Author	Page no.
1	आधुनिक हिंदी उपन्यासों में गांधीवाद एवं स्वाधीनता आंदोलन डॉ. तोंडाकर एल.पी. 10.5281/EIJR.10651944	1
2	स्वाधीनता आंदोलन और हिंदी साहित्य जगबीर सिंह 10.5281/EIJR.10651954	6
3	तुलसीदास की नारी विषयक अवधारणा एवं आधुनिक नारीवादी दृष्टि डॉ. वाघमारे के.एच. 10.5281/EIJR.10651964	13
4	स्वाधीनता के गीत' : समय की दस्तक डॉ. भाऊसाहेब एन. नवले 10.5281/EIJR.10651972	19
5	स्वाधीनता आंदोलन में हिन्दी-काव्य डॉ. मुरलीधर अच्युतराव लहाडे 10.5281/EIJR.10651977	25
6	स्वाधीनता आंदोलन और हिंदी साहित्य डॉ. ज्ञानेश्वर गणपतराव रानभरे 10.5281/EIJR.10651986	30
7	स्वाधीनता आंदोलन और हिंदी फिल्में डॉ. चांदणी लक्ष्मण पंचांगे 10.5281/EIJR.10651994	36
8	स्वाधीनता आंदोलन और हिंदी काव्य समृद्धि संजय सुर्वे 10.5281/EIJR.10651997	39
9	स्वाधीनता आन्दोलन और हिंदी उपन्यास शशिकांत चिन्नेश्वर सैवे 10.5281/EIJR.10652009	42
10	महाराष्ट्र में हिंदी रंगमंच पर महिलाओं का योगदान प्रा. डॉ. गंगा एकनाथ शेळके, (गायके) 10.5281/EIJR.10652010	47



तुलसीदास की नारी विषयक अवधारणा एवं आधुनिक नारीवादी दृष्टि

डॉ. वाघमारे के. एच.

हिंदी विभाग,

कालिकादेवी महाविद्यालय, शिरूर(कासार), जि.बीड

प्रस्तावना : अपने स्नेह, त्याग, सहिष्णुता आदि गुणों से परिवार तथा समाज को आगे बढ़ाने के कारण नारी को पृथ्वी की उपमा दी गई है। भारत के धर्म ग्रंथों में नारी को राष्ट्र के लिए शक्ति, पुरुष के लिए प्रेरणा, संतान के लिए वात्सल्य की मूर्ति, सामाजिकता के लिए आदर्श तथा सम्मान देने वालों के लिए वरदायिनी बताया गया है। सृष्टि के सृजन के लिए दुष्टों का संहार करने हेतु महाकाली रूप धारण करने वाली इस स्त्री-शक्ति की तुलसीदास ने 'रामचरितमानस' के प्रारंभ में इस प्रकार स्तुति की है –

“भवानी शकरी वन्दे श्रद्धा विश्वास रूपिणी,

याभ्यां बिना न पश्यन्ति सिद्धा स्वान्तः स्थमीधरम्।”

किसी भी देश व समाज के उत्थान या पतन का प्रमुख प्रमाण उस समाज में नारी की स्थिति होती है। नारी संसार की शक्ति का प्रमुख केन्द्र है। वह मातृत्व की भी पहचान है। उसके बिना सृष्टि अधूरी है तथा पुरुष का जीवन भी नीरस व अपूर्ण है। भारतीय दर्शन एवं साहित्य में नारी को सदैव सम्मानीय माना गया है। नारी का आध्यात्मिक और लौकिक स्वरूप क्या है

उसका मानव के आंतरिक और बाह्य जीवन से क्या संबंध है तथा पुरुष के जीवन में नारी का क्या महात्व है, इन सब बातों का भावनात्मक अन्वेषण साहित्य में होता है।

भारतीय साहित्य के रामायण और महाभारत जैसे महान ग्रंथों में जीवन के अन्य समस्त विषयों की भांति नारी चरित्र का वैविध्यपूर्ण चित्रण भी मिलता है। रामकथा पर आधारित रचनाओं की दृष्टि से महर्षि वाल्मीकि के पश्चात गोस्वामी तुलसीदास का नाम सर्वोपरि है। उनके काव्य में रामकथा से जुड़े सभी छोटे-बड़े चरित्रों के अंकन अथवा उनसे संबंधित टिप्पणियाँ विशेष महत्वपूर्ण हैं। गोस्वामी जी ने उस काल में असहाय और तृषित मानव जीवन को दिशा देने हेतु एक भगीरथ प्रयत्न किया। इसमें उनकी रचना 'रामचरितमानस' सभी दृष्टियों से एक अद्वितीय रचना सिद्ध हुई। भारतीय समाज में एक आदर्श 'आधार संहिता' के रूप में प्रतिष्ठित यह कृति भारतीय संस्कृति की पहचान बनने के साथ-साथ उसके उत्थान में भी सहायक हुई। अपनी रचनाओं के माध्यम से गोस्वामी जी एक ओर नारी की दयनीय स्थिति के प्रति सहानुभूति दर्शाते दिखते हैं।

Copyright © 2024 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

प्राचिन भारत में नारी का स्थान तथा स्थिति की जानकारी के लिए सर्वप्रथम वेदों, पुराणों व स्मृतियों में उल्लिखित नारी-दृष्टि का अवलोकन करना आवश्यक है। इससे यह अनुमान भी लगाया जा सकता है कि प्राचीन समय में नारी के प्रति समाज का क्या दृष्टिकोण था। अध्ययनों से पता चलता है कि उस काल में सभी धर्मों तथा समुदायों को समान रूप से सम्मान दिया जाता था। प्राचिन मनीषियों ने लोगों में धर्म के प्रति गहरी श्रद्धा व आस्था भाव जागृत करने का निरंतर प्रयास किया। उन्हीं के अथक प्रयासों से भारतीय संस्कृति का स्वर्णिम इतिहास निर्मित हुआ। वैदिक साहित्य में गृहस्थी की मूल इकाई नारी को ही माना गया है, क्योंकि गृहस्थाश्रम के सभी महत्वपूर्ण कार्य नारी के द्वारा ही संपन्न किये जाते हैं। धर्म, परिवार और समाज के प्रति कर्तव्य पालन के कारण ही प्राचीन समाज में सूर्या, अपाला, घोषा, सती, सीता, अनुसुइया, भक्तिन शबरी, सावित्री आदि को आदर्श माना गया। आर्य पुरुष ने नारी को अपनी अर्द्धांगिनी, सहचरी व सहघर्मिणी माना तथा उसे समाज में विशिष्ट, गौरवपूर्ण उच्च स्थान दिया। मान-सम्मान की इसी भावना से प्रोत्साहित होकर नारी ने भी घर-परिवार व आंतरिक जीवन के सभी उत्तरदायित्वों का आदरपूर्वक निर्वाह किया तथा पुरुष ने भी बाह्य जीवन का उत्तरदायित्व पूर्ण किया।

भारत की प्राचीनतम सभ्यता के अवशेष ईसा से 5000 ई.पू. मोहन जोदड़ो और हड़प्पा की सभ्यताओं में मिलते हैं। इस सभ्यता में नारी का स्थान पूजनीय था। डॉ. राजकिशोर सिंह के अनुसार- "मोहन जोदड़ो, हड़प्पा की खुदाई में असंख्य देवियों की मूर्तियाँ प्राप्त होने का विवरण इस बात को प्रमाणित करता है कि प्राचीन सभ्यता के लोग मातृदेवी के उपासक थे।

इस समाज में स्त्रियों की स्थिति बहुत अच्छी थी, स्त्रियों का सम्मान था, क्योंकि मातृशक्ति को वे देवी तथा उपास्य के रूप में मानते थे। यहाँ के परिवार मातृसत्तात्मक थे, जिनमें स्त्रियों का स्थान तथा महत्व अधिक था।² हिंदी की प्रसिद्ध लेखिका प्रभा खेतान प्राचीन काल की नारी के विषय में लिखती हैं कि –“उस समय कबिलाई संगठन था। स्त्री कबीले से जुड़ी थी। अतः स्त्री कबीले की जीवनदायिनी शक्ति बनी। परिवार में उसे प्राथमिकता थी। वंश का नाम माँ से चलता था, सामूहिक संपत्ति का स्वामित्व भी औरत के पास था।”³ इस तरह से नारी ने अपने समस्त रूपों से पुरुष को जीवन, प्रोत्साहन, संवर्द्धन व शक्ति दी है। सामाजिक विकास का मानदण्ड नारी ही है। वैदिक काल को हम महिला सशक्तिकरण का स्वर्णिम काल भी कहते हैं। ऋग्वेद के कुछ सूत्र महिला ऋषिकाओं के द्वारा भी रचे गये हैं। दर्शन व उपनिषदों के क्षेत्र में गार्गी का नाम सर्वविदित है। स्त्रियाँ गृहस्वामिनी तो होती ही थी, किंतु उनका कर्म क्षेत्र केवल घरों तक ही सीमित नहीं था। क्षत्रिय कुल में उत्पन्न नारियों को युद्ध में सारस्थ करने का अधिकार था। नारियाँ असाधारण विचारिका और पंडिता भी होती थीं।

भारतीय संस्कृति का मूलाधार धर्म है। धार्मिक परिवर्तनों से किसी भी समाज की परिस्थितियों को बदला जा सकता है। चूँकि मध्यकाल के प्रारंभ में धर्म अपने मार्ग से भटक गया था, अतः उसे किसी महत्वपूर्ण संबल की आवश्यकता पड़ने लगी थी। उस काल में नारी का मान-सन्मान कम होने लगा था। नारी अपने प्राचीन स्वरूप से नीचे आकर पुरुष के विलास की सामग्री बन गयी थी। धर्म और नारी दृष्टि में पतन साथ-साथ दिखाई देने लगा था। डॉ. गिरधर प्रसाद शर्मा के अनुसार-



“राजाओं पुरोहितों ने मिलकर नारियों को आध्यात्मिक व धार्मिक ज्ञान-प्राप्ति से वंचित कर दिया। मानसिक विकास के अभाव में नारियाँ या तो अंधविश्वासी बन गयी थीं या फिर उत्तरदायित्वहीन सेविकाएँ। इन सेविताओं को कुछ को आकर्षक नामों से विभूषित किया गया था, मूलतः ये सेविकाएँ ही थीं। सामंतों के इशारे पर इन्हें नाचना पड़ता था।”⁴

प्राचीन काल में पुरुष के समान अधिकार संपन्न नारी-मध्यकालीन प्रतिकूल परिस्थितियों की भोग बनकर पुरुष की संपत्ति और दासत्व का शिकार बन गई। आधुनिक काल के प्रारंभ में भारतीय नारी का यही रूप हमारे सामने आता है। सदियों ये वह शिक्षा, सत्ता, समानता आदि सभी अधिकारों से वंचित होकर अज्ञान, अंधविश्वास और कुरीतियों में जकड़ी हुई थी। भारत केपतन और दीर्घाधि के दासत्व का एक बड़ा कारण स्त्रियों की उपेक्षा भी रहा। नवजागरण कालीन आंदोलन, स्वाधीनता आंदोलन तथा म. गाँधी आदि युग-पुरुषों के नारी उत्थान के कार्यक्रमों तथा पश्चिमी देशों के स्त्री-मुक्ति आंदोलनों के प्रभाव के फलस्वरूप नारी खुली हवा में सांस लेने लगी। नारी स्वातंत्र्य की परिभाषा देश, काल परिस्थितियों के आधार पर हर युग में बदलती रही है। कभी तो ऐसा प्रतीत होता है कि नारी का अपना कोई स्वतंत्र्य अस्तित्व है ही नहीं और कभी वह पूर्ण स्वतंत्र्य दिखाई देती है। नारी उत्थान के क्षेत्र में जागरण की पहल तभी की जा सकती है जब नारी स्वयं जागृत हो। जैसा कि डॉ. राजरानी शर्मा लिखती हैं-“ जागरण तो हमेशा ही श्रेयकर है, नुटी वहाँ पैदा होती है जहाँ जागरण के साथ दिशाभ्रम आकर जुड़ जाता है। पुराने मूल्य नष्ट भ्रष्ट हो जाते हैं। तोड़ने की प्रक्रिया में

अच्छा-बुरा सब टूट जाता है और नये मूल्यों के निर्माण की कोई रूप रेखा नहीं बन पाती। परंतु हमारे यहाँ की नारी ने तो अभी पूरी तरह से विद्रोह किया ही नहीं है। अपने व्यक्तित्व के कुछ पहलुओं के प्रति वह जागरूक हुई है और इससे जुड़ी हुई रूढ़ियों से वह मुक्त होने के लिए छटपटा रही है”।⁵

उन्नीसवीं शताब्दी का आरंभिक काल नारी की स्थिति की दृष्टि से सबसे दयनीय रहा। इस समय भारतीय समाज में अनेक कुपथाएँ फैली हुई थी, जिन्हें मिटाए वगैर किसी आंदोलन की सफलता संभव नहीं थी। इस वास्तविकता को समझ कर ही हमारे देश के महान समाज सुधारकों की दृष्टि नारी की ओर गई और नारी जागृति संबंधी विभिन्न आंदोलनों का सूत्रपात हुआ। नारी ने भी वेदना की शय्या से करवट बदली और शनैः शनैः घर की चारदीवारी को लांघ कर बाहर निकलने का प्रयास किया। इन सुधारकों में प्रमुख रूप से राजा राममोहन राय, ईश्वर चंद विद्यासागर, स्वामी दयानंद सरस्वती, स्वामी विवेकानंद, महर्षि अरविंद एवं म. गाँधी अग्रणी थे। इन सभी महानपुरुषों के अथक प्रयासों से नारी जीवन को जकड़ने वाली समाज में व्याप्त विभिन्न कुपथाओं, सतीप्रथा, बालविवाह, पर्दा प्रथा, अनमेल विवाह आदि को रोकने का प्रयास किया गया। उन्नीसवीं-बीसवीं शताब्दी के नारी जागरण आंदोलन में हमें एक विशिष्ट बात यह दिखाई देती है कि इन आंदोलनों के अग्रदूत भी पुरुष ही बनें। नारी को ऊपर उठाने वाली प्रथम दृष्टि भी पुरुषों की ही रही। सभी पुरुष सुधारकों ने मिलकर नारी को विभिन्न कुरीतियों से मुक्ति दिलाई और यह सिद्ध किया कि जिस प्रकार पुरुष नारी के बिना अधूरा है, उसी प्रकार नारी भी पुरुष सत्ता के बगैर कुछ नहीं कर सकती। भारतीय स्त्रियों का मुक्ति आंदोलन पश्चिमी धारणा से एकदम



भिन्न रहा है। भारत में कभी भी, किसी भी युग में स्त्रियों ने अपने अधिकारों के लिए पुरुषों के विरुद्ध मोर्चा नहीं बांधा। नारी अधिकारों के प्राचीन भारतीय उत्कर्ष की बात छोड़ दें, तो भी नवजागरण काल से लेकर स्वराज्य संघर्ष की पूरी अवधि में भारतीय स्त्रियाँ सुधारक और मनीषी पुरुषों के दिग्दर्शन में उनके कंधे से कंधा मिलाकर सामाजिक रूढ़ियों और देश के गुलामी के विरुद्ध क साथ लड़ती दिखाई देंगी। गाँधी जी महिलाओं की शक्ति पुंज व समाज की मजबूत बुनियाद कहा करते थे। आजादी से आज तक महिलाएँ गाँधी जी की सोच के अनुसार काफी हद तक खरी उतरी हैं। आज नारियों ने यह सिद्ध करके दिखा दिया है कि वे कोई पाषाण मूर्ति नहीं हैं, जिन्हें प्रतिष्ठित करके उनकी पूजा की जाये या वे केवल घरेलू प्राणी नहीं हैं, जो सर पर बोझा ढोने और अत्यचारों को सहन करने वाली मूक तस्वीर बन कर रह जाएं। वह देश के संपूर्ण विकास व प्रगति कार्यों का रचनात्मक मार्गदर्शन करने की क्षमता रखती है। भारतीय नारियों की प्रगति की श्रेणी में अंतरिक्ष यात्री बनी कल्पना चावला, सुनीता विलियम्स, पेप्सी की इंदिरा नूई, मोटोरोला की चीफ टेक्निकल ऑफिसर पदमजा, बी.बी.सी. की चेअर पर्सन चित्रा भरूचा, मैगसेस विजेता इला भट्ट, अरूंधति राय और किरण देसाई, एवरेस्ट पर विजय करने वाली बछेन्द्री पाल, गायन के क्षेत्र में लता जी की आवाज की गूँज और खेलों में पी.टी. उषा, मल्लेश्वरी, सायना नेहवाल, सानिया मिर्मा जैसी महिलाओं ने यह दिखा दिया है कि हम किसी से कम नहीं हैं। 1975 के अंतर्राष्ट्रीय महिला वर्ष घोषित होने के बाद विकसित भारत की एक नयी तस्वीर बनी। देश में सूचना प्रौद्योगिकी के सॉफ्टवेयर प्रोग्रामर्स में 38 फिसदी महिलाएँ हैं।

अब वह संख्या उत्तरोत्तर बढ़ती हुई दिखाई देती है। आधुनिक नारी की अब तक उल्लिखित उपलब्धियों को देखते हुए पतीत होता है कि आज नारी पूर्णतः तथा सामाजिक दृष्टि से काफी हद तक समानता-स्वाधीनता प्राप्त करने और शैक्षिक तथा आर्थिक दृष्टि से आत्मनिर्भर बनने के बाद भी नारी का जीवन अभी तक अपूर्ण, असुरक्षित और पराधीन बना हुआ है। एक ओर वह अभी भी समाज की जड़ मान्यताओं के बंधनों में जकड़ी हुई है और दूसरी ओर स्वतंत्र्य उन्मुक्त बनकर नारी स्वभाव की मूल विशेषताओं एवं सीमाओं की उपेक्षा करती हुई बहु भोगवादी संस्कृति के चंगुल में फंस रही है। वर्तमान युग के मूल्य विघटन का सीधा परिणाम नारी की विभिन्न भूमिकाओं में आये परिवर्तन के रूप में देखा जा सकता है। आज नारी स्वयं अपने अस्तित्व को तलाश और संतुष्ट रहने के सही पैमाने ढूँढे। वह नये मूल्य बनाये, तभी वह सामान्य जीवन जी सकती है। दूसरों की परिभाषाओं को अपने पर लादना गुलामी है और गुलाम का अपना निजी जीवन नहीं होता। वह गुलामी चाहे संस्कारों की हो या सुविधाओं की उससे हानि ही होती है। पराधीनता स्वप्न में भी सुख नहीं दे सकती। नीरा देसाई कहती हैं कि- “भारत की स्त्रियों ने पहली बार यह अनुभव किया कि उनका जीवन बेकार या ध्येय विहीन नहीं है। नारी का कर्तव्य मात्र अपने स्वामी को प्रसन्न रखना ही नहीं है, वरन् जीवन के अन्य उत्तरदायित्व निभाना तथा राष्ट्र की प्रगति के लिए त्याग करना भी है। ऐसी धारणा सहज ही परदे की प्रथा को समाप्त करने में सहाय्यक होती है तथा स्त्रियों में निर्भयता तथा आत्मविश्वास उत्पन्न करती है। इस विचारधारा से प्रभावित होकर कई महिलाओं ने राजनीति को अजीवन कार्यक्षेत्र बना लिया।



अभी तक स्त्री-आंदोलनों का नेतृत्व पुरुष ही करते थे। उसके बदले अब स्त्रियाँ अपने कार्य का स्वतंत्र्य संचालन स्वयं करने लगीं।⁶

नारी समाज का एक महत्वपूर्ण अंग ही नहीं, उसकी निर्मात्री भी रही है। किसी भी युग की सभ्यता के उन्नयन की कसौटी उस युग के समाज की नारी की स्थिति से आंकी जा सकती है। भारत के वैदिक समाज में नारी को पूर्ण सम्मान मिला था। आधुनिक काल में थोर समाजसुधारकों ने समाज की उन्नति का आधार नारी को मानते हुए सामाजिक उन्नति के लिए नारी की उन्नति को आवश्यक माना। इसके फलस्वरूप नारी शिक्षा को आवश्यक माना गया तथा वह सामाजिक विकास के सभी क्षेत्रों में आगे बढ़ी और नारी की स्थिति में एक क्रांतिकारी परिवर्तन हुआ।

आज की नारी समझने लगी है कि हमारे परंपरागत मूल्य और नैतिक आदर्श हमें बार-बार सही सीख देते हैं कि पति ही परमेश्वर है; चाहे वह अपना कर्तव्य-पालन पूर्ण कर रहा है या नहीं। पत्नी को हमेशा पतिव्रता धर्म निभाना है; जीवनभर आधिनता ही स्वीकार करनी है। उसकी अपनी स्वतंत्र पहचान नहीं है। वह किसी की बहू, किसी की पुत्री, किसी की पत्नी, किसी की माता और किसी की दासी या सेविका के नाम से ही पहचानी जाती है। नारी के चाओं ओर पुरुषत्व का प्रबल घेरा है; जो नारी को उसके अबला रूप में ही देखना चाहता है। वह नारी को अपनी स्वतंत्र्य पहचान बनाने ही नहीं देना चाहता। इस पुरुषवादी दृष्टि ने नारी को श्रद्धा व दया की पात्र बताकर उसकी तुलना धरती से की, ताकि वह मौन प्रतिमा बनकर धरती की भाँति सभी अत्याचारों को सहती रहे। इसका एक प्रमुख कारण वह स्वयं भी है क्योंकि आज भी वह

परंपराओं के दो राहें पर खड़ी है। डॉ. राजेन्द्र मिश्र इस विषय पर अपने विचार प्रकट करती हुई कहती है कि-“शहरों की नवीन चेतना को अपनाने वाली नारी में नवीन मूल्यों और पुरानी परंपराओं के प्रति द्वंद्वात्मक स्थिति चल रही है। कुछ इस द्वंद्वात्मक स्थिति से उबरकर परंपराओं के पार जाने के लिए संघर्षरत है जो कुछ इसके बंधन को स्वीकृति प्रदान कर द्वंद्व के बंधन में जकड़ी अपने आपको असहाय महसूस करती है।”⁷

इस तरह से आधुनिक युग जीवन के समस्त क्षेत्रों में नवीन दृष्टिकोण लेकर अवतरित हुआ। इसमें नारी विषयक दृष्टि भी बदली। वास्तव में आधुनिकता एक दृष्टि है; जिसके दो पहलु हैं। पहला पहलू प्राचीन रूढ़िवादी परंपराओं सिद्धांतों व विचारों का खण्डन है तथा दूसरा पहलू पुरातन परंपराओं का युगीन दृष्टि से पुनर्मुल्यांकन करते हुए नये आयामों का समावेश है। आज की दृष्टि मनुष्य को मनुष्य ही मानकर उसके निजी अस्तित्व एवं मानसिकता को विशेष महत्व देने की है। वह सहानुभूतियों के सबल द्वारा जीवन को नहीं जीना चाहता। नर हो या नहीं, उसे अपने स्वतंत्र व्यक्तित्व की तलाश है। आज की नारी पति व परिवार की नयी परिभाषा गढ़ रही है। वह तुलसी के नारीवादी चिंतन का खंडन करती हुई पति के मूल दायित्वों को इंगित कर उससे भी कुछ अपेक्षाएँ रख रही है। स्त्री विमर्श पर चिंतन करने वाले डॉ. विनय कुमार पाठक कहते हैं कि-“आज के विमर्श का केंद्रीय तत्व है कि सारी खुशियाँ पति और उसकी आज्ञाओं को आँख मूँद कर स्वीकार कर लेने में ही नहीं है। स्त्री की अपनी स्वतंत्र्य इच्छा है। वह पति के बिना भी जीवन का अर्थ तलाशती है। अपने होने का एहसास ही नारी चेतना है।”⁸



सारांश : आज समाज में सर्वत्र प्राचीन एवं नवीन जीवन के बीच मूल्यों संघर्ष हो रहा है। 'रामचरितमानस' तुलसीदास जी की सभी दृष्टियों से एक अनोखी रचना है। यह सभी वर्गों व समुदायों के लिए है। इसमें चित्रित नारी पात्रों का भी अपना एक विशिष्ट स्थान है। ये सभी नारी पात्र तुलसीयुगीन परिस्थितियों के आधार पर विकसित हुए हैं इनमें पात्रों का विवेचन युगीन मानदण्डों के आधार पर किया है। आधुनिक दृष्टि से यदि चिंतन किया जाए तो नारी के विषय में दिये गये पुराने आदर्श अपने नवीन स्वरूप को धारण करते समय काल और परिस्थितियों के अनुसार प्रभावित व परिवर्तित होते हैं। 'रामचरितमानस' के आदर्श भारतीय जनमानस में इतने रस बस चुके हैं कि इनको नष्ट करना सहज नहीं है। आधुनिक जीवन बोध की दृष्टि से यदि इनमें कुछ संशोधन किया जाए तो यह और अधिक रोचक बन सकती है।

भक्तिकालीन कवियों में तुलसीदासजी का अपना क विशिष्ट स्थान है। वे आदर्शवादी, समन्वयवादी तथा लोकनायक के रूप में प्रसिद्ध हैं। लोककल्याण से प्रभावित उनकी रचना-दृष्टि उनके संपूर्ण साहित्य को सर्वोच्च शिखर रूप प्रतिष्ठित करती है। वे युगीन परिस्थितियों के प्रति हमेशा सजग रहे। तुलसीदासजी की साहित्य रचना की प्रमुख विशेषता यह रही है कि उन्होंने 'नाना पुराण निगमागम सम्मत' दृष्टि का संबल लेकर प्राचीन काव्य परंपराओं का केवल अध्ययन मनन ही नहीं किया, अपितु उसमें अपने भावों और चिंतन को भी जोड़ा। उन्होंने समाज के सभी आदर्शों, सामाजिक-नैतिक मूल्यों की परिकल्पना से युक्त काव्य रचना की। उनकी दृष्टि अलौकिक थी। वे समाज को एक स्वर्णिम आलोक देना चाहते थे। इसी कारण उन्होंने समाज के हर वर्ग, चाहे वह नर

हो अथवा नारी; वृद्ध हो या बालक; राजा हो या सेवक; उच्च जाति का हो या निम्न; सभी के लिए आदर्श मानदण्ड स्थापित किए।

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. तुलसीदास, रामचरितमानस, गीताप्रेस गोरखपुर, संस्करण संवत् 2067, बा.का.श्लोक-2
2. डॉ. राजकिशोर सिंह, भारतीय संस्कृति, विनोद पुस्तक मंदिर, आगरा सं. 1986, पृ. क्रं. 10
3. प्रभा खेतान, 'सीमोन दीवोउवार'- स्त्री उपेक्षिता, हिंद पाकेट बुक्स, दिल्ली, सं. 2002, पृ.क्रं.53
4. डॉ. गिरीधर प्रसाद शर्मा, मध्ययुगीन हिंदी भक्ति काव्य का विवेचन', तक्षशिला प्रकाशन, अंसारी रोड, दरियागंज, नई दिल्ली, संस्करण 1985, पृ. क्रं. 204
5. डॉ.राजरानी शर्मा, हिंदी उपन्यासों में रूढ़ि मुक्त नारी, साहित्य मंडल, सं. 1989, पृ. क्रं. 64
6. देसाई, नीरा, - भारतीय समाज में नारी, मैकमिलन प्रैस इंडिया लिं, दिल्ली, सं.1982, पृ. 94-95
7. मिश्र राजेन्द्र, महादेवी वर्मा का रचना संसार, तक्षशिला प्रकाशन, दरियागंज, दिल्ली, संस्करण.2007, पृ. क्रं. 27
8. पाठक विनयकुमार, स्त्री विमर्श, भावना प्रकाशन, पटपटगंज दिल्ली, सं.2005, पृ. क्रं. 125

Cite This Article:

डॉ. वाघमारे के.एच. (2024). तुलसीदास की नारी विषयक अवधारणा एवं आधुनिक नारीवादी दृष्टि, In Electronic International Interdisciplinary Research Journal: Vol. XIII (Number I, pp. 13-18) EIIRJ. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10651964>

AKSHARA

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

March 2024 - Special Issue II Volume V (A)

हिंदी और मराठी साहित्य में राष्ट्रीय चेतना



कार्यकारी संपादक
प्रा.विजय लोहार
हिंदी विभाग

मूलजी जेठा (स्वायत्त) महाविद्यालय, जलगांव

अतिथि संपादक
डॉ.सं.ना.भाखे
प्राचार्य

मूलजी जेठा (स्वायत्त) महाविद्यालय, जलगांव

डॉ.रोशनी पवार
हिंदी विभाग

मूलजी जेठा (स्वायत्त) महाविद्यालय, जलगांव

सह - संपादक

डॉ.मनोज महाजन
हिंदी विभाग

प्रा.उज्वला पाटील
हिंदी विभाग



Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

March 2024 Special Issue 11 Volume III (A)

**हिंदी और मराठी साहित्य में
राष्ट्रीय चेतना**

कार्यकारी संपादक

प्रा.विजय लोहार

हिंदी विभाग

मूलजी जेठा (स्वायत्त) महाविद्यालय, जलगांव

अतिथि संपादक

डॉ.सं.ना.भारंबे

प्राचार्य

मूलजी जेठा (स्वायत्त) महाविद्यालय, जलगांव

सह - संपादक

डॉ.रोशनी पवार

हिंदी विभाग

डॉ.मनोज महाजन

हिंदी विभाग

.प्रा.उज्ज्वला पाटील

हिंदी विभाग



Akshara Publication

Plot No 143 Professors colony,

Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon Maharashtra 425201

Index

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
1	हिंदी में स्वाधीनता आन्दोलन की अनुगूँज	प्रा.विजय लोहार	07
2	हिंदी नवजागरण, राष्ट्रवाद और भारतेन्दु हरिश्चंद्र	डॉ. अरुण प्रसाद रजक	11
3	सर्वेश्वर दयाल सक्सेना की कविता में राष्ट्रीय चेतना के विविध पक्ष	डॉ. महेंद्रकुमार रा. वाडे	16
4	राष्ट्रीय काव्यधारा के कवियों का राष्ट्रवादी स्वर	मनोहर सिंह जामलिया	21
5	राष्ट्रीय चेतना और नाटक भारत दुर्दशा	डॉ. आनंद गुलाब खरात	25
6	हिंदी - मराठी साहित्य में राष्ट्रीय चेतना - तुलनात्मक अध्ययन	राधा लखनलाल देवहंस प्रा. डॉ. संजीव कुमार नरवाडे	27
7	राष्ट्रीय काव्यधारा के कवि	डॉ शोभा एम.पवार	30
8	राष्ट्रकवि भूषण की कविता में राष्ट्रीयता	अंकिता जुगलकिशोर दुबे	33
9	भारतेन्दुयुगीन साहित्य में राष्ट्रीय चेतना: भारतीय नवजागरण के परिप्रेक्ष्य में (1850-1900)	डॉ. कोमलकुमार प्रदीपकुमार परदेशी	36
10	मैथिलीशरण गुप्त और दिनकर जी के काव्य में राष्ट्रीय चेतना	डॉ. अमलपुरे सूर्यकांत विश्वनाथ	39
11	राष्ट्रीय चेतना एवं प्रसादजी के नाटक	डॉ.अंशुमान वल्लभ मिश्र	42
12	हिंदी नाटक परम्परा में राष्ट्रीय चेतना	डॉ. डंपल सुरेश पाटील	45
13	माखनलाल चतुर्वेदी के काव्य में राष्ट्रीय चेतना	डॉ.भारती भिमसिंग वळवी (वाघ)	48
14	छायावादी युग के साहित्य में राष्ट्रीय चेतना	डॉ. सुभाष जाधव	51
15	जयशंकर प्रसाद के साहित्य में राष्ट्रीय भावना	डॉ. मीनाक्षी सोनवणे	55
16	निराला के काव्य साहित्य में राष्ट्रीय चेतना	प्राचार्य. डॉ. अनिता भीमराव काकडे	57
17	राष्ट्रीय काव्यधारा के कवि तथा उनका काव्य	प्रा.कविता मनिष पांडव	60
18	राष्ट्रीय काव्यधारा के कवि एवं उनका काव्य	डॉ. प्रीति सुंदरकुमार सोनी	63
19	रामधारी सिंह दिनकर के काव्य में राष्ट्रीय भावना का दर्शन	डॉ. वाघमारे के.एच.	69
20	मैथिलीशरण गुप्त की कविताओं में राष्ट्रीय चेतना के स्वर एवं वर्तमान संदर्भ	डॉ. दत्तात्रय फुके डॉ. रोहिदास गवारे	73
21	निराला के काव्य में राष्ट्रीय चेतना	प्रा.डॉ.नयना मोहन कडाळे	78
22	किसानों की प्रगति ही, राष्ट्र की प्रगति है !	डॉ. सुनील गुलाबसिंग जाधव	81
23	भारतीय शिक्षा प्रणाली में लोकसेवक श्री. मधुकरराव चौधरीजी की देश भावना	श्रीमती. कोमल दगडू तडवी डॉ. रूपाली चौधरी	85
24	भारतेन्दु युगीन साहित्य में राष्ट्रीय चेतना	डॉ. वैशाली सुधाकर झगडे	88
25	राष्ट्रीय काव्यधारा और सुभद्रा कुमारी चौहान	डॉ.संतोष पवार	90
26	'डॉ. बृजेश सिंह की गज़लों में राष्ट्रीय-चेतना'	प्रा.रविंद्र पुंजाराम ठाकरे	94
27	राष्ट्रीय जागरण के अग्रदूत भारतेन्दु हरिश्चंद्र	गीता सुर्यवंशी	97
28	राष्ट्रीय चेतना और दिनकर का काव्य-	हेमंत संभाजी पाटील	101
29	स्वतंत्रता सेनानी महात्मा गांधीजी के विचार एवं कार्य	डॉ.लक्ष्मण वाघ	103
30	माखनलाल चतुर्वेदी के काव्य में राष्ट्रीयता का स्वर	प्रा. बापू नानासाहेब शेळके	106
31	हिंदी साहित्य में किसान विमर्श	डॉ. सैराज अन्वर तडवी	111
32	भारतेन्दुकालीन में हिंदी साहित्य में राष्ट्रीय चेतना	प्रा. भावना सचिन प्रजापति	114
33	राष्ट्रीय कवि दिनकर के काव्य में राष्ट्रीय चेतना	प्रा.गणेश चिमाजी खेमनर	117

डॉ. वाघमारे के.एच.,
हिंदी विभाग,

कालिकादेवी महाविद्यालय, शिरूर(कासार) जि. बीड.

प्रस्तावना :

दिनकर काव्य के भाव तन्तुओं और वैचारिक कोशिकाओं में राष्ट्र बोध या राष्ट्रीय भावना तो इतनी एकरस है कि उसके सरोकार से ही दिनकर राष्ट्रीय कवि या राष्ट्र के कवि के रूप में स्वयं सिद्ध है, किन्तु उस राष्ट्रीयता का स्वरूप इतना बहुआयामी है कि जिसे अलग-अलग बिन्दुओं से विश्लेषित करना, परखना और प्रस्तुत करना अति आवश्यक है। क्योंकि राष्ट्रीयता कोई एक भौगोलिक परिवृत्त नहान है। वह एक गतिशील प्रवाह है जो उस भौगोलिक परिवृत्त को अर्थवान बनाता है। वह एक चेतन समूह का कमाया हुआ रस है जो जड़ तत्वों को एक सार्थक व्यक्तित्व देता है। साहित्यकार राष्ट्रीयता को इसी रूप में स्वीकार करता है। और राष्ट्रीयता के लिए विशेषतः भाषा एक महत्वपूर्ण उपादान है क्योंकि वह सामाजिक एवं राजनीतिक संघर्ष का प्रमुख माध्यम है और सबसे बढ़कर वह सांस्कृतिक एवं आध्यात्मिक जीवन, विज्ञान तथा लोक साहित्य के उदात्त रूपों का भौतिक आधार होती है। अतः यह निर्विवाद है कि जहाँ ये सभी साधन समुपस्थित हों और अपनी पूरी जागरूकता या प्रगति के पथ पर अग्रसर हों तो वह राष्ट्र सभी क्षेत्रों में एवं प्रत्येक अर्थों में प्रगतिशील तथा शिखरस्थ होता है। इसलिए राष्ट्र के प्रति बौद्धिक चिन्तन एवं रागात्मक वृत्ति को ही हम दिनकर की राष्ट्रीयता के स्वरूप में आकलित और संकलित करते हैं।

संस्कारगत रूप में देखें तो भारत में प्राचीन काल से ही राष्ट्र भावना के दर्शन होते हैं। वैदिक सूक्तों में राष्ट्र भावना के सशक्त स्वर और उनकी अनुगूँज सुनाई देती है। यही स्वरूप पाणिनि के व्याकरण में भी उद्धाटित हुआ है। हमारे देश में भिन्न-भिन्न भाषाएँ, और अलग-अलग धर्म सम्प्रदाय हैं फिर भी देश समय-समय पर सभी क्षितिजों को आवृत्त करता हुआ एक महाकाश बना रहा है। कवि दिनकर जी राष्ट्रीय चेतना के बारे में अपने काव्य में कहते हैं- "संस्कारों से मैं कला के सामाजिक पक्ष का प्रेमी अवश्य बन गया था, किंतु मन मेरा भी चाहता था कि गर्जन-तर्जन से दूर रहूँ और केवल ऐसी ही कविताएँ लिखूँ जिनमें कोमलता और कल्पना का उभार हो। और सुख तो मुझे हुंकार से ही मिला, किंतु आत्मा मेरी अब भी 'रसवंती' में बसती है। राष्ट्रीयता मेरे व्यक्तित्व के भीतर से नहीं जन्मी उसने बाहर से मुझे आक्रांत किया।"

राष्ट्रीय काव्य की प्रेरणा में देश-प्रेम की भावना होती है। अर्थात् मातृभूमि के प्रति प्रेम राष्ट्रीय तत्वों में से एक प्रमुख तत्व है। दिनकर जी ने भी मातृभूमि के प्रति प्रेम की भावना अपनी कविताओं में व्यक्त की है। स्वतंत्रता की प्राप्ति के लिए किए जानेवाले संघर्ष से जुड़े हुए नेताओं के प्रति दिनकर जी के मन में बड़ी आस्था थी। इसीलिए 'प्रण-भंग' और 'रेणुका' की अनेक कविताओं में दिनकर जी की काव्य-चेतना देशप्रेम से अनुप्राणित होकर अतीत की प्रेरक एवं महत्वपूर्ण घटनाओं के चित्रण में रमी है। मातृभूमि के हिमकिरीट हिमालय को एक तपलीन यति के रूप में कल्पित करके उसका वर्णन उन्होंने 'हिमालय' शीर्षक कविता में किया है। कवि हिमालय को जगाकर स्वातंत्र्य-यज्ञ में सहभागी होने के लिए अनुरोध करते हैं -

“मेरे नगपति ! मेरे विशाल ! साकार, दिव्य, गौरव विराट,
पौरुष के पूँजीभूत ज्वाल ! मेरी जननी के हिम-किरीट !
मेरे भारत के दिव्य भाल ! मेरे नगपति मेरे विशाल !”²

'नील कुसुम' में संग्रहित 'किसको नमन करूँ' नामक कविता में कवि ने भारत माता की वंदना करते हुए उसके माध्यम से भारत की प्राकृतिक सुषमा का एक दिव्य एवं भव्य चित्र हमारे सम्मुख रखा है और उसके द्वारा भारत की महान संस्कृति, उसके उच्चादर्श एवं उसके उदात्त गुणों का बहुत ही मार्मिक एवं रोचक ढंग से वर्णन किया है-

“तुझको या तेरे नदीश, गिरी, वन को नमन करूँ मैं ?
मेरे प्यारे देश! देह या मन को नमन करूँ मैं ?
किसको नमन करूँ मैं भारत ! किसको नमन करूँ मैं ?”³

इस प्रकार कवि ने मातृभूमि के उदगार अंकित किए हैं, किंतु इस कविता में मातृभूमि की वंदना अभिप्रेत नहीं है; उन्होंने सामाजिक एवं राजनीतिक स्थिति देखकर कवि के मन में जो आक्रोश उत्पन्न हुआ उसी का संकेत दिया है।

राष्ट्रीय ध्वज राष्ट्र का प्रतीक होता है। देश को आजादी मिलने पर कवि ने राष्ट्रध्वज की वंदना के भी गीत गाए हैं। 'ध्वज वंदना' नामक कविता में कवि ने राष्ट्रीय ध्वज के प्रति अपनी श्रद्धा के फूल अर्पित करते हुए अपने देश-प्रेम को अभिव्यक्त किया है-

'जन-जन की आँखों का तारा, झंडा ऊँचा रहे हमारा।
इसमें गौरव-गान भरा है, बल पौरुष, बलिदान भरा है,
उगता हिंदुस्तान हमारा, झंडा ऊँचा रहे हमारा'।⁴

इस तरह राष्ट्रकवि अपने देश की धरती और जनता से प्रेम करता है, उसके हृदय में देश के प्रति अपना सबकुछ अर्पित करने वाले जननायकों के प्रति अप्रतिम श्रद्धा होती है।

कवि दिनकर कहते हैं कि हर युग में ऐसे कवि तो होते ही हैं जिनका रुझान राष्ट्रीय भावनाओं की ओर होता है। किन्तु विशेष परिस्थितियों में इस प्रकार का काव्य सृजन बढ़ जाता है। दिनकर के इस क्रांति सूचक आह्वान में केवल राष्ट्रीयता नहीं बल्कि राष्ट्रीयता की ऐसी मुद्रा की पतीति होती है जिसमें साम्यवाद प्रेरित क्रान्ति के स्वर धुले-मिले हैं। दिनकर की राष्ट्रीयता का यही प्रगतिशील रूप है जो 'दिगम्बरी' और 'विपगाथा' बनकर कवि की राष्ट्रीयता में प्रत्यक्ष होती है। भारतीय संस्कृति में व्याप्त संस्कारिता को जगाने के लिए भी पौराणिक मिथकों का सहारा लेते हैं और तपस्वी की मुद्रा में आसीन बरफीले हिमालय को भी हिलाने की प्रार्थना करते हैं जो कवि के भी तप या ताप को ही नहीं ताण्डव काल को सूचित करती है। 'सामधेनी' के अन्तर्गत भी कवि की क्रांतिकारी रचनाएँ भी मुखरित हैं क्योंकि यह भी कवि का घोर संघर्ष काल है। 'जवानियाँ' और 'साथी' कविता में कवि ने कहा है कि वीरों ने मरना ही जाना है जिससे उसका ध्वज कभी झुका नहीं। इसी क्रान्ति का आह्वान और अभियान गीत गाते हुए कवि जवानों की जवानियों से कुरीतियों को तोड़ने की और गुलामियों को झोंक देने की शक्ति भरता है। कबीर की लाली से पृथक दिनकर की लाली देखिए- मशाल बनकर सम्पूर्ण मही और दिशाओं एवं दिगन्तों को कैसे लाल कर रही हैं-

"उठो, उठो, कुरीतियों की राह तुम भी रोक दो,
बढ़ो, बढ़ो कि आग में गुलामियों को झोंक दो,
परम्परा की होलिका, जला रही जवानियाँ ॥"⁵

इस तरह से कवि अपनी कविता में क्रान्ति की बात करता है ताकि ध्वज कभी झुकाना नहीं चाहता। गुलामियों को तोड़ने के लिए मशाल बनकर खड़ा देखना चाहता है।

'हाहाकार' नामक 'हुंकार' कविता में कवि ने जो भारत के भविष्य या शिशुओं का तथा उनकी मातों का शोषित करुण चित्र अंकित किया है, उससे लगता है कि कवि नौनिहालों के सूखे होठ अपनी आँखों से नहीं देख पाता, आर्थिक असमानता का इतना करुण और क्रान्तिकारी दृश्य सचमुच अन्यत्र दुर्लभ है। लगता है मुँह में जीभ नहीं रही, भुजाओं में शक्ति नहीं रही और जीवन में तो सुख का नाम निशान ही नहीं, फिर रोटी, कपड़ा और मकान की तो बात ही क्या? माँ का दुध भी मुहाल है और बाहर तो घी-दूध की नदियाँ बहती थीं-यही भी सपना भी लगता है। अतः कवि गंगा से भी कहता है कि पानी को दूध में बदल दे और देवताओं से भी कहता है कि आसमान से पानी न सही दूध की कुछ बूँदें ही टपका दें -

"मुख में जीभ, शक्ति भुज में, जीवन में सुख का नाम नहीं है,
बस कहाँ? सूखी रोटी भई मिलती दोनों शाम नहीं है ॥"⁶

इस तरह से कवि ने शोषित करुण चित्र अंकित किया है।

किसी विद्वान ने तो कहा है कि किसी देश को नष्ट करना हो तो उससे उसका अतीत छीन लो या उसका इतीत नष्ट कर दो। किन्तु उज्ज्वल भविष्य के प्रति विधायक सोच वाले दिनकर तो प्राचीन के गौरव से इतने गौरवान्वित या अभिभूत हैं कि वे कहते हैं - "जिस कवि को अपने राष्ट्र की इतीत गरिमा के प्रति गर्व नहीं, वह प्रगतिशील नहीं, अधोशील है।"⁷ देश की प्रजा और विशेषकर कवि उज्ज्वल अतीत का स्मरण भक्ति के समान इसलिए करने लगता है कि निर्विवाद रूप से विश्व के सभी देशों में भारत ऐसा देश है कि जहाँ पहुँचकर हर देश के अनजान क्षितिज को ज्ञान की किरण से सहारा मिला है। दिनकर भी जब अनेक उपायों और संघर्षों के पश्चात् भी अपने देश की वर्तमान स्थिति को नहीं सुधार पाते या सुधारने का रास्ता नहीं बता पाते, तब उस दुःख को भुलाने या कम करने के लिए कान्तिमान अतीत की सुखद कल्पनाओं में, लुप्त प्रायः अविस्मरणीय स्मृतियों में खो जाना चाहता है। इतना ही नहीं उसे वर्तमान की प्रासंगिकता में प्रेरणादायी और मार्गदर्शक भी बनाकर स्थापित करता है। शिवबालक राय कहते हैं कि - "दिनकर के काव्य में अतीत को बाजी मिली है। इतिहास साकार होकर हमारे सामने अवतरित हुआ है। खण्डहरों के हृदय को प्रतिध्वनित और अनुप्राणित करने वाले हिन्दी में ऐसे कितने कवि हैं? दिनकर की अतीत के प्रति गौरव भावना कहीं भगवान बुद्ध की दिव्य आत्मा से आलोकित है, कहीं मौर्य और गुप्त काल के भव्य ऐश्वर्य से मुखरित है।"⁸

निःसन्देह रामधारी सिंह दिनकर के बन्धुत्वादी संस्कार बड़े तीव्र और प्रबल हैं चाहे वह राष्ट्रीय जीवन को भ्रष्टाचार से मुक्त करने की बात हो या राष्ट्रीय सुरक्षा और सम्मान से प्रेरित होकर देश को शक्तिशाली बनाने की बात हो, सर्वत्र ही कवि का बंधुभाव सक्रिय रहा है। दिनकरजी के लिए देश-प्रेम देश में रहने वाले कोटि-कोटि बन्धुओं का ही पर्याय है। डॉ. मधुबाला इस संदर्भ में हमें और अधिक स्पष्टता प्रदान करती हुई कहती हैं कि " 'परशुराम की प्रतिक्षा' कविता, जिसकी मूल संवेदना राष्ट्रीय है, यहाँ भी कवि बान्धव-भाव के राष्ट्रीय क्षितिज को अतिक्रमण कर अन्तर्राष्ट्रीय क्षितिज की ओर उन्मुख हुई थी, 'परशुराम की प्रतिक्षा' में भी अपनी ऊर्ध्वगामी गति बनाये रखी है।"⁹

राष्ट्रीय एकता में जातीय एकता का विशेष महत्व है। म. गाँधी जी ने इसलिए जातिगत विषमता का निर्मूलन करने के लिए एक मार्ग के रूप में मागास जातियों के उत्थान का प्रयास किया है। उन्होंने दलितों के जीवन-स्तर को ऊँचा उठाकर उन्हें समाज का एक अभिन्न अंग बनाना चाहते थे। राजनैतिक एकता में सुदृढ़ता लाने के लिए इसे वे अनिवार्य समझते थे। दिनकर जी ने भी युगधर्म निभाते हुए देशवासियों को जातिगत वैषम्य के कारण अनेक बार सांप्रदायिक दंगों का विस्फोट हुआ था। जातियों के बीच के वैमनस्य को दिनकर जी स्वतंत्रता प्राप्ति के मार्ग में बाधक समझते थे। ऐसी घटनाओं से भावुक हृदय दिनकर जी ने भयचकित और लज्जित हो गए और उन्होंने अपनी ग्लानि इन शब्दों में व्यक्त की -

"ओ बदनसीब ! इस ज्वाला में, आदर्श तुम्हारा जलता है,
समझायें कैसे तुम्हें कि, भारतवर्ष तुम्हारा जलता है।" ¹⁰

दिनकर की काव्य रचनाओं में क्रांति की प्रेरणा और भावों के तीक्ष्णता का समागम हुआ है। उनके हृदय में वर्तमान संगठन और सभ्यता के शोषण, उत्पीड़न, छलछंद के विरुद्ध भावुकता से भरा विद्रोह धधकता है। वे उस अनाचार को मिटाकर क्रांति का शंखनाद करने को तड़पते हैं। दिनकर जी की कविताओं में क्रांति का स्वर प्रधान है। कवि ने 'चक्रवाल' की भूमिका में इस तथ्य को उद्घाटित किया है "भै समय का पुत्र हूँ और मेरा सबसे बड़ा कार्य यह है कि मैं अपने युग के क्रोध और आक्रोश को, अधीरता और बेचैनी को सबलता के साथ छंदों में बांधकर सबके सामने उपस्थित कर दूँ।"¹¹ राष्ट्रीयता के लिए बलिदान की भावना दिनकरजी के काव्यकृतियों में उल्लेखनीय प्रवृत्ति है। देश भर में स्वाधीनता का आंदोलन जैसे-जैसे जोर पकड़ता गया, वैसे ही अंग्रेजों का दमनचक्र भी जोर-शोर से चलने लगा और शासन का दण्ड भी प्रतिदिन कठोर बनता गया। आंदोलनकारियों को उनके कार्यों से परावृत्त करने के लिए सरकार की ओर से तरह-तरह की यातनाएँ दी जाने लगी; किंतु सत्याग्रही देशभक्त अपने प्रण से रंचमात्र भी नहीं हटे, बल्कि स्वातंत्र्य-यज्ञ में आहुति चढ़ाने के लिए एक से बढ़कर वीर देश-सेवक सामने आने लगे। कवि लिखते हैं - "आत्मबलिदान की यह वेजोड़ उमंग तत्कालीन राष्ट्रीय कवियों की कविताओं में प्रतिबिंबित होना स्वाभाविक था। इस काल के लगभग सभी कवियों की राष्ट्रीय रचनाओं में हमें बलिदान की भावना के दर्शन होते हैं।"¹²

दिनकर जी की काव्यकृतियों में बलिदान की चेतना अत्यधिक तीव्रता एवं प्रखरता के साथ अवतीर्ण हुई है। भारत माता की प्रतिष्ठा के रक्षार्थ आत्मार्पण के लिए सन्नद्ध अनेक वीरों के बलिदान को दिनकर जी ने अपनी कविताओं में अमर बना दिया है। इन कविताओं के माध्यम से कष्ट सहिष्णु बनकर मातृभूमि की स्वतंत्रता के लिए त्यागपूर्वक देश की बलिवेदी पर मर मिटने का महान संदेश कवि ने देशवासियों को दिया है -

"सिर की कीमत का भान हुआ, तब त्याग कहाँ, बलिदान कहाँ ?

गरदन इज्जत पर दिये फिरो, तब मजा यहाँ जीने का है।"¹³

दिनकर जी ने अपनी कतिपय कविताओं में शहीदों के चरणों में अपने श्रद्धा फूल चढ़ाए हैं। उनके हृदय में शहीदों के बलिदान के प्रति सदैव आदर की भावना रही है। शहीदों का बलिदान कवि के लिए राष्ट्रीय जागरण की दृष्टि से सदा ही प्रेरणाप्रद रहा है। देश के स्वातंत्र्य यज्ञ में अगणित ज्ञात-अज्ञात वीरों ने अपनी प्राणाहुति दे दी थी। इनसे स्फूर्ति लेकर देश पर सब कुछ न्योछावर करने का संदेश दिनकर जी ने देशवासियों को अपनी अनेक कविताओं के माध्यम से दिया। कवि ने महान बलिदानियों का स्मरण कर देशवासियों को राष्ट्रीय एकता के लिए प्रेरित किया है -

"रणभेरी बज चुकी, कौन बलि के हित ललचाते हैं ?

बाट जोहती माँ देखें, कितने यतीन आते हैं।"¹⁴

इस तरह से जान हथेली पर लेकर देश की स्वतंत्रता के लिए लड़नेवाले भारत जननी के वीर पुत्रों की स्मृतियों को अपनी कविताओं में अंकित करके दिनकर जी ने नौजवानों को स्वतंत्रता की बलिवेदी पर आत्माहुति देने के लिए प्रोत्साहित किया है।

सारांश :

इस प्रकार यह कहा जा सकता है कि, दिनकर जी ने अपने काव्य में विविध विषयों एवं विचार-धारों से जिस तरह सजाया और सँवारा है वह कवि की सफलता का चिह्न है। उनके साहित्य में वैयक्तिक, सामाजिक, राष्ट्रीय तथा राजनीतिक और धार्मिक-सांस्कृतिक तथा दार्शनिक जीवन-मूल्यों की समुचित प्रतिष्ठा हुई है। कवि ने व्यष्टि की अपेक्षा समष्टि को प्रमुख माना है। वे सही मायने में जनकवि हैं, उन्होंने पीड़ित-शोषित एवं दलित जनता के पक्षधर हैं। राष्ट्रीय काव्य की परंपरा में दिनकर जी की राष्ट्रीय चेतना का वैशिष्ट्य असंदिग्ध है और उनके समग्र साहित्य में राष्ट्रीय एकता का भी प्रमुख स्थान है। उनके साहित्य में राष्ट्रीय एकता और मानवतावादी दर्शनों का व्यापक प्रभाव है। उन्होंने अपने साहित्य में सामंजस्य और समन्वय पर बल दिया है। वे मानवता के लिए संघर्ष करते हुए भी संघर्षहीन समाज की कल्पना करते हैं। उनकी जीवन-दृष्टि इतनी व्यापक और उदार है कि उनके भीतर सभी प्रकार के मत-मतांतर अथवा विवाद और विचार स्वतः विलीन हो जाते हैं। सागर में जिस प्रकार विविध जलधाराएँ मिल कर एकरूप हो जाती हैं, उसी प्रकार दिनकर जी के काव्य में भी मत, सिद्धांत, विचार सभी विलीन होकर अभिन्न हो जाते हैं। क्योंकि वे उदारवादी विश्व मानवतावाद के कवि हैं, लोक-कल्याण उनका उद्देश्य है, प्रेम, करुणा, शांति और सद्भाव तथा मानवीयता उनका प्रतिपाद्य है। समय विवेचन के उपरांत कहा जा सकता है कि दिनकर जी के काव्य तथा साहित्य में विभिन्न जीवन-मूल्यों के साथ मानवतावादी-दर्शन की सही रूप में प्रतिष्ठा हुई है। मानवीय सर्वोपरिता, धर्म-निरपेक्ष जीवन-दृष्टि, विश्व-शांति, विश्व-बंधुत्व, राष्ट्रीय कता का दर्शन तथा 'वसुधैव कुटुम्बकम्' की भावना, सार्वभौमिक अभिव्यक्ति आदि चिंतन के विविध आयामों द्वारा उन्होंने मानवतावादी दर्शन को चरमोत्कर्ष पर पहुँचाया है। निस्संदेह दिनकर राष्ट्रीय कवि के साथ हिंदी के सबसे बड़े मानवतावादी कवि हैं।

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. रामधारी सिंह दिनकर का काव्य एक अनुशिलन, डॉ. गिरीश चन्द्र पाल, साधना प्रकाशन, कानपुर, प्र.संस्करण, 2010, पृ.क्रं. 169
2. रेणुका, दिनकर, उदयाचल, पटना-4, चतुर्थ संस्करण, 1960, पृ. क्रं. 04
3. नीलकुसुम, दिनकर, उदयाचल, पटना-4, तृतीय संस्करण, 1963, पृ. क्रं. 82
4. प्रणभंग तथा अन्य कविताएँ(ध्वजवंदना), दिनकर, राजपाल एण्ड संस, काश्मीरी गेट, दिल्ली, सन 1976, पृ. क्रं. 116
5. हुंकार, जवानियाँ(कविता), दिनकर, उदयाचल, पटना-4, सन 1955, पृ. क्रं. 84
6. हुंकार(हाहाकार कविता), दिनकर, पृ.क्रं. 23
7. दिनकर (राष्ट्रीय भावना), शिव बालकराय, युनिवर्सल प्रेस, प्र. संस्करण, पृ.क्रं. 18
8. दिनकर (राष्ट्रीय भावना), शिव बालकराय, पृ.क्रं. 21
9. दिनकर के काव्य में मानवतावादी प्रेम-चेतना, डॉ. मधुबाला, तक्षशिला प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र, संस्करण, 1998 पृ. क्रं. 119
10. सामधेनी, दिनकर, उदयाचल प्रकाशन, पटना-4, द्वि.संस्करण 1955, पृ. क्रं. 29
11. चक्रवाल (भूमिका), दिनकर, उदयाचल प्रकाशन, पटना-4, प्र. संस्करण 1956, पृ. क्रं. 31
12. दिनकर के काव्य में राष्ट्रीय भावना, प्रगती प्रकाशन, आगरा, डॉ. शिवकांत गोस्वामी, प्र.सं. 1985, पृ. क्रं. 178
13. द्वंदगीत, दिनकर, श्री अजंता प्रेस लिमिटेड, पटना-4, द्वि. संस्करण 1954, पृ. क्रं. 57
14. चक्रवाल, दिनकर, उदयाचल प्रकाशन, पटना-4, प्र. संस्करण 1956, पृ. क्रं. 58